

TÜRKİYE İLE TÜRK CUMHURİYETLERİ ARASINDAKİ EKONOMİK İLİŞKİLER

Mehmet DİKKAYA

Marmara Üniversitesi, O.Doğu ve İsl.Ülk.Enst. İktisat Atabilim Dalı Öğrencisi

ÖZET

1991'in sonlarından itibaren Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte bağımsızlıklarını kazanmaya başlayan Türk Devletleri olan Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan ve Özbekistan Cumhuriyetleri, kapalı ve sosyalist bir ekonomik sistemden çıkmış olmanın tedirginliği içerisinde dış dünyadan kendilerine modeller ve ortaklar aramaya başladılar. Bu konuda ilk akla gelen ülke, bölgeyle tarihsel ve kültürel pek çok açıdan ortak özellikleri bulunan Türkiye olmuştur. Fakat bu ülkelerle ilgili sağlam bir stratejik temele sahip olunmaması sebebiyle, Azerbaycan ve Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ile başlayan ilişkiler duygusallıktan sıyrıldıktan sonra sağlam bir ekonomik temele oturtulamamıştır. Yakın zamanlarda büyük sermaye gruplarının bölgeye duydukları ilgide meydana gelen artış istisna tutulacak olursa, Türkiye'nin bu ülkelerdeki iktisadi temsilcileri küçük ve orta ölçekli işletmeler ile kültürel eğilim görevi yapan ve beşeri sermayenin yetiştirilmesinde önemli roller oynayan eğitim kurumları olmuştur. Tüm bunlar çerçevesinde dış ticaret açısından Azerbaycan dışında Türkiye'nin fazla bir etkinliğe sahip olmadığı, petrol arama gibi yoğun sermaye gerektiren faaliyetler dışındaki yatırım alanlarının pek çoğunda ise önemli bir avantaj yakaladığı söylenebilir. Çalışmada bu etkinlik alanlarında meydana gelen ilişkiler incelenmekte, petrol boru hatları etrafında gelişen politik çekişmeler ve Türkiye'nin bu çerçevede üstlenmesi gereken hayati vizyon üzerinde durulmaktadır.

Anahtar Kelimeler :

Türkiye, Türk Cumhuriyetleri, Mal hareketleri,
Sermaye hareketleri, İhracat kalemleri, İthalât
kalemleri, Yatırım, İktisadi işbirliği

GİRİŞ

1991'de Sovyetler Birliği'nin dağılması ile ortaya çıkan cumhuriyetlerde şimdilik siyasal planda görünmese de önemli ekonomik sorunların yaşandığı açıktır. Bunun sebebi, dağılma sonrasında oluşan uluslar arası iktisadî ilişkiler boşluğunun tam olarak doldurulamamasıdır. Bu ülkeler, önemli rezervlere ve potansiyele sahip olmalarına rağmen henüz ekonomik toparlanmanın sağlanamamış olması ve dış ticaret sektörünün belli bir olgunluğa erişmemiş olması, bu argümanın bir delili sayılabilir.

Bağımsızlıkların elde edildiği 90'lı yılların başında, gerek ekonomik yeniden yapılanma, gerekse piyasaların organizasyonu açısından Türkiye'ye önemli roller biçilmiştir. Türkiye-Türk Cumhuriyetleri arasındaki iktisadî işbirliği açısından en kayda değer gelişme, Türk firmalarının bu ülkelerde yapmış olduğu doğrudan yatırımlardır. Daha çok küçük ve orta ölçekli firmaların yönlendirdiği bu akım, büyük sermaye gurupları için de gerçekleştiği takdirde potansiyelin önemli oranda büyüyeceği söylenebilir.

Bu çalışmada, Türkiye ve Türk Cumhuriyetleri arasındaki iktisadî işbirliğinin boyutları ve yapısı incelenecek, mal ve sermaye hareketleri açısından mevcut durum analiz edilecektir. Çalışmanın inceleyeceği bir diğer alan da tüm bu ülkelerin birbirleriyle olan iktisadî ilişkilerinin nasıl bir gelişme gösterdiği.

MAL VE SERMAYE HAREKETLERİNİN YÖNÜ VE ÖZELLİKLERİ

İktisadi işbirliğini gösteren en önemli araçlardan birisi olan mal hareketlerinin yönü ve boyutlarının çok cılız kalması, yeni iktisadî ortak olan Türkiye ile ilişkilerin henüz önemli bir konuma gelemediğini göstermektedir. Bunun sebepleri olarak; yeni bağımsız cumhuriyetlerde yaşanan dönüşüm sancularına paralel olarak alım gücünün azalması ve Türkiye ekonomisinde son yıllarda yaşanan sorunlar sayılabilir. Bu çerçevede Türkiye'nin bu ülkelere yapmış olduğu mal ve sermaye

transferinin toplam içerisinde istenen ölçüde önemli bir yer tutmadığı söylenebilir.

Türk Cumhuriyetleri açısından da iktisadî işbirliğini geliştirici akımların henüz oluşmadığı görülmektedir. Bu ülkeler için, hâlâ en büyük dış ticaret ortağı Rusya Federasyonu ve komşu eski SSCB Cumhuriyetleri olmaya devam etmektedir. Yeni ticaret ortaklarının arasında ise AB Ülkeleri ve Çin gibi ülkelerin ilk sıralarda yer alması oldukça dikkat çekicidir. (Aras ve Dikkaya, 1996) Eski ticari ortaklarla olan iktisadî ilişkiler Uzak Doğu ve Rusya krizine kadar, azalan bir eğilimin işaretçisi olarak görünmesine rağmen, krizle birlikte, yeniden eski bağların güçlendiği görülmektedir.

Türkiye ve bu ülkeler arasındaki ticarete, özellikle ilk başlarda takasın önemli bir yer tuttuğu bilinmektedir. Önemli döviz rezervlerine sahip olmayan bu ülkeler için, başlangıçta bir zorunluluk olan bu durum, daha sonra ekonomik daralma yaşanan zamanlarda yeniden başvurulmuş bir araç olmuştur.

Türkiye'den bu ülkelere gerçekleştirilen doğrudan yatırım alanları, çoğunlukla hafif sanayi, gıda sanayii ve tarıma dayalı sanayilerden oluşmaktadır. Yani bunlar, göreceli olarak üstünlüğe sahip olunan ve dış rekabete dayanabilecek alanlardır. Bu konuda Türkmenistan ve Özbekistan gibi, hammadde avantajına sahip ülkelere, özellikle tekstil alanında yapılan yatırımları belirtmek gerekir.

Şimdi Türkiye, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan açısından, sayılan bu hususlar gerekli verilerin ışığı altında ülke bazında incelenebilir. İlk ele alınacak ülke, iktisadî, siyasi ve kültürel alanlarda Türk Cumhuriyetlerine model olma konusunda kendisine "öncülük" dahil pek çok rol biçilmiş olan Türkiye olacaktır.

TÜRKİYE

Türkiye'nin Türk Cumhuriyetleriyle olan iktisadî ilişkilerinde, bu ülkelerin geçiş ekonomisi yaşıyor olmaları ve zengin hammadde kaynak-

larından asıl üretimin henüz tam olarak başlayamaması sebebiyle çok fazla yol aldığı söylenemez. Bu durum bu ülkelerle gerçekleşen dış ticaretin son beş yıllık durumu incelenerek aşağıdaki gibi de gösterilebilir.

Tablo 1. Türkiye-Türk Cumhuriyetleri Dış Ticaret Rakamları (milyon dolar)

	1993	1994	1995	1996	1997
İhracat	455.3	444.2	549.1	862.0	1,088.6
Toplamın %'si	3.0	2.5	2.5	3.7	4.1
İthalat	196.8	192.6	293.6	306.8	401.1
Toplamın %'si	0.7	0.8	0.8	0.7	0.8

Kaynak: Ekonomik Rapor 1998, İTO, s.80-82.

Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri arasındaki dış ticaret rakamlarına ait bu veriler, Türkiye'nin bu ülkelerle olan iktisadî ilişkileri açısından önemli ipuçları vermektedir. Bunların başında son beş yılda Türkiye'den bu ülkelere olan ihracat rakamlarının sürekli bir yükselme eğilimi gösterdiği görülmektedir. Örneğin 1997 ihracatı, bir önceki yıla göre %26.3 artış göstermiştir. İthalat rakamlarında sürekli bir artış olmasına rağmen toplam ithalat içerisindeki payının yaklaşık aynı oranlarda kalması, Türkiye'nin bu ülkelere karşı önemli oranda dış ticaret fazlası verdiğini göstermektedir. İncelenilen dönem içerisinde tüm BDT ülkelerine yapılan ihracatın da benzer şekilde artış göstermesi (1993'te %6.7'den 1997'de %13.4'e yükselerek) Türkiye'nin ihracat pazarlarındaki yeni yönelimlerin işaretçisi sayılabilir. İthalatta yaşanan durgunluk, bu ülkelere önümüzdeki yıllarda, başta petrol ve doğal gaz olmak üzere hammadde akımı gerçekleştiği zaman değişecektir.

İhracat ve İthalatın Dağıldığı Sektörler

Türkiye'nin bu ülkelere yapmış olduğu ihracatın temel kalemleri şunlardır: (DPT, 1996)

- ✓ Tarım ve tarıma dayalı gıda sanayi ürünleri (bitkisel üretim, un, yağ, şeker vs.)
- ✓ Elektrikli ve elektriksiz makineler
- ✓ Tekstil ürünleri

- ✓ Dericilik sanayi ürünleri
- ✓ Petro-kimya ve diğer kimyasal ürünler (ilaç vs.)
- ✓ Metal eşya ve mobilyacılık ürünleri
- ✓ Ulaşım vasıtaları.

İhracatı belirleyen bu temel kalemler, aynı zamanda Türkiye'nin geleneksel ihracat maddeleridir. Türk Cumhuriyetlerinde temel gıda sanayi ve diğer tarıma dayalı sanayi alanları gelişeceği zamana kadar bu ülkeler bu çeşit ürünlerini büyük oranda Türkiye'den karşılamaya devam edeceklerdir.

Temel ithalât kalemleri ise şöyle sıralanabilir:

- ✓ Çırcırlama
- ✓ Hayvancılık ürünleri
- ✓ Demir-çelik ve diğer metal sanayi ürünleri
- ✓ Dokumacılık ürünleri
- ✓ Petro-kimya mamulleri.

İthalâtı oluşturan bu kalemlerin ana özelliği, bu ülkelerin geleneksel ürünleri olmasıdır. Yani bu mamüller, SSCB döneminde kurulan tarım ağırlıklı üretim yapısı ve bazı ağır sanayi mamullerinin uzantısı sayılabilir. Bu alanlarda yabancı yatırımların artmasına paralel olarak bir zaman sonra Türkiye bu ülkelere daha gelişmiş ürünler satın alabilecektir.

Türkiye'den Bölgeye Doğrudan Yatırım ve İktisadî İşbirliği Çabaları

1991'den sonra Azerbaycan ve Orta Asya'ya yönelik güçlü bir Türk müteşebbis akımı gerçekleşmiştir. Bu girişimcilerin, söz konusu ülkelerde yaptıkları işler ise, üretim bazında küçük ve orta çapta işler olmuş, inşaat, haberleşme gibi alt yapı işlerinde ise önemli çapta faaliyetler üstlenilmiştir. Bu çerçevede 1994'ün sonuna kadar Orta Asya ile 200 civarında anlaşma imzalanmış, bu bölgeye toplam 666 milyon dolar değerinde kredi verilmiştir. Bu rakam, insanî ve teknik yardımlarla birlikte 1.1 milyar doları bulmuştur. Yine bu döneme kadar Türkiye kökenli yaklaşık 400 şirket 3.4 milyar dolar değerinde iş üstlenmiştir. TC. petrol şirketi TPAO ile BOTAS bölgede petrol ve doğal gaz arama ve yeni boru hatlarının inşa edil-

mesi için çalışmalar yapmıştır. (Turkish Daily News, 30 Aralık 1994)

Türk Cumhuriyetlerine açılan krediler içinde Türk Eximbank kredileri en büyük öneme sahiptir ve 1998 ortalarında toplam kredi miktarı 714 milyon dolara ulaşmıştır. Bu durum Tablo 2'den daha açık olarak görülmektedir.

Tablo 2. Türk Cumhuriyetlerinde Kullanılan Türk Eximbank Kredileri(Milyon Dolar)

Ülkeler	1997'ye Kadar	Mayıs 1998	Genel Toplam
Azerbaycan	71.9	4.0	75.9
-Mal - Proje	59.6		59.6
	12.3		16.3
Kazakistan	210.8	2.4	213.2
-Mal - Proje	40.1		40.1
	170.7		173.1
Kırgızistan	48.0	-	48.0
Özbekistan	262.1	22.1	284.2
- Mal	124.6		124.6
- Proje	137.5		159.6
Türkmenistan	90.0	2.8	92.8
-Mal - Proje	75.0		75.0
	15.0		17.8
TOPLAM	628.8	313	714.1

Kaynak: Türk Eximbank Dökümanı, Haziran 1998; Aktaran, Emin Çankçı, "Türk Cumhuriyetlerinde Ekonomik Gelişmeler ve Türkiye'nin Rolü Bilgi, Sayı: 7, Güz 1998, s.4-

Eximbank'ın sağladığı proje kredileri başlıca üç alanda yoğunlaşmaktadır. Bunlardan ilki turizm-müteahhitlik gibi hizmetler alanında ortaya çıkmaktadır. Bu çerçevede otel ve ticaret merkezleri inşa edilmesi, havaalanları restorasyonu, haberleşme sistemleri kurulması gibi faaliyetler göze çarpmaktadır. İkinci alan tüketim malları üretiminde kendini göstermektedir. Gıda, giyim ve elektrikli ev aletleri imalat sanayilerinde yatırımlar yapılmıştır. Sınai yatırımlar ise, son temel finansman alanını oluşturmaktadır. Örnek olarak,

bu fonlar Türkmenistan'da Türkmenbaşı Rafinerisinin modernizasyonunda, Özbekistan'da yün entegre tesisleri ve kamyon-kamyonet üretim tesisi inşasında kullanılmıştır. (Türk Cumhuriyetlerinde Ticaret-Yatırım Ortamı ve Mali Sektör, Devlet Bakanlığı, 1998)

Türk firmalarının bölgede etkin olarak faaliyet gösterdikleri alanların başında inşaat komplekslerinin inşa edilmesi gelmektedir. Türk müteahhitlerinin Türk Cumhuriyetlerinde üstlenmiş oldukları işlerin genel durumu aşağıda Tablo 3'te sunulmuştur.

Tablo 3. Türk Müteahhitlerinin Türk Cumhuriyetlerinde Üstlenmiş oldukları İşler

(Ekim 1997'ye kadar, milyon \$)

ÜLKELER	İş	Değeri Sayısı	Tamamlanmış	Bitmemiş
Azerbaycan	23	499.3	81.3	418.3
Kazakistan	45	824.2	512.8	311.4
Kırgızistan	3	83.8	36.0	47.8
Türkmenistan	51	577.9	404.6	173.3
Özbekistan	24	621.1	398.4	222.7
TOPLAM	146	2 606.3	1 433.1	1 173.2

Kaynak: Türk Mütahhitler Birliği ve Uluslararası Müteahhitler Birliği Verileri, Haziran 1998; Aktaran, Emin Çankçı, "Türk Cumhuriyetlerinde Ekonomik Gelişmeler ve Türkiye'nin Rolü" Bilgi, Sayı: 7, Güz 1998, s.5.

Toplam olarak 2.5 milyar doları aşan bu faaliyetler ilk olarak ikili ticaretin gelişmesinde aracılık etmiştir. Örneğin Özbekistan ve Türkmenistan'da faaliyet gösteren Türk inşaat firmaları yaptıkları işlerin karşılığı olarak pamuk alıp bunu Türkiye piyasasına ulaştırmışlardır. Bununla birlikte, bu faaliyetlerin, tekstil sektörünün bu ülkelerde gelişmesine paralel olarak azalma eğilimine girdiği söylenebilir.

İnşaat firmalarının faaliyetlerini gıda, tekstil ve petrokimya gibi alanlarda faaliyetleri yoğunlaşan küçük ve orta ölçekli işletmeler izlemektedir. Bölge ülkelerindeki yüzlerce Türk şirketi, bu gibi alanlarda yoğunlaşmakta ve bu ülkelerde temel sanayinin kurulmasına aracılık yapmaktadır. Pet-

rol, doğal gaz, altın üretimi ve otomotiv, elektronik gibi sanayi alanları dışında, Türk firmaları bu cumhuriyetlerde yatırım yapan ülkelerin başında gelmektedir. Aşağıda hangi ülkelerde hangi alanlarda doğrudan yatırım ve 'joint-venture' (ortak yatırımların) yoğunlaştığı belirtilecektir.

İktisadî işbirliği finansal alanda da ortaya çıkarak bölge ülkelerinde Türk devlet ve özel finansman kuruluşlarının yatırımları görülmüştür. Bankacılık alanındaki bu işbirliği aşağıdaki tabloda da görülmektedir.

Tablo 4. Türk Cumhuriyetlerinde Faaliyet Gösteren Türk Bankaları (1995'e kadar)

Kurulan Banka	Kur. Banka	Ülke	Sermayesi	(%)
Kazakistan Int. Bank	Emlak bank	Kazakistan	600 bin \$	-
Kazkommert-Ziraat Int.	Ziraat Bank.	Kazakistan	140 milyon Rb.	35
Uzbekistan-Turkish Bank	Ziraat Bank.	Özbekistan	1 milyon \$	50
Türkmen-Turkish Bank	Ziraat Bank.	Türkmenistan	1 milyon \$	50
Azerbajjan-Turkish Bank	Ziraat Bank.	Azerbaycan	496 bin \$	49.6

Kaynak: Milliyetçi Çizgi, 4 Ocak 1995, s. 7.

Türkiye'nin Türk Cumhuriyetleri ile olan ekonomik ilişkilerini etkileyen bir diğer alan, Avrupa ile tarihi ve güçlü bağlarla kurulmuş olan ticari ilişkileridir. Avrupa ülkeleri de ilk başlarda daha hissedilir biçimde Türkiye'nin bölgede yapacağı faaliyetlere büyük önem vermişlerdir. Türkiye'nin Avrupa Birliği ile başlatmış olduğu gümrük birliği de göz önünde bulundurulursa Avrupa ülkeleri, O. Asya Cumhuriyetlerinin önemli rol atfettikleri Türkiye ile işbirliğine önem vermektedir. Bu çerçevede, bölgede Türklerin girişimci zekâsı, Chase Manhattan Bank, Coca Cola, Caterpillar, Siemens gibi şirketleri İstanbul'u, Orta Asya'daki işletmeleri için bir sıçrama tahtası ola-

rak seçmeye ikna etmiştir. (The Wall Street Journal, 1996)

Görülen bu şema, alfabetik sıralamayla söz konusu ülkelerle Türkiye arasında meydana gelen iktisadî ilişkiler, mal ve sermaye hareketleri ekseninde ayrıntılı olarak incelenebilir.

AZERBAYCAN

Mal Hareketleri

Azerbaycan, coğrafi yakınlığı ve diğerlerine göre daha yakından tanınması gibi sebeplerle Türk firmalarının uğrak ve yatırım alanı haline getirdikleri ilk ülkedir. Türk firmalarının bu ülkede yaptıkları yoğun yatırımlara rağmen ikili ticari ilişkiler henüz beklenen seviyeye ulaşmamıştır. Ama yine de Türk Cumhuriyetleri içerisinde dış ticaret ilişkisinin en yüksek oranı bulunduğu ülke Azerbaycan'dır. Bu ülkenin temel ihracat kalemlerini, petrol ürünleri, tekstil ve gıda sanayii mamulleri, temel ithalat kalemlerini de gıda, makine, metal ve kimya sanayii ürünleri oluşturmaktadır. (Azerbaijan 3rd quarter, EIU Country Report, 1998) Aşağıdaki tabloda bu ülkenin temel dış ticaret ortakları görülmektedir, İthalât açısından Türkiye'nin ilk sırayı alması dikkat çekmektedir.

Tablo 5. Azerbaycan Dış Ticaretinin Ülkeler Açısından Dağılımı (1997, %)

İhracat	Toplamın %'si	İthalat	Toplamın %'si
İran	24.3	Türkiye	22.6
Rusya	23.1	Rusya	19.1
Gürcistan	17.1	Ukrayna	10.8
Türkiye	5.3	İran	6.1
Ukrayna	4.1	BAE	5.3

Kaynak: Azerbaijan 3rd quarter 1998, EIU Country Report, s. 5.

Azerbaycan'ın Türkiye'ye ihracatını hayvancılık ürünleri, çırçırılama, demir çelik ürünleri, dokuma ve petrokimya ürünleri oluşturmaktadır. İthalatını oluşturan temel kalemler ise; tarım ve

hayvancılık ürünleri, tarıma dayalı sanayi ürünleri, tekstil ürünleri, ağaç sanayii ürünleri, kimyasal ürünler, makine sanayii ürünleri ve taşımacılık araçları teşkil etmektedir. Taşımacılık alanında 1995 yılında Türk Mercedes Benz firması ile Azerbaycan arasında 70 milyon mark değerinde 350 otobüsün satışı ile ilgili anlaşma gerçekleşmiştir. (Turkish Daily News, 14 Haziran 1995) Dış ticaret akımını oluşturan ürünler göz önüne alındığında, iki ülke arasındaki işbirliğini daha da geliştirecek imkanların mevcut olduğu görülecektir.

Sermaye Hareketleri

Sermaye hareketlerine gelince, petrol dışı sermaye girişi açısından Türk sermayesi ilk sırada yer almaktadır. Ülkeye 1997'de 780 milyon doları petrol sektöründe olmak üzere 1.223 milyar dolar yabancı sermaye girişi olmuştur. Yabancı sermayenin sektörel dağılımı ise, inşaat (104.2 milyon \$), sanayi (91.6 milyon \$), hizmetler ve ticaret (74 milyon \$), ulaştırma ve haberleşme (21.2 milyon \$) ve diğer alanlardadır. Toplam yabancı sermaye içinde Türkiye, 129.6 milyon dolarla ilk sırada, ABD 97.5 milyon dolarla ikinci, İngiltere 47.2 milyon dolarla üçüncü durumdadır. (Azerbaycan Ülke Raporu, İGEME, 1998)

Azerbaycan'da faaliyet gösteren Türk firmalarının 1996'ya kadar Azerbaycan'da yürütmekte olduğu faaliyetlerin toplamı ise, 253 milyon dolar seviyesindedir. Planlanan işlerin toplam değerinin de 1 milyar dolara yaklaşmakta olduğu tahmin edilmektedir. 1996'ya kadar bu ülkede 70 Türk firması faaliyet göstermekte olup, 22'si de temsilcilik bazında çalışmıştır. Türk firmalarının bu ülkedeki yatırım alanları, sanayi tesisleri inşası, sanayi yatırımları, kimya, petro-kimya, telekomünikasyon, ulaştırma, enerji sektörleri ve pazarlama, fırıncılık gibi alanlarda yoğunlaşmıştır. Bu arada Türk şirketlerinin konfeksiyon, inşaat malzemeleri, mutfak eşyaları, mobilya, ayakkabı ve sıhhi malzeme satışına yönelik olarak açtıkları mağazalar büyük rağbet görmektedir. Haziran 1995 itibariyle Türkiye'de faaliyet gösteren Azeri firmaların sayısı 20 olup, 58.6 milyar TL yabancı

sermaye niteliğinde yatırım gerçekleşmiştir.

Türkiye, Azerbaycan'da 1994'te imzalanan Asrın Anlaşması olarak nitelendirilen petrol üretim paylaşımı anlaşmasında da %6.75'lik bir paya sahiptir. 30 yıl süreyle 540 milyon ton petrol ve 90 milyar m3 doğal gazın işletilmesini içeren ve 11.5 milyar dolar yatırım maliyeti bulunan bu anlaşmada TPAO da faaliyet göstermektedir. TPAO, benzer şekilde 1996'da kabul edilen ve 120 milyon ton petrol ile 60 milyar m3 gaz üretilmesini içeren ve 3-4 milyar dolarlık yatırım maliyeti olan projede de %9'luk paya sahip bulunmaktadır. (Azerbaijan Investment Guide, United States-Azerbaijan Chamber of Commerce, Washington, 1997)

Türkiye, Azerbaycan ekonomisinin yeniden yapılanmasını bağımsızlığın ilk yıllarından beri desteklemiştir. Bu çerçevede 1993 Yılında, Türk Eximbank, Uluslararası Azerbaycan Bankası ile 50 milyon doları ihracatta kullanılmak, kalanı ise yatırım projelerinde değerlendirilmek üzere 250 milyon dolarlık kredi anlaşması imzalamıştır. (Turkish Probe, 27 Nisan 1993) Ziraat Bankası'nın Tablo 4'te gösterilen finansal faaliyetlerine Bayraktar Holding'in, 1 milyon 250 bin dolar sermayeli Bakobank'ın hisselerinin üçte birini satın alması ile devam edilmiştir. (Sabah, 12 Temmuz 1995) İnşaat, gıda, yayıncılık gibi pek çok alanda bu ülkede önemli yatırımlar gerçekleştiren bu yatırım gurubu daha sonra 1 milyon dolar sermayeli Bakobank'ın kurulması için faaliyete geçmiştir. (Zaman, 1 Şubat 1996) Aynı şekilde Bakü'de 110 milyon dolar değerinde ve %70 Türk sermayeli inşaat faaliyetleri de bu grup tarafından yapılmıştır. (Türkiye, 12 Temmuz 1995)

Azerbaycan'da telekomünikasyon şirketlerinin de önemli faaliyetlerde bulunduğu bilinmektedir. Bu alanda NETAŞ'ın gerçekleştirdiği 12 milyon dolarlık yatırım (Zaman, 19 Temmuz 1995) dışında TELETAŞ şirketi de önemli ihaleler üstlenmiştir. Azerbaycan Ulaştırma Bakanlığı ve Turkcell Ericson şirketi arasında imzalanan 50 milyon dolar sermayeli Azersell şirketi kurularak faaliyete geçmiştir. (Zaman, 31 Ocak 1996) Bunun dışında ticaret sektöründe Koç gurubuna

bağlı Ram Store tarafından Bakü'de kurulan dev süper market de 1996'da faaliyete geçmiştir. (Türkiye, 18 Şubat 1996)

Azerbaycan'ın diğer Türk Cumhuriyetleri ile olan ilişkileri ise dağılma sonrasında hemen hemen minimum düzeye inmiştir. Bunun sebepleri, ticarete konu olabilecek malların mevcut olmayışı, ticari mallarda da benzer bir üretim yapısına sahip olmaları ve yapılan ticarete ödemelerin döviz darlığı sebebiyle yapılamamasından doğan ikili problemlerdir. Özellikle Azerbaycan'ın O. Asya'dan nispeten uzak bir konumda olması bu ticari ilişkilerin gelişmesini daha da güçleştirmektedir. Ayrıca tüm eski Sovyet ülkelerinde görüldüğü gibi, bu ülke de yeni ticari ortaklar arama amacıyla olduğu için gözünü Türkiye ve Batı'ya çevirmiştir.

KAZAKİSTAN

Mal Hareketleri

Kazakistan, sahip olduğu geniş topraklar ve muazzam doğal kaynaklarıyla hem Türkiye, hem de diğer gelişmiş ülkeler için önemli bir yatırım alanı olmuştur. Kazakistan, dış ticaretinin büyük kısmını eski Sovyet ülkeleriyle, bu arada Rusya ile gerçekleştirmektedir. Buna paralel olarak dış ticareti içerisinde Türkiye'nin payı çok azdır. Diğer Türk Cumhuriyetleri içerisinde ise en fazla ticaret yaptığı ülke, Orta Asya'nın dinamik ve en büyük ekonomisine sahip olan Özbekistan'dır. Bu ülkenin gerçekleştirdiği doğrudan ticaret rakamları içerisinde çeşitli ülkelerin yeri Tablo 6'da görülmektedir.

Görüldüğü gibi Kazakistan'ın Türkiye ve diğer Türk Cumhuriyetleriyle olan dış ticaret ilişkileri fazla gelişmemiştir. Bu ülke için de, dış ticaret dengesi Türkiye'nin lehine görünmektedir. Ülkenin Türkiye'ye olan ihracatını tarım ve hayvancılık ürünleri, petro-kimya ürünleri ve metal ve demir çelik ana sanayii ürünleri oluşturmaktadır. Bu ülkenin Türkiye'den gerçekleştirdiği ithalâtı ise, bitkisel ve hayvanı yağ başta olmak üzere gıda ürünleri, tekstil ve ayakkabı ürünleri, kimyevî

Tablo 6. Kazakistan'ın Dış Ticaretinin Ülkeler Açısından Dağılımı (1996, %)

İhracat	%	İthalat	%
Eski SSCB	55.7	Eski SSCB	69.6
Rusya Ukrayna	44.5	Rusya Ukrayna	55.0
Özbekistan Diğer	3.4	Özbekistan Diğer	2.2
BDT Ülk.	3.3	BDT Ülk.	2.1
	4.6		10.3
Çin	7.4	Almanya	4.6
Hollanda	5.2	Türkiye	3.6
İngiltere	3.7	İngiltere	1.8
Almanya	2.9	ABD	1.6
Diğer AB Ülk.	6.1	Çin	0.8
Türkiye	1.0	Avusturya	0.5
ABD	0.8	Diğer AB Ülk.	6.1
Diğerleri	17.2	Diğerleri	11.5
Toplam	100.0	Toplam	100.0

Kaynak: Kazakhstan, EIU Country Profile 1997-98, s.32

ürünler, makineler, metal eşya ve kara ulaşım araçlarından oluşmaktadır. Diğer Türk Cumhuriyetlerinden özellikle Kırgızistan ve Özbekistan'la daha çok sınır ticareti yapılmakta, Özbekistan'dan gaz ithalini içeren ticarî ilişkiler giderek artmaktadır. (Kazakhstan, EIU Country Profile 1997-98)

Tablo 7. Kazakistan'ın Türkiye ve Özbekistan'la Olan Dış Ticareti (milyon dolar)

İthalat	1996	1997	1997/1	1998/1
Türkiye	151.3	177.0	33.6	36.8
Özbekistan	89.3	65.6	11.5	19.1
Toplam İth.	4,261	4,257	815.3	934.8
İhracat				
Türkiye	51.7	102.2	24.6	36.8
Özbekistan	204.Z	148.4	38.2	31.6
Toplam İhr.	6,230	6,366	1,517	1,414

Kaynak: Kazakhstan 4th quarter 1998, EIU Country Report, s. 40.

Tablo 7, Kazakistan'ın Türkiye'yle olan dış ticaretinin artmakta olduğunu göstermektedir. Bu

rakamların Türkiye'nin toplam ticaret rakamları içerisinde fazla bir oran teşkil etmediği açıktır. Özbekistan'la olan ticaret açısından ise bir daralmanın var olduğu söylenebilir. Bu, ülkelerin benzer sorunlar yaşamaları ve benzer ticari mallar üretmeleri sebebiyle ortaya çıkmaktadır.

Sermaye Hareketleri

Kazakistan, yabancı yatırımları özendirme noktasında almış olduğu cesur adımlar sebebiyle Türk Cumhuriyetleri içerisinde en fazla yatırımın gerçekleştiği ülkedir. Öyle ki son yıllarda dev Rus ekonomisinden bile daha fazla yabancı yatırım çekmektedir. Bu büyük potansiyelden pay alan ülkelerin başında tabii ki Türkiye gelmektedir. Türk girişimcilerinin bu ülkede gerçekleştirdikleri yatırımın değeri 1996'ya kadar 1.6 milyar dolara ulaşmış, planlanan işlerin hacmi de 1.5 milyar dolar olarak hesaplanmıştır. Türk firmalarının Kazakistan'daki faaliyet alanları başta müteahhitlik hizmetleri olmak üzere, gıda, süt ürünleri, tuğla, bakır, demir-çelik, tekstil, dericilik ve petrol gibi geniş bir yelpazede meydana gelmektedir. Bu firmalar petrol boru hatlarının belli bölümlerinin inşasında ve bazı bölgelerde petrol arama çalışmalarında da önemli işler yapmaktadır. Türk Eximbank da, bu ülkeye 1998'e kadar toplam 213.2 milyon dolar değerinde mal ve proje kredisi tahsis etmiştir.

En başta belirtilmesi gereken inşaat kompleksleridir. Türk özel sektörü güçlü bir şekilde dış ilişkiler kurmaya yönelmiş ve bu inşaat faaliyetleri alanında daha fazla görülmüştür. Türkiye dünya piyasasındaki pastanın paylaşımında geç kaldığı için 1980'li yıllarda dünya pazarlarında inşaat faaliyetlerinde yoğunlaşmaya başlamıştır. SSCB'deki Türk inşaat sermayesi 80'li yılların sonlarında gelişme trendine girmeye başlamış ve 90'lı yıllarda bu faaliyetler daha da hızlanmıştır. Bu firmalar birçok açıdan karşılaştırmalı üstünlüğe sahiptir. Bunun sebepleri; O. Asya kriterlerine göre işin çok büyük ölçekli ve kaliteli olması, fiyatların nispi olarak düşük olması ve firmaların çeşitli ödeme şekillerine açık olmalarıdır. Mesela; Türk firması olan Berk, Kazakistan'da yapılacak yeni

Atırau havaalanının inşaatı ihalesini kazanmıştır. Bu şirket, Batılı firmaların bu iş için talep ettikleri 26-46 milyon \$'a karşılık 14 milyon \$'a razı olmuştur. (Interfax Business Report, Mart 1996) Benzer şekilde Entes inşaat şirketi 25 milyon dolar değerindeki bakır işlenecek fabrikayı Kazak yetkililere teslim etmeyi başarmıştır. (Turkish Daily News, 5 Kasım 1994) Türk firmaları ayrıca imalat, hafif sanayi ve gıda sanayii alanlarında etkili olmaktadır. Daha sonra otel-motel vs. turizm alanlarında faaliyet göstermektedirler. Kazakistan'da Türk işadamlarının yardımıyla makarna, süt, deri işleme fabrikalarının kurulması ve Ankara Otel'i'nin inşası gibi faaliyetler gerçekleştirilmiştir. Bu çerçevede 1998'e kadar bu ülkede 200'den fazla Türk şirketi çeşitli alanlarda yatırımlarda bulunmuştur. Bunlara paralel olarak 319 joint-venture (ortak yatırım) ile Türk şirketleri ilk sırayı almaktadır. (Avrasya Dosyası Bülteni, TİKA, Ocak 1998/1)

Bu ülkedeki Türk firmalarından Etibank çinko, kurşun, bakır ve bor madenlerinin işletilmesiyle ilgili olarak Japon Mitsui ve başka bir Kazak firmasıyla birlikte faaliyetlere başlamıştır. (Türkiye, 18 Nisan 1995) Nihayet Türk işletmeleri, O. Asya'da Dünyanın en büyük firmaları ile ortaklık kurmakta, bu firmaların bölgeye gelmesine aracılık yapmaktadır. Mesela; Türk firmaları Siemens ile Kazakistan'da ortaklık kurarak elektrik üretim tesisi, Coca-Cola firması ile Kazakistan, Özbekistan ve Kırgızistan'da plastik şişe üretimini gerçekleştirmişlerdir. Buna benzer ortaklıklarda dünyanın büyük firmaları işin teknik kısmını üstlenmektedir. Türk kesiminin ise işin diğer kısmını üstlenerek yaptığı bu işler uzun zamandır Türkiye'de de gözlenmektedir. Ankara ve İstanbul'da dünyanın en büyük firmalarının irtibat büroları vardır.

Kazakistan'da Simtel A.Ş.'nin, 900 kişiye istihdam sağlayacak ve ilk etabı 37.5 milyon dolar değerindeki elektrikli ev aletleri üretilmesine yönelik yatırımı için Avrupa Yatırım ve Kalkınma Bankası'ndan (EBRD) 14 milyon dolar kredi temin etmesi de Türk firmalarının başarılarından birisi olmuştur. (Turkish Daily News, 30 Mayıs

1995) Yine Türk-Kazak ortak yatırımı olarak 600 bin dolar değerinde inşa edilen bir grossmarket Karanganda'da faaliyete geçmiştir.(Turkish Daily News 16 Ocak 1995)

Kazakistan'da gerçekleştirilen sanayi yatırımları için önemli bir destek olarak 1997 Yılı'nın başlarında, daha önce Türk devlet bankası olan Ziraat Bankası'nın bankacılık faaliyetlerine Türk özel sektörü tarafından açılan ilk özel banka da katılmıştır. Bu çerçevede kurulmuş olan Uluslararası Almatı Bankası, ülkede modern bankacılık hizmetleri, sigorta ve kiralama hizmetleri verecektir. (New Europe, 12-18 Ocak 1997)

Görüldüğü gibi Kazakistan Türk firmaları için verimli bir faaliyet alanı olarak görülmekte ve sermaye akışı gün geçtikçe hızlanmaktadır. Yatırımlar konusunda diğer uluslararası şirketlere aracılıkta bulunmaları ile bu ülkedeki fonksiyonları artmaktadır..

KIRGIZİSTAN

Mal Hareketleri

Kırgızistan, bölgede nispeten küçük ekonomisi ama başarılı liberal politikaları ile Türkiye ve diğer ülkeler için cazip bir ülkedir. Türkiye'yle olan dış ticaret rakamları çok küçük boyutlardadır. Öyle ki Türkiye dış ticaretin ülkelere dağılımı açısından sıralamaya bile girmemektedir. 1992 yılı için BDT dışındaki ülkelere yapılan ihracatın %2.4'ü, ithalatın ise %4.8'i Türkiye ile gerçekleşmiştir. (Kyrgyz Republic, EIU Country Profile 1994-95) Türkiye'ye ihracat 1992-95 arasında 5.5 milyon dolara yükselmişken yine aynı dönemde ithalat 1.8 milyon dolardan 38.2 milyon dolara çıkmıştır. Fakat bu ülkenin diğer Türk Cumhuriyetleri ile, özellikle Kazakistan ve Özbekistan'la olan ticari bağları daha kuvvetlidir. Bunun önemli bir sebebi, ülkenin zengin enerji kaynaklarının bulunmaması ve bu açıdan komşu Türk Cumhuriyetleriyle (bu arada Rusya) ticaret yapmak zorunda kalmasıdır. Tablo 8, ülkenin temel ticaret ortaklarını göstermektedir.

Tablo 8. Kırgızistan'ın Başlıca Ticari Ortakları (1995)

Ihracat(fob)	%	İthalat(cif)	%
Eski SSCB	65.8	Eski SSCB	67.7
Rusya	25.6	Rusya	21.9
Kazakistan	16.3	Kazakistan	21.5
Özbekistan	17.1	Özbekistan	17.3
Diğer BDT	6.8	Türkmenistan	3.6
Ülkeleri			
Çin	16.7	Almanya	3.6
İngiltere	6.7	ABD	3.7

Kaynak: Kyrgyz Republic, Tajikistan, Turkmenistan, EIU Country Rprofile 1997-98, s. 18.

Görüldüğü gibi Kırgızistan'ın temel ticaret ortakları BDT ülkeleridir. Kırgızistan elektrik enerjisi dışında tam bir enerji ithalatçısıdır. Rusya, Kazakistan, Özbekistan ve Türkmenistan'la olan ticari ilişkileri belirleyen temel faktör de budur. Örneğin bu çerçevede ülke 1995'te Özbekistan'dan alacağı 900 milyon m3 doğal gaz için Çek yapımı 10 adet L-39 savaş uçağı ve 42.7 milyon dolar ödeme teklifi yapmıştır. Takas şeklinde ortaya çıkan bu ilişkiler her iki ülkenin de dövize olan ihtiyaçlarının önemli bir göstergesidir. (Turkish Daily News, 19 Ocak 1995) Bu ülke 1995'te BDT ülkelerine 41 milyon dolarlık elektrik satarak, toplam ithalatının %30'undan fazlasını teşkil eden enerji ürünleri için BDT ülkelerine 201 milyon dolar ödemiştir. BDT dışındaki ülkelere ithalat 1995'te bir önceki yıla göre %59 artarak 310 milyon dolara ulaşmıştır. Bu ithalatın %38'i makine, %40'ı gıda maddeleri ve %9'u tarımsal ürünlerden oluşmaktadır. (Kyrgyz Republic,Tajikistan, Turkmenistan, EIU Country Rprofile 1997-98)

Türkiye ile yapılan ticarete de gıda maddeleri, tekstil ürünleri ve makineler ilk sıraları almaktadır. İhraç ürünleri, yine hayvancılık mamulleri, çırçırılarım gibi ürünlerdir.

Sermaye Hareketleri

Türk Eximbank'in bu ülkeye tahsis etmiş olduğu 75 milyon dolar kredinin 20 milyonu mal, 5

milyonu proje kredisi olarak 25 milyon doları kullandırılmıştır. Türk firmaları da daha bağımsızlığın ilk yılından itibaren bu ülkeye gidip değişik alanlarda faaliyet göstermeye başlamıştır. Ticaretin 1992'de 3.3 milyon dolardan 1993'te 21 milyon dolara yükselmesi ilk başlardaki ticari gelişimin hızını göstermektedir. 1995'e kadar Türk şirketleri bu ülkede 108 milyon dolar değerinde yatırımda bulunmuşlar ve bu rakam projelerle birlikte 200 milyon dolara ulaşmıştır. (Dinlemez; Zaman, 21 Ekim 1994) 1997'ye gelindiğinde Türk firmaları 250 milyon dolarlık iş hacmiyle bu ülkede bulunan yabancı firmaların %20'sini oluşturmuştur. Bunun yanında 200 milyon dolar maliyetinde altın arama faaliyetleri yapan ABD ve Kanada firmalarına aracılık da yapmaktadırlar. (Avrasya Dosyası Bülteni, TİKA, Temmuz 1997)

IMF tahminlerine göre, bu ülkeye gelen orta ve uzun dönemli sermaye akımı 1994'teki 108 milyon dolarlık seviyesinden, 1997'de 297 milyon dolara yükselmiştir. Uluslararası finans kuruluşlarından, büyük gelir beklenen Kumtor altın madeni için 135 milyon dolar kredi sağlanmıştır. Bunun için 45 milyon dolar olarak tahmin edilen borçlanmanın 23 milyon doları Almanya, Türkiye ve Japonya'dan sağlanmıştır.

Bu ülkede yoğunlaşan Türk firmalarının faaliyetleri, yine gıda sanayii, tarıma dayalı sanayi, madencilik gibi alanlarda ortaya çıkmıştır.

ÖZBEKİSTAN

Mal Hareketleri

Özbekistan, Orta Asya'nın en kalabalık ülkesi olması açısından baştan beri büyük ekonomik güçler için önemli bir pazar olarak görülmüştür. Bu ülkenin Türkiye'den yaptığı ithalat 1992'de 54 milyon dolardan 1993'te 213 milyon dolara yükselmiştir. 1994'te ise 64 milyon dolara düşmüştür. 1995'te bu rakam 139 milyon dolar olmuştur. İhracat rakamları ise aynı yıllar için 21, 31, 78 ve 62 milyon dolar olarak ortaya çıkmıştır. Özbekistan'ın Türkiye'den ithal ettiği mallar şeker, makineler, ulaşım araçları, kimyevi maddeler, tekstil ve deri ürünleri, plastik sanayi ürünleri ve

metal eşyalarda yoğunlaşırken ihracatını, çırçırılama, dokuma sanayi ürünleri, ana metal sanayi mamulleri ve hayvancılık ürünleri oluşturmaktadır.

Sermaye Hareketleri

Özbekistan, Türkiye'nin tahsis etmiş olduğu kredilerden en çok faydalanan ülke olmuştur. (Enginsoy, Turkish Daily News, 11 Temmuz 1995) Bu kapsamda 1996'ya kadar 125 milyon doları ticari, 125 milyon doları proje kredisi olmak üzere açılan kredinin büyük kısmı kullandırılmıştır. Türk-Özbek İş Konseyi üyesi firmalar bu ülkede telekomünikasyon, müteahhitlik işleri, tekstil ve konfeksiyon, gıda, kimya, beyaz eşya ve mobilya, madencilik, otomotiv ve yan sanayii, makine imalat sanayii ve bankacılık alanında faaliyet göstermektedirler. Türk firmalarının en etkin olduğu alanlar tekstil ve konfeksiyon üretimi ile ilgilidir. Özbekistan'ın en büyük zenginlik kaynağı olan geniş alanlarda pamuk üretimi ile bu ülkede gerçekleştirilen projelerin ödemesi de gerçekleştirilmektedir. Orta Asya pamuğunun Türkiye'ye ihracatını, Türk inşaat şirketlerinin faaliyetleri daha da hızlandırmaktadır. Çünkü bu şirketler yaptıkları işlerin karşılığı olarak pamuk almaktadır. Ama bu durum geçici bir karakter taşımaktadır. Çünkü bu ülkelerde de tekstil sanayii gelişmekte olup zamanla pamuğun büyük bir kısmı iç piyasalarda işlenecektir.

Bunlardan bir Türk firması olan BESTAŞ'ın yardımıyla ihracat için halı üretim tesisleriyle ve Yazeks ve Kateks şirketlerinin katılımı ile bir tekstil kompleksi kurulmuştur. (Eonomika i Jizn Almatı, Haziran 1994) Türk Topkapı, bir Özbek şirketiyle birlikte maliyeti 44 milyon \$'ı bulan pamuk ipliği imalatı alanında ortaklık yapmıştır. Bu ülkedeki Türk firmaları, Türkiye'de kazandıkları ve dünya piyasalarında rahatça rekabet edebildikleri tekstil sektöründe birçok önemli girişime imza atmışlardır. Ayrıca Türk firmalarının faaliyetlerini destekleyecek şekilde ülkeye Türk devlet kredi bankası Eximbank'ın sermaye transferi sağlaması da önemli hususlardandır. Bu çerçevede, daha önce Özbekistan'a verilen kredilere ilaveten

1996'nın sonunda, gıda ve inşaat alanlarında kullanılmak üzere 125 milyon \$'lık kredi açılmıştır. Sonuçta Eylül 1997 itibarıyla Özbekistan'da faaliyet gösteren yabancı firmalar içerisinde 329 Rus şirketinden sonra 234 Türk şirketi ile Türk özel sektörü ikinci sırada yer almaktadır. (Avrasya Dosyası Bülteni, TİKA, Mayıs 1997/2)

Gıda sanayiinde de Türk firmalarının bu ülkedeki yatırımları göz doldurmaktadır. Bu çerçevede Yaşar Holding'e bağlı Pınar şirketi 40 milyon dolarlık bir yatırımı gerektiren ve %51'i bu guruba ait olan süt fabrikası kurmak için çalışmalar yapmıştır. (Hürriyet, 13 Mayıs 1995) Özbekistan'ın günlük üç bin ton şeker pancarı işleme kapasitesi olan ilk şeker fabrikasının inşasını da Türk firmalarından oluşan bir konsorsiyum olan Türk Şeker ve Yüksel İnşaat gerçekleştirmiştir. 100 milyon dolara mal olan bu projenin finansmanı için de 83 milyon doları Türk Eximbank, 25 milyon doları ABD tarafından sağlanan kaynaklar kullanılmıştır. (New Europe, 25-31 Kasım 1998)

Yaşar Holding'i takip eden bir diğer Holding ise buzdolabı üretimi konusunda yatırımlar gerçekleştirmek isteyen Koç Holding olmuştur. Türkiye'nin önde gelen beyaz eşya üreticisi olan Arçelik Özbek SINO şirketiyle ortak olarak gerçekleştirilecek projede 76.9 milyon dolar harcanarak buzdolabı üretimi yapılacaktır. SINO şirketinin mevcut buzdolabı fabrikasının Arçelik teknolojisiyle birleştirileceği ortak yatırımın 43.1 milyon dolarlık sermayesinin %51'i Koç gurubuna, %40'ı Özbeklere ve kalan %10 da uluslararası finans kuruluşlarına ait olacaktır. 2000 yılında ilk üretime geçmesi planlanan bu önemli proje tam kapasiteye ulaşması halinde yıllık 250 bin buzdolabı üretebilecek kapasitede olacaktır. (New Europe, 27 Eylül-3 Ekim 1998) Konya'dan giden işadamlarının yarı yarıya ortak olarak kurdukları ambalaj üretim tesisinin maliyeti ise 500 bin dolar olmuştur. (Zaman, 9 Ocak 1995) Bu ülkedeki bir diğer Türk-Özbek ortak yatırımı, Sankşavto adı altında yıllık 3 bin minibüs ve bin kamyonet üretimini planlayan yatırımdır. (New Europe, 7-13 Eylül 1997)

Görüldüğü gibi Özbekistan'daki Türk şirketlerinin faaliyetleri gittikçe genişlemektedir ve yatırım alanları çeşitlenmektedir. Enerji kaynaklarından gittikçe daha fazla üretim yapan ülkenin, buna paralel olarak artacak alım gücünün, geniş iç pazarla bütünleşmesi halinde bu ülkedeki Türk yatırımları için öneminin artacağı belirtilebilir. Fakat stratejik alanlarda yabancı yatırımların etkin olması konusunda aşırı ihtiyatlı bir tavır sergileyen ülkenin siyasileri bir süre daha olumsuz havayı devam ettirebilirler.

TÜRKMENİSTAN

Mal Hareketleri

Türkmenistan'ın Türkiye'ye olan ihracatı 1992'de 21 milyon dolardan, 1993'te 77 milyon dolara yükselmiş 1994'te de 65.5 milyon dolara gerilemiştir. 1995'te ise 112 milyon dolara yükselmiştir. İthalatı ise aynı yıllar için 7.5, 84, 84.1 ve 56 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir. Bu ticaretin bileşimlerine gelince, ihracat kalemlerini, hayvancılık ürünleri, çırçırılama, metal sanayi ve dokuma sanayi ürünleri, ithalatını da gıda sanayi ürünleri, tekstil ürünleri, ağaç ürünleri, deri sanayi ürünleri, kimyasal maddeler, makine sanayi ürünleri ve ulaşım araçları oluşturmaktadır. Bu ülkeden uzun vadede doğal gaz temini için de faaliyetler yapılmaktadır. Türkmenistan'ın temel ihraç ürünleri doğal gaz, petrol ürünleri ve pamuktan ibaret olduğu için Türkiye ile olan ticarete bu alanlarda bir yoğunlaşma ortaya çıkmaktadır. Orta Asya'nın diğer ülkelerinden özellikle Kırgızistan için de bu ülke doğal kaynakların ithali açısından önem taşımaktadır. Diğer Orta Asya ülkeleri için ise cazip ticari mal bileşenlerine sahip görünmemektedir.

Sermaye Hareketleri

Türk Eximbank, 1996'ya kadar Türkmenistan'a 75 milyon doları mal ve 16 milyon doları proje kredisi olmak üzere 91 milyon dolar kredi kullandırmıştır. Bu ülkedeki Türk firmaları Eximbank kredisi veya bedeli pamukla ödenecek şekil-

de büyük projeler üstlenmiştir. Bu ülkedeki işadamlarının hükümet nezdinde kazandıkları yerin bir göstergesi olarak Tekstil Bakan Yardımcılığı ve Eğitim Bakan Yardımcılığı görevlerine burada yatırımlar gerçekleştiren girişimcilerin atanması gösterilebilir. Türkmenistan da Özbekistan gibi, gerçekleşen yabancı yatırımları pamuk gibi mallarla ödemede bulunarak karşılamaktadır. Bu gelişme, tekstil alanında dünya ile büyük ölçüde rekabet edebilecek düzeye gelmiş olan Türkiye ve Türk firmaları tarafından olumlu karşılanarak hayata geçirilmiştir.

Türkmenistan'da Türk firmalarının iştirakiyle 62 girişime imza atılmış ve bunların toplam değeri 1996'nın sonlarında 807 milyon \$'a yaklaşmıştır. (Asia Ekonomika i Jizn, 10 Mart 1996; Reznikova, Mirovaya Ekonomika i Mejduna- rodnaya Otnaşenya, Ocak 1997'den) Diğer Orta Asya Cumhuriyetleri için geçerli olan eğilimler Türkmenistan için de geçerlidir. Örneğin Türkmenistan'da, yukarıda geçen sanayi dallarında benzer etkinliklerde bulunan bu firmalar sadece inşaat alanında 1996 sonunda 800 milyon \$'lık iş hacmine ulaşmayı başarmıştır. Toplam iş hacmi ise bu yıl içerisinde 2.5 milyar \$'a ulaşmıştır. Türkmenistan'da faaliyet gösteren yabancı şirketler içerisinde Türkiye kökenli şirketler 178 sayı ile ilk sırayı almaktadır. (Avrasya Dosyası Bülteni, TİKA, Kasım 1997/2)

Firmalar bazında gerçekleşen faaliyetlere, 80 milyon dolar değerinde İzmir Demir Çelik Sanayii tarafından kurulması planlanan yıllık 400 bin ton işleme kapasitesine sahip demir-çelik fabrikası örnek verilebilir. (Zaman, 1 Ekim 1994) Telekomünikasyon alanında da PTT'nin gerçekleştirdiği telefon santrallerine ilaveten telekomünikasyon firması SIMKO ile 100 milyon dolar değerinde telefon santralleri kurulması anlaşmasını yapmıştır. (Turkish Probe, 27 Nisan 1993)

Türkmenistan'da yatırım yapan yabancı sermaye içerisinde Türk firmaları ilk sırada gelmektedir ve son zamanlarda tekstil alanında yoğunlaşmaktadır. Son birkaç yıl içerisinde bu ülkedeki Türk firmaları aracılığıyla ülkenin tekstil ürünleri işleme potansiyeli genişlemektedir. Türkiye'de

de aynı alanda yatırımlar yapan bu firmalar belli bir potansiyele ulaştıktan sonra bu ülkeyi cazip bir yatırım alanı olarak görmektedir. Türkmenistan'ın bu konudaki teşvikleri de belirleyici olmaktadır. Hatta Türk Cumhuriyetleri içerisinde Türk firmaların faaliyetlerinin en çok hüsnu kabul gördüğü ve desteklendiği ülkenin Türkmenistan olduğu söylenebilir.

BORU HATLARI KONUSUNDA GELİŞEN İKTİSADİ İLİŞKİLER

Türk firmalarının bu ülkelere olan ilgisini çeken ve bölgede önemli yatırımlar gerçekleştirilmesine sebep olan en önemli alanlardan biri petrol ve gaz üretimi ile bu üretimin dünya pazarlarına ulaşmasını sağlayacak boru hatlarının inşasıdır. Bu konuda ülkelerin hedefleri öyle yüksektir ki, 2010 yılında sadece Kazakistan, 100 milyon tondan daha çok petrol üretimini hedeflemektedir. Türkmenistan ise, aynı yılda 80 milyon ton petrol ve 230 trilyon m³ doğal gaz üretimini planlamaktadır. (Interfax Oil and Gas Report, 17 Haziran 1994) Ayrıca, petrol ve gazın büyük kısmının dış piyasalara ulaştırılması planlanmaktadır. Bu konuda önemli gelişmelerden birisi Aralık 1998'de meydana gelmiştir. Bu tarihte Anglo-Türk konsorsiyumu olarak gerçekleştirilecek 185 km uzunluğundaki petrol boru hattının maliyeti 80 milyon dolar olarak belirlenmiştir. (New Europe, 6-12 Aralık 1998) Uzun zamandır çalışmaları yapılan Türkmenistan-İran-Türkiye doğal gaz hattının inşa edilmesi için Şubat 1999'da Türkmenistan ve Türkiye'nin birlikte kuracağı bir konsorsiyumun çalışmalarına başlayacağı belirtilmiştir. 2000 km uzunluğunda inşa edilecek bu hattın maliyeti 2.5 milyar dolar olarak tahmin edilmekte ve 2-3 yıl içerisinde tamamlanması beklenmektedir. (New Europe, 27 Aralık 1998-2 Ocak 1999)

SONUÇ

Türkiye'nin Türk Cumhuriyetleri ile olan iktisadî ilişkileri genel olarak mal ve sermaye akımlarının nitelik ve niceliği açısından incelen-

diğinde, birinci tür akımın henüz yeterince olgunluğa erişemediği görülecektir. Bunun birkaç sebebi vardır: Her şeyden önce incelenmesi gereken bu ülkelerin geçiş döneminde bulunmaları sebebiyle, büyük gerileme yaşamış ekonomilerini kurtarabilmek için sadece cari ve öncelikli ihtiyaçlara yönelmiş olmalarıdır. Bu açıdan bu ülkeler Türkiye için iyi bir ihracat pazarı değillerdir. İlk başlarda ticari ilişkileri büyük oranda takaslı ticaretin oluşturmasından da bu görülebilir. Cari ihtiyaçların giderilmesi konusunda yine de Türkiye'nin önemli bir fonksiyon icra etmekte olduğu söylenebilir.

Mal akımlarını belirleyen ikinci husus, ticaret dengesinin genelde Türkiye lehinde belirmesinden de anlaşılabilceği gibi, bu akımın Türkiye'nin karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olduğu alanlarda ortaya çıkmasıdır. Örneğin son 15-20 yılda başta Arap ülkeleri olmak üzere dünyanın değişik yerlerinde büyük projeleri gerçekleştirerek uzmanlaşmış inşaat sektörü bölgeye ilk ve etkili anlamda giren sektör olmuştur. İnşaat firmalarının, bu ülkelere yapılan yapı sanayi ürünleri ihracatında önemli bir rol oynadığı bilinmektedir. Bu durum gelecekte ticarî ilişkilerin büyük bir potansiyele ulaşmasında etkili olacaktır. Bu konuda Türkiye'nin teknolojik yönü ağır basan malların ticaretinde etkili olamadığı ve üstünlüğü batılı ülkelere kattığı söylenebilir.

Sermaye akımları açısından iktisadî ilişkiler daha tatmin edici boyutlardadır. Çünkü, yüzlerce bakir alanda ve kısır kalmış sektörlerde yatırım imkanları mevcuttur. Bu çerçevede Türk firmaları gıda ve tekstil başta olmak üzere tarıma dayalı sanayi kollarında çok etkin görünmektedir. Yeni üretim tesislerinin inşaa edilmesini gerektiren bu yatırım alanları inşaat firmalarının faaliyetleriyle birleştiği zaman ortaya tam bir "Made in Turkey" imzalı manzara çıkmaktadır.

Türk firmalarının bu ülkeler açısından önemli bir özelliği de uluslar arası bir çok firma ile çok rahat işbirliği ve yatırım alanları oluşturabilecek ilişkilere girebilmeleridir. Bu konuda Coca-Cola firmasının faaliyetleri ve bazı konsorsiyumlar belirtilebilir.

İktisadi ilişkilerin Türkiye yönünü ilgilendiren ilginç bir gelişme de bir çok alanda daralma ve durgunluk yaşayan ekonominin bu ülkeleri sıçrama tahtası olarak kullanarak olası bir krize karşı direnebilmeleridir. Türk Cumhuriyetlerine olan mal ve sermaye akımının bu açıdan da değerlendirilmesi gerekmektedir.

İktisadî ilişkilerin geliştirilmesinde Türkiye Cumhuriyeti devletinin rolüne gelince, beklenen ama gerçekleşmeyen esas gelişme budur. Çünkü bu noktada büyük bir hayal kırıklığı yaşanmıştır. Bu devletlerle imzalanan yüzlerce anlaşma, ne yazık ki idarecilerin gereken ilgiyi göstermemesi sebebiyle kağıt üzerinde kalmıştır. Şayet ilk başlarda gözü kara girişimciler bu ülkelere akın ederek bir potansiyel oluşturmamış olsalardı, başta devlet ve 1997'lerde buralara yönelme ihtiyacı hissetmeye başlayan büyük holdingler için belki de bölge bir muamma olarak kalmaya devam edecekti. Bu açıdan Türkiye Cumhuriyeti Devleti, bu küçük ve orta ölçekli işletmelere büyük bir minnet duygusu ile yaklaşmalıdır.

Bölgeyle iktisadî ilişkilerin geliştirilmesine yönelik olarak belki de en başta söylenmesi gereken bir olgu da buralarda Türkiyeli gönüllü eğitim kurumları tarafından açılan ve sayıları 200'ü aşmış olan eğitim kurumlarıdır. Girişimcilik ruhu ve reel değerlerin tanıtılması yönleri başta olmak üzere bu kuruluşlar ülkeler için gelecekte en önemli zenginlik olacak olan beşeri sermayenin gelişimi için çalışmaktadır. Bu kuruluşlarda yetişen öğrencilerin son yıllarda önemli iktisadî organlarda görev almaya başlamaları bu konunun geleceği açısından önemli ipuçları verebilir. Yine Türkiye'ye bu ülkelere getirilen binlerce öğrenci de kendi ülkeleri açısından çok önemli görülmekte ve geleceğin idari kadroları gözüyle bakılmaktadır. Ayrıca son yıllarda devlet kesiminin desteğiyle özellikle Kazakistan ve Kırgızistan'da gerçekleştirilen yüksek öğretim projeleri de bu ülkelere yönelik umutların daha da yeşermesine aracılık yapmaktadır.

Türk Cumhuriyetlerinin kendi aralarındaki iktisadî ilişkileri ise, şayet Rusya faktörü dışına çı-

kılarak gelişme gösterilebilirse gelecek vaad edecektir. Çünkü, şimdilik BDT anlaşmaları çerçevesinde gerçekleştirilmeye çalışılan ilişkilere karşı genel bir soğukluk hissedilmektedir. Bu kapsamda yapılan yüzlerce anlaşma metni de kağıt üzerinde kalmaktan ileriye gidememektedir. Ama yine de bölge ülkelerinin en önemli ticaret ortağı hâlâ Rusya'dır ve halkların ihtiyaçlarını orta noktada buluşturan önemli bir ortak geçmiş vardır. Fakat Rus firmalarının petrol ve doğal gaz gibi bir-iki alan dışında bölge ülkelerine yapılan yabancı yatırımlar içindeki payı çok azdır. Bu konuda en

şanslı görünen ülke ise dinamik özel sektörüyle Türkiye'dir. Şimdilik bu ülkelerin birbirleriyle yaptıkları ticareti yine cari ihtiyaçlar belirlemektedir. Enerji kaynaklarına olan ihtiyaç bunlardandır. Ekonomik yeniden yapılanma sürecinin göstereceği gelişmelere göre iktisadî ilişkiler de çeşitlenecektir.

Türkiye açısından bakılırsa kısaca, bölgede hem çok şey yapılmış, hem de yapılması gerekenlerin çoğu yapılmamıştır. Gelecekteki ilişkileri belirleyecek olanın da etrafı süslü açıklamalardan ziyade geliştirilen iktisadî bağlar olacağı açıktır.

KAYNAKLAR

- ARAS, Bülent; DİKKAYA, Mehmet; 1996, "Avrupa-Türk Cumhuriyetleri İlişkileri", Yeni Forum.
- ASİA EKONOMİKA İ JİZN; 1996; Aktaran Aksana Reznikova, "Rosiya, Turtsiya İnan v Sentralnoy Azii" Mirovaya Ekonomika Mejdunarodniya Otnoşeniya, Ocak 1997.
- AZERBAIJAN INVESTMENT GUIDE; 1997 , United States-Azerbaijan Chamber of Commerce, Washington.
- DEVLET BAKANLIĞI; 1998. TÜRK CUMHURİYETLERİNDE TİCARET-YATIRIM ORTAMI VE MALİ SEKTÖR, Ankara.
- DPT, 1996. Kafkasya ve Orta Asya Cumhuriyetleri Ülke Profilleri ve Türkiye ile İlişkiler,
- DİNLEMEZ, Hüseyin; 1994 "Türk-Kırgız İlişkileri", Zaman.
- EIU Country Report, AZERBAIJAN 3rd quarter,
- ENGİNSOY, Ümit; 1995 "Turkey extends another \$100 million loan to Uzbekistan" Turkish Daily News.
- EKONOMİKA İ JİZN;1994, (Almatı).
- EIU Country Profile 1997-98 Kazakhstan, Kyrgyz Republic,
- EIU Country Profile 1994-95 Kyrgyz Republic.Tajikistan,
- EIU Country Profile 1997-98. Turkmenistan,
- HÜRRİYET, 13 Mayıs 1995.
- İGEME; 1998. AZERBAYCAN ÜLKE RAPORU,
- INTERFAX BUSINESS REPORT, No:54, Mart 1996.
- INTERFAX OIL AND GAS REPORT No:24, 17 Haziran 1994.
- NEW EUROPE; 7-13 Eylül 1997, s. 39.
- NEW EUROPE;12-18 Ocak 1997, s.40.
- NEW EUROPE; 25-31 Kasım 1998, s. 39.
- NEW EUROPE; 27 Aralık 1998-2 Ocak 1999.
- NEW EUROPE; 27 Eylül-3 Ekim 1998.
- NEW EUROPE; 6-12 Aralık 1998.
- PANNİER, Bruce - RUTLAND, Peter, 1996; "Central Asia's Uneasy Partnership With Russia", Transition, 15 Aralık 1996.
- SABAH; 12 Temmuz 1995.
- THE WALL STREET JOURNAL; 17 Haziran 1996, (Milliyet'in Eki).
- TİKA; 1997 , AVRASYA DOSYASI BÜLTENİ, Türkmenistan Özel Sayısı.
- TİKA; 1997, AVRASYA DOSYASI BÜLTENİ,
- TİKA; 1998, AVRASYA DOSYASI BÜLTENİ, Kazakistan Özel Sayısı.
- TİKA;1997, AVRASYA DOSYASI BÜLTENİ, Kırgızistan Özel Sayısı.
- TURKISH DAİLY NEWS;16 Ocak 1995.
- TURKISH DAİLY NEWS; 14 Haziran 1995.
- TURKISH DAILY NEWS; 19 Ocak 1995.
- TURKISH DAİLY NEWS; 30 Aralık 1994.
- TURKISH DAİLY NEWS; 30 Mayıs 1995.
- TURKISH DAİLY NEWS;5 Kasım 1994.
- TURKISH PROBE; 27 Nisan 1993.
- TURKISH PROBE; 27 Nisan 1993.
- TÜRKiYE; 12 Temmuz 1995.
- TÜRKiYE; 18 Nisan 1995
- TÜRKiYE; 18 Şubat 1996.
- ZAMAN; 1 Ekim 1994-
- ZAMAN; 1 Şubat 1996.
- ZAMAN; 19 Temmuz 1995.
- ZAMAN; 31 Ocak 1996. ZAMAN; 9 Ocak 1995.

**ECONOMIC RELATIONS BETWEEN TURKEY AND
OTHER TURKISH REPUBLICS**

Mehmet DİKKAYA

Marmara University, Research Assistant

ABSTRACT

Turkish states, like Azerbaijan, Kazakhstan, Kyrgyz, Turkmenistan and Uzbekistan Republics, which won their independence from former Soviet Union started to look for the models and partners from outer world worrying that they came from a closed and socialist economic system. The first country, in this case, was Turkey, which had a lot of same historical and cultural characteristics. After the relations starting between Turkey and Azerbaijan, and Central Asian Turkic Republics escaped from strains of sentimentality and being emotional, couldn't establish strong economic fundamentals. The reason for that was not to have a strong strategic background and foundation. If the increase at the interests of the big capital groups in the region is excepted, the representatives of Turkey in these countries are small and middle scaled businesses and firms and educational institutions doing cultural representatives of cultural relations and having an important role in bringing up human capital. In these circumstances Turkey did not have an effect on foreign trade except Azerbaijan. In addition it can be said that Turkey has an important opportunity in investing areas except oil exploitation which requires large sums of capital. In this work, relations in these activities have been studied and numerous thoughts were given on important vision of Turkey at this field and in the problem of political discussions around oil pipelines.

Key Words :

Turkey, Turkic Republics, Goods Movements, Capital Movements, Export Goods, Import Goods, Investment, Economic Co-operation.

Экономические Связи Турции с Тюркскими Республиками

Мехмет Диккая

Докторант Университета Мармара

РЕЗЮМЕ

Азербайджан, Казахстан, Кыргызстан, Туркменистан и Узбекистан получили независимость в 1991 году после распада Советского Союза. Эти тюркские государства, разочаровавшись в социалистических закрытых экономических системах, начали искать для себя новые модели и партнеров из внешнего мира. На эту тему в голову сразу пришла Турция, с которой имеется много общего с точки зрения истории и культуры. Однако, из-за недостатка стратегического базиса, начавшиеся связи, носящие в основном эмоциональный характер, не имели под собой крепкого экономического основания. Если не считать растущий в последнее время интерес крупных бизнесменов к региону, экономическими представителями Турции в этих странах стали мелкие и средние предприятия, а также образовательные учреждения, исполняющие должность культурного посла. В этих рамках Турция преуспела только во внешней торговле с Азербайджаном. А в отношении стран Средней Азии, Турция активна в тех сферах, которые не требуют больших капиталовложений. В статье анализируются вышеуказанные отношения, а также политические ссоры вокруг нефтепроводных линий. Автор подчеркивает жизненную роль Турции, которую она должна сыграть в этих событиях.

Слова-ключи :

Турция, Тюркские Республики, Капитал, Движение
Товара и Капитала, Виды Импорта и Экспорта,
Экономическое Сотрудничество

KAZAKİSTAN'IN ETNİK YAPISININ BAZI DEMOGRAFİK, POLİTİK VE SOSYOPSİKOLOJİK GÖRÜNTÜLERİ

Yrd.Doç.Dr. Yakup DELİÖMEROĞLU

Ahmet Yesevi Üniversitesi Öğretim Üyesi

ÖZET

Kazakistan'ın etnik yapısı, diğer Türk Cumhuriyetlerinden farklı olması ile dikkati çekmektedir. Gayet tabii olarak bu etnik unsurların ölüm ve doğum oranları, gerek iç ve gerekse dış göç içindeki payları, sosyal ve politik hadiseler karşısındaki tavırları da farklı olmaktadır. Diğer yandan Kazakistan'da bağımsızlıktan sonra pek çok yapıda olduğu gibi etnik yapı da değişmektedir. Nitekim 1997 yılı nüfus oranlarında Kazak nüfusu Kazakistan'da çoğunluğu elde etmiştir. Bu çalışmada, Kazakistan'ın etnik yapısındaki gelişmeler, demografik eğilimler, etnik unsurların ülke için çok önemli olan göç olgusu ve ülkeyi idare eden politik elit içindeki oranları, kendi dil ve kültürlerine karşı takındıkları tutum, Kazakistan'ı vatan kabul etmek başta olmak üzere bazı sosyal ve kültürel hadiseler karşısındaki tavırları değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler :

Kazakistan, Etnik yapı, Demografi, Politik ve sosyopsikolojik durum.

GİRİŞ

Kazakistan, coğrafi olarak Türk Cumhuriyetlerinin en büyüğüdür, ancak nüfus bakımından bu yerini koruyamamaktadır. Kazakistan nüfusunun farklı etnik unsurları barındırması, ülkenin en önemli problemlerinden birisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Kazakistan'ın etnik yapısında meydana gelen değişimler, ülkenin içinde bulunduğu ekonomik, siyasi ve sosyal yapısı üzerinde önemli etkiler yapmaktadır.

Bu çalışmada bağımsızlıktan sonraki yıllarda, Kazakistan'ın demografik yapısında meydana gelen değişimler ve bunların Kazakistan etnik gruplarına tesirleri, Kazakistan politik elitinin sosyo-demografik özellikleri ile etnik grupların milli kültür ve toplum hayatı hakkındaki bazı tavırları değerlendirilmeye çalışılacaktır.

KAZAKİSTAN'LA İLGİLİ BAZI DEMOGRAFİK VERİLER

Kazakistan'ın 1995 yılı verilerine göre 16.679.000 olan nüfusunun temel etnik unsurlarını Kazaklar, Ruslar, Almanlar, Ukraynlar, Özbekler, Tatarlar ve Beleruslar oluşturmaktadır.

Tablo 1. Kazakistan Nüfusunun Etnik Yapısı (%) (Ape-nov,1998).

Halklar	1989	1994	1995
Kazak	39,77	44,3	46,0
Rus	37,8	35,8	34,8
Alman	5,8	3,6	3,1
Ukrayn	5,4	5,1	4,9
Özbek	2,0	2,2	2,3
Tatar	2,0	2,0	1,9
Belarus	10	1,1	1,0

Bir diğer araştırmada ise Kazakların 1997 yılındaki nüfus oranları 50,8, Slavyanların nüfus oranı ise 37,7 olarak bildirilmektedir. (Esen-galiyeva , 1998) Bu etnik yapı içinde ülkenin sosyal, ekonomik kültürel hatta siyasi yapısına etki eden iki önemli etnik grup Kazaklar ve Ruslardır.

Kazakistan'ın bağımsızlığından sonra bu iki halkın nüfus oranlarında değişimler meydana gelmiştir. 1989 yılında Cumhuriyet nüfusunun 39,77'sini oluşturan Kazakların oranı, 1997 yılında %11,1'lik artışla %50,8'e yükselmiştir. Aynı dönemde Slavyan nüfus oranı ise %44,3'den %37,7'e , %6,6'lık bir gerileme göstermiştir.

Kazakistan'ın bağımsızlıktan sonraki olumsuz ekonomik ve ekolojik şartları ülkenin demografik yapısına tesir etmektedir. Doğan ve ölen kişilerin farkından hesaplanan tabii nüfus artışı 1989 yılında %1,54 iken, bağımsızlığın beşinci yılında %0,52 ye düşmüştür. Nüfus artış hızındaki bu eğilimin sürmesi halinde birkaç yıl sonra Kazakistan'da tabii nüfus artışının eksi yönde olacağı, yani ölen insanların sayısının doğan insanlardan fazla olacağı görülmektedir.

Tablo 2. Kazakistan'da Tabii Nüfus Artışı (1000 kişi başına) (Apenov,1998).

	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996
Doğum	23.0	21.7	21.0	19.9	18.6	18.2	16.7	15.2
Ölüm	7.6	7.7	8.0	8.1	9.2	9.5	10.2	10.0
T.N. Artışı	15.4	14.0	13.0	11.8	9.4	8.7	6.5	5.2

Kazakistan'da tabii nüfus artışı değişik etnik gruplarda farklılık göstermektedir. Özbekler %2,47'lik bir oranla nüfus artışı en yüksek olan Kazakistan halkı durumundadırlar. Aynı oran Kazaklarda %1,97, Azerilerde ise %1,86 civarındadır. Kazakistan'da yaşayan Slavyanlarda tabii nüfus artışı eksi yöndedir. Nitekim 1995 yılında Ruslarda ölenlerin sayısı doğanlardan 9.800, Ukraynlar'da 3.300, Beyaz Ruslarda 300 kişi fazla olmuştur (Apenov, 1998).

Tabii nüfus artış hızının azalmasına hatta Slavyanlarda olduğu gibi gerilemeye başlamasında ülkenin içinde bulunduğu kötü ekonomik şartların etkisi çok yüksektir. İşsizlik her geçen gün artmakta, işyerleri kapanmakta, çalışanların bir kısmı ise maaşlarını alamamaktadırlar.

Ülkenin içinde bulunduğu ekonomik krize örnek olması için 1996 yılındaki bazı göstergeleri

örnek vermek mümkündür. Adı geçen yılda ticari işletmelerde çalışanların %39,2'si, inşaat sektöründe %20,4'ü, teknik hizmet veren işyerlerinde %14,3'ü, tarımsal işletmelerde %13,6'sı, sanat ve zanaat işyerlerinde çalışanların %9,6'sı işten çıkarılmıştır. Yalnızca 1995 yılında işten çıkarılan işçi sayısı 1.200.000 kişiyi bulmuştur. 1996 yılında 316,700 personeli bulunan işyeri faaliyetlerini tamamen durdurmuştur.

Devletin, 1996 yılı Ağustos ayında ödemesi gereken 43 milyar Tenge (57.3333.000 \$) personel maaşı ödenememiştir. Bu tarihte maaş ödeyemeyen işyeri sayısı 8.819'dur. Kazakistan'da bir yıla yakın süredir hatta yer yer daha fazla zamandan beri maaş alamayan çalışanların sayısı azımsanamayacak kadar çoktur (*Eitimbetov, 1998*).

Ekonomik şartların bozukluğu Kazakistan'daki ölüm oranını yedi yılda 2,4 kat artırırken, ortalama ömür de süratle düşmektedir. Kazakistan'da 1964-65 yıllarında 75,4 yıl olan ortalama ömür uzunluğu, 1995 yılında 64,9 yıla düşmüştür. Ekonomik şartlar, alkolizm ve uyuşturucu kullanımını da artırmaktadır. Kazakistan'da 1996 resmi rakamlarına göre 160.000 alkolik ve 6.000 uyuşturucu müptelası bulunmaktadır. Bu arada intiharlarda da artış görülmektedir. 1989 yılında 100.000 kişide 23,1 olan intihar oranı, 1996 yılında 38,1'e yükselmiştir. İntiharların %70'i şehirlerde olmaktadır (*Apenov, 1998*).

Yine yaşanan şartların ağırlığı, bir yaşına kadar olan çocuk ölümlerini artırmıştır. 1994 yılında doğan her 1000 çocuktan ortalama 27,2 si ölmüştür. 1996 yılında doğan 1000 çocuktan Kuzey Kazakistan Vilayetinde 38,03'ü, Torgay'da 35,17'si, Jambıl'da 32,52'si, Mangıstav'da 32,5'i, Doğu Kazakistan vilâyetinde 30,99'u ölmüştür.

Çocuk ölümlerinin mukayesesi bakımından bazı ülkeler örnek olarak gösterilecek olursa 1988 yılında 1000 bebekte Japonya'da 5, İsviçre'de 7, Norveç ve Fransa'da 9, ABD'de 10, Bulgaristan'da 14 civarındadır.

KAZAKİSTAN'DA DENGELERİ SARSAN OLGU : GÖÇ

Bağımsızlıktan sonra ekonomik yapısı sarsılan Kazakistan, içeriden dışarıya ve dışarıdan içeriye

olmak üzere iki değişik göç olgusunu birlikte yaşamaktadır.

Kazakistan'dan Dışarıya Göç

Bağımsızlıktan sonra 1991-95 yılları arasında Kazakistandan başka ülkelere 3.210.300 kişi göç etmiştir. Buna karşılık yine aynı dönemde 2.240.800 kişi başka ülkelere Kazakistan'a gelmiştir. Kazakistandan dışarıya göç BDT ülkelerine ve diğer ülkelere olmak üzere iki ayrı şekilde değerlendirilmektedir.

Kazakistan'dan BDT ülkelerine göç edenlerin %52'sini Ruslar teşkil etmektedir. Dışarıya göçün %26'sı Alman, %7,2'si Ukrayn, %1,4 Belaruslardan oluşmaktadır. Kazakistan coğrafyası etnik bakımdan homojen bir dağılım göstermediğinden, göç veren iller daha çok Rusların ikamet ettiği yerleşim merkezleri olmaktadır. Rusların ekseriyeti teşkil ettiği iller Kuzey Kazakistan Vilâyeti (%62,8), Karaganda (%52,6), Kostanay (%47,2), Akmola (%46,2), Almatı (%53,7)'dir. Buna karşılık Kazaklar ise Kızıldorda (%92), Atrav (%83,2), Aktöpe, Mangıstav, Güney Kazakistan Vilâyetlerinde (%61) ekseriyeti oluşturmaktadırlar (*Tatimov, 1992*).

Kazakistan'dan göç edenlerin %91,6'sı Rusya'ya yerleşmektedir. Rusya'dan başka Kazakistan'dan göç alan ülkeler arasında %3'le Ukrayna ve %1'lik oranla Belarusya ve Kırgızistan gelmektedir.

BDT dışındaki ülkeler arasında Kazakistan'dan göç edenlerin en çok tercih ettikleri ülkeler arasında İsrail, Almanya, ABD gelmektedir. Örneğin 1995 yılında Karaganda vilâyetinden BDT dışındaki ülkelere göç eden 13.005 kişinin 12.546'sı Almanya'ya (%96), 376'sı İsrail'e, 136'sı Yunanistan'a, 37'si ise Amerika Birleşik Devletlerine göç etmiştir. 1991-95 yılları arasında BDT dışındaki ülkelere göç edenlerin içinde Almanlar %78, Ruslar %13, Ukraynlar %3, Yahudiler %1, Rumlar %1, Polonyalılar %0,4, Kazaklar %2,7 oranında yer almaktadırlar. Göçle ilgili dikkat çekici bir istatistik ise Kazakistan'dan göç edenlerin %65'inin yüksek okul mezunu olmalarıdır (*Apenov, 1998*).

Başka Ülkelerden Kazakistan'a Göç

Kazakistan dışından Kazakistan'a göç ise oldukça yoğun olarak sürmektedir. Yine Arenov'un bildirdiğine göre, 1991-92 yıllarında Moğolistan'dan 41.000, Rusya, Baltık ülkeleri, Ukrayna, Kafkasya ve Tacikistan'dan 50.000, diğer ülkelerden 23.000 Kazak Kazakistan'a göç etti. İran Kazaklarının tamamı Kazakistan'a geldiler.

Kazakistan'a göç eden Kazaklar Kökçedav, Akmola, Karaganda, Kızılorda vilâyetlerine iskân edildiler. Kazakistan'a göç eden Kazakların, genellikle Kazak nüfus oranının düşük olduğu illere yerleştirilmeleri yönetimin nüfus stratejisini göstermesi bakımından önemlidir. Ancak Kazakistan'a göç edenlerin bazıları buradaki olumsuz ekonomik ve ekolojik şartların bozukluğundan dolayı tekrar geri dönmektedirler.

Tablo 3. Kazakistan'da göç olgusu (bin kişi)
(Apenov, 1998).

Göç/yıllar	1990	1991	1992	1993	1994	1995
Gelenler	632,1	637,4	563,1	480,2	184,0	376,1
Gidenler	763,0	686,3	742,4	683,5	484,0	614,2
Fark	-130,9	-48,9	-179,3	-203,3	-300,0	-238,5

İç Göç

Kazakistan'da sosyal ve ekonomik yapıyı etkileyen diğer bir önemli faktör ise iç göçtür. İç göçte Kazakların oranı %65 civarındadır (Apenov, 1998). Bu oran Kazakistan'ın geleceği için ayrı bir önem taşımaktadır. Bugün Kazakların %70'i köylerde yaşamaktadır (Ecipulı, 1998). Kazaklar hayvancılık yapan halk olarak tanınmış ve propagandalarla bu durumdan Kazakların kendileri de öğünür hale gelmişlerdir. Oysa Kazakistan'da yaşayan Rusların %77'si şehirlerde yaşamaktadır (Ecipulı, 1998). Bu durum tarım dışındaki sektörlerde Ruslara hakimiyet sağlamaktadır. Kazakların iç göçte önde olmaları onların artık köylerden şehre gelmeye başladıklarını göstermektedir ki böylelikle gelecekte değişik sektörlerdeki Rus ha-

kimiyetinin kırılma ihtimali artmaktadır.

Kazakların köylerde yaşamlarının getirdiği bir sonuç olarak, bugün değişik sektörlerde Rusların daha fazla olduğu göze çarpmaktadır. Örneğin 1995 yılı rakamlarına göre Rusların çeşitli tarım dışı sektörlerde Kazaklara göre oranları imalat sanayiinde 2,34 kat, ilmi ve akademik sahalarda 2,09, maliye ve ekonomi işlerinde 2,08, inşaat sektöründe 1,97, belediye hizmetlerinde 1,9 iletişim sektöründe 1,7, taşımacılıkta 1,7, küçük el sanatları ve küçük işletmelerde 1,6, küçük ve orta düzey yöneticiler arasında 1,38, tamirci ve teknik hizmetlerde 1,54 kat daha fazladır (Eitimbetov, 1998). Kazakların iç göçle şehirlere gelmeleri gelecekte bu sektörlerde bir dengenin oluşmasını sağlayacaktır. Ancak bugün değişik sektörlerdeki Ruslar lehine olan oranlar Kazakistan'ın politik elitinde tersine dönmektedir.

KAZAKİSTAN'IN POLİTİK ELİTİNİN SOSYOLOJİK PORTRESİ

Kazakistan'da halk ve bazı sektörlerdeki etnik dağılım üst düzey idarecilerde farklılık göstermektedir. Kazakistanın en üst 320 idarecisi üzerinde Tulegulov tarafından yapılan araştırmada politik elitin %70,9'unun Kazak, %23,4'ünün Slavyanlar, %5,6'sının diğer halklar tarafından oluşturulduğu ortaya çıkmıştır. 1996 yılı Aralık ayında yapılan araştırmaya Devlet Başkanlığı Sekreterliği, Başbakanlık, Bakanlıklar (bakan ve müsteşarları), Devlet Başkanlığı teşkilâtı, eyalet ve şehir valileri, büyükelçiler, parlamento ve senato üyeleri, devlet başkanı ve başbakan danışmanları dahil edilmiştir. Bu araştırmanın bazı sonuçları aşağıda özetlenmiştir (Tulegulov, 1998).

Eski dönemlerle karşılaştırıldığında Kazakistan politik elitinin bağımsızlıktan sonra yaş ortalamasının gençleştiği görülmektedir. Eski dönemlerde genellikle 50-60 arasında olan hükümet üyelerinin yaş ortalamaları 45,3'e inmiştir. Politik elitin genel yaş ortalaması 48,9'dur. Yaş ortalamasının en yüksek olduğu grup ise diplomatlardır ki bunlarda ortalama yaş 54,3'tür.

Tablo 4 . Kazakistan politik elitinin yaş gruplarına göre ortalaması (Tulegulov, 1998).

Yaş Grubu	
30-39	%10,3
40-49	%42,6
50-59	%39,4
60-69	%7,2
70	%0,5

Kazakistan'ın politik elitinin %66,3'ü kırsal kesim doğumludur. Şehirlerde doğanların %15,3'ü eyalet merkezlerinde, kalan %9,4'ü ise daha küçük şehirlerde doğmuşlardır.

Politik elite Kazakistan dışında doğanların oranı %20,7 olarak bildirilirken bunların %15,3'ü Rusya, %1,9'u Ukrayna, %3,5'i ise Kırgızistan, Özbekistan ve Çin doğumlulardan oluşmaktadır.

Kazakistan politik elitinin %99,7'si yüksek okul mezunudur. İki yüksek öğrenim yapanların oranı ise %24,7 olarak bildirilmektedir. İki yüksek okul okuyanların çoğunluğunun ikinci diplomaları Komünist Partisi Yüksek Okulu, Komünist Partisi Sosyal Bilimler Akademisi, Sovyetler Birliği Devlet Bakanlığı Ekonomi ve Maliye Akademisi veya Almatı Politika Enstitüsü'nden alınmış olduğu görülmektedir. Üç yüksek okul diplomasına sahip olanların oranı ise %3,1dir.

Politik elite fen bilimleri diplomasına sahip olanların oranı %47,9, sosyal bilimler mezunlarının oranı ise %52,1 olarak bildirilmektedir. Sosyal bilimler diplomasına sahip olanların %15,8'i ekonomi, %18,3'ü hukuk mezunlarının oluşturulmaktadır.

Fen bilimleri çıkışlı olanların ise %31,7'si mühendislik, %8,2'si tarım ve veteriner diplomalarına sahipler. Biyoloji, fizik, matematik, tıp, kimya, tarih, gazetecilik, coğrafya, filoloji, felsefe mezunlarının politik elit içindeki oranları ise %0,3-6,3 arasında değişmektedir.

Kazakistan politik elitinin %71,9'u yüksek öğrenimlerini Kazakistan'da tamamlamışlar. Kazakistan politik elitinde, mezunlarıyla en büyük ağırlığa sahip olan üniversite El Farabi Üniversitesi'dir. Bu üniversite mezunları politik elit içinde

%17,8'lik bir paya sahiplerdir. Bunu %10'luk payla Kazakistan Politeknik Enstitüsü, %8,8'le Abay Üniversitesi takip etmektedir. Politik elitin 1/3'ü bu üç üniversiteden, %22,5'i ise taşra üniversitelerinden mezun olanlar tarafından oluşturulmaktadır. Taşra üniversiteleri içinde Karaganda Üniversitesi %7,2'lik payla en önde gelen üniversite konumundadır.

Politik elitinin %28,1'i ise Kazakistan dışındaki üniversitelerden mezun olanlardan oluşmaktadır. Bunların içinde Rusya da eğitim görmüş olanlar %24,06'lık bir paya sahip iken, Lamonocola Moskova Devlet Üniversitesi, Rlehanova Enstitüsü ve Baymana Enstitüsü mezunları ise %13,4 oranında Kazakistan politik elitinin içinde yer almaktadırlar.

Kazakistan politik elitinin %22,5'inin yüksek lisans (mastır), %9,06'sının da doktora derecesine sahip olduğu görülmektedir. Mastırlılar arasında %37 ekonomi ve %25 hukuk, doktorahılar arasında ise %41 ekonomi, %10 hukuk dallarındakiler önde gelmektedirler.

Kazakistan politik elitinin %4,4'ü profesörlük unvanına sahiptir. Elitin %14,7'sinin ise yayınlanmış kitapları vardır.

Kazakistan üst düzey yöneticilerinin %74,1'i Sovyet Birliği döneminde de üst düzey idarecilik yapanlardan oluşmaktadır. Sovyetler Birliği döneminde ne Komünist Partide ne de devlette görev almamış olanların bugünkü oranı ise %25,9'dur.

İktidar ve muhalefette bulunan 29 parti ve sosyal hareket lideri üzerinde yapılan araştırmada ise bunların %72,4'ünün köy doğumlu, %27,6'sının ise şehir doğumlu oldukları ortaya çıkmıştır. İktidar ve muhalefet liderlerinin %41,3'ü ise Kazakistan dışında başka ülkelerde doğanlar tarafından oluşturulmaktadır.

İktidar ve muhalefet liderlerinin %24,1'i Komünist Partisi, %20,6'sı Komsomol (Komünist Partisi gençlik teşkilatı) da çalışmışlar. %24,1'lik bir kesiminin ise kendi adlarına kayıtlı şirketleri bulunmaktadır. İktidar ve muhalefet liderlerinin %72,4'ünün parlamento tecrübeleri var. Bunların %6,9'u SSCB Halk Milletvekili, %13,8'i Ka-

zakistan SSC Yüksek Meclisi Milletvekili, %27,6' sı Kazakistan Cumhuriyeti milletvekili olarak değişik yıllarda mecliste bulunmuşlardır.

İktidar ve muhalefet liderleri arasında Kazaklar %55,1, Slavyanlar %34,5 ve diğer halklar %19,3' lük bir oran teşkil etmektedirler.

KAZAKİSTAN ETNİK GRUPLARININ SOSYAL MESELELERE BAKIŞLARI

Kazakistan' da etnik yapının halk, sektörler ve politik elit içindeki oranlarının farklılık göstermesi gibi etnik grupların sosyal meselelere bakışları da birbirinden ayrılmaktadır. Örneğin %81' i Kazakistan doğumlu ve %95' i ömrünün büyük kısmını Kazakistan¹ da geçirmiş 1761 kişi üzerinde Ecipulı tarafından yapılan bir kamuoyu araştırmasında Kazakların %91,6' sının Kazakistan' ı vatan kabul ettikleri ortaya çıkmıştır. Kazakistan vatandaşı Özbeklerin %87' si, Tatar ve Korelilerin %60' ı Kazakistan' ı kendi vatanları olarak kabul etmektedirler. Tatarların %25' i, Korelilerin ise %33' ü kendi vatanları olarak Sovyetler Birliğini kabul ediyorlar. Ukrayn, Alman ve Rus kökenli Kazakistan vatandaşlarının %46' sı ise yine kendi vatanları sorulduğunda Sovyetler Birliği cevabını vermişlerdir. Ukrayn, Rus ve Almanlardan Kazakistan' ı vatan kabul edenlerin oranı ise %40,5' dir. Slavyanların %10' luk bir bölümü Kazakistan vatandaşı olmalarına rağmen vatanları olarak Rusya' yi kabul etmektedirler. Böylece araştırma sonucunda 2/3 Kazakistan vatandaşının Kazakistan' ı vatan olarak tanıdığı ortaya çıkmıştır.

Tablo 5. Etnik Gruplarına Göre Kazakistan Vatandaşlarının Kazakistan' ı Vatan Kabul Etme Oranları (Ecipulı, 1998)

Grup	%
Kazak	91.6
Slavyan	40.5
Özbek	87
Tatar	60
Koreli	60

Araştırmada Kazakistan vatandaşı mısınız? sorusuna ise evet cevabı %80 oranında alınabilmektedir.

Araştırmaya katılan insanlara sorulan sizce milli mensubiyeti ne tayin eder? sorusuna Kazakların %80' i dil, kültür ve milli gelenekler derken aynı cevabı veren diğer halklardan kişilerin oranı % 10-12 arasında kalmıştır.

Ailenizde milli geleneklere göre yaşıyor musunuz? sorusuna ise Kazakların %60' ı evet derken bu oran Slavyanlarda %50 civarındadır.

Kazakça bilen Kazakların oranı araştırmada %70 olarak bulunurken, Kazakların Rusça bilenleri %80 civarında çıkmıştır. Kazak ailelerinin yarısının aile içinde Kazakça konuştuğu araştırmanın ilginç sonuçlarından birisidir.

Bir başka araştırmada ise Kazakların aile arasında Kazakça konuşmayanlarının oranı eyaletlere, şehir merkezi ve köylere göre Tablo 5 deki gibi bulunmuştur.

Tablo 6. Kazakların Aile İçinde Kazakça Konuşamayanlarının Oranı (%) (Tatimov, 1992)

Eyaletler	Toplam	Şehir	Köy
Kızılorda	3,5	9,0	1,0
Atrav	4,0	10,0	1,5
Güney Kazakistan	4,6	12,5	2,0
Jambil	6,5	15,6	2,5
Mankıstav	7,5	9,5	3,5
Taldıkoran	8,0	24,5	3,0
Aktöbe	10,5	27,0	4,5
Batı Kazakistan	11,0	28,0	5,5
Almatı	11,5	25,0	6,0
Semey	12,5	30,0	5,0
Jezkazgan	16,0	35,5	7,0
Torgay	22,5	37,0	4,6
Kökşetav	24,0	37,0	17,5
Doğu Kazakistan	26,5	40,0	16,0
Pavlodar	32,0	55,0	17,5
Akmolla	38,5	44,0	28,0
Kuzey Kazakistan	45,0	70,0	32,5
Kostanay	48,5	75,5	31,0
Karagandı	49,0	80,0	30,5
Almatı Şehri	50,0	85,0	35,0
Kazakistan			
Ortalaması	25,0	37,0	17,0

Kendi selâmetiniz için yakın ilişkilerinizi kimlerle kurmaktasınız sorusuna kendi halkımdan biriyle diyenlerin oranı Kazaklarda Slavyanlardan 4 kat daha fazla bulunmuştur.

Kazakların %17,3'lük bir kesimi "bir halk ayaklanması sırasında eğer elimde silah olursa ön-

ce kendi halkımdan olanları korurum" derken aynı cevabı veren Slavyanların oranı Kazaklardan 4 kat daha azdır. Araştırmada Kazakların kendilerini halkları için tehlikeye atabileceklerin oranının Slavyanlardan 5 kat fazla olduğu, Slavyanların kendi aile yakınları ve kişisel dostları için tehlikeyi göze alabildikleri ortaya çıkmıştır.

TARTIŞMA VE SONUÇ

Kazakistan'ın bağımsızlıktan sonra yaşadığı tecrübeler, dünya tarihinde bugüne kadar emsaline rastlanmayan türden hadiselerdir. Bir yandan diğer Sovyet Cumhuriyetleri gibi dünyada ilk kez sosyalist bir düzenden serbest piyasa ekonomisine, diktatörlükten demokrasiye, Rus dil ve kültüründen milli dil ve kültürüne doğru bir geçişin yaşandığı Kazakistan'ın etnik yapısındaki özellikleri, bu sürecin problemlerini daha da ağırlaştırmaktadır. Kazak olmayan nüfusun fazlalığı milli bir devlet kurmanın meselelerini ağırlaştırırken, ülkenin içeriden dışarıya, dışarıdan içeriye yoğun bir göç baskısı altında olması toplumdaki dengelerin oluşmasını engellemektedir. Derin bir ekonomik krizin yaşandığı bu ülkede göç olgusu krizi derinleştiren en önemli faktörlerden biri haline gelmektedir.

Yukarıda verilen araştırma sonuçlarından da görüleceği gibi Kazakistan'ı vatan kabul etmeyen Slavyanların oranının %60'lara varması ülke dışına göçün gelecekte de devam etme eğilimini göstermektedir. Diğer yandan, Rusya'nın Rusya di-

şında yaşayan Ruslarla ilgili politikaları ve emelleri düşünüldüğünde, Kazakistan'da yaşayan Slavyan nüfusun çoğunluğunun bu politikalara açık olduğunu ifade etmesi bakımından ilgi çekicidir. Ayrıca bu durum, Kazakistan Devleti'nin otoritesini kendi halkına kabul ettirmesi bakımından da önemli bir meseledir.

Slavyan halkın bu olumsuz tutumlarına karşılık Kazakların Kazakistan'ı vatan yapmakta ve onu müdafaada kararlı oldukları, araştırma sonuçlarından görülmektedir. Geçmiş dönemde adeta köylere hapsedilen ve yönetimden uzak tutulan Kazakların, bağımsızlıktan sonra politik elit içinde %70'lik bir orana sahip olmaları, ülke dışından gelen Kazak muhacirleri, Rus nüfusun fazla olduğu illere iskân etmeleri, vatanlarına sahip çıkma yönündeki kararlılıklarını ve basiretlerini göstermesi bakımından ayrıca dikkate değerdir.

Yine iç göçte Kazakların oranının diğer etnik gruplara göre çok yüksek olması, bugün pek çok sektörde eğitimli eleman gerektiren işlerdeki Slav hakimiyetinin de yakın zamanda kırılacağını göstermektedir.

Metin içinde verilen rakamlardan da görüleceği gibi, çok derin bir ekonomik ve demografik kriz yaşayan Kazakların, vatanlarını kurmak için büyük bir gayretin içinde olduklarını söylemek mümkündür. Yaşanan bu demografik ve ekonomik krizi bilmeden, Kazakistan'ı doğru algılayabilmenin mümkün olmadığı kanaatindeyiz. Umarız ki bağımsızlığın onuncu yılında yapılacak araştırma sonuçları bu kriz belirtilerini göstermez.

KAYNAKLAR

- ANON; 1996, Kazakistan Ülke Raporu. TİKA Yay. No 30, Ankara.
- APENOV, M.M.; 1998, Kazahi na puti knat syonal-nomu vozrojdeniyu. Cayasat 32 (1)
- ECİPULİ, S; 1998, Kazaktar jane Kazakc tandık dengei. Cayasat, 1(32)
- EİTİMBETOV, İ.E; 1998, Jekeşelindiru ge dayın- bız ba? Akikat, No 6,.
- ESENGALİEVA, A.K; 1998, Etniçeskiy Faktor cotsial'no-politiçeskogo razvitiya Kazaxcta-

- na, Cayacat. 38 (7), 28 8.
- TATİMOV, M; 1992, Halık-Nama nemese san men sana. Almatı.
- TATİMOV, M; 1993, Kazak Alemi Kazaktmg Sanı Kaşa? Almatı.
- TULEGULOV, A.K; 1998, Poliçeskaya elita Kazakstana: Analiz biyografiy. Cayasat, 32(1)
- RAŞİD, A ; 1996, Orta Asyanın Dirilişi İslam mı Milliyetçilik mi? İstanbul.

**SOME DEMOGRAPHICAL, POLITICAL AND SOCIOPSYCHOLOGICAL
ASPECTS OF THE ETHNICAL STRUCTURE OF KAZAKHSTAN**

Ass. Prof. Yakup DELİÖMEROĞLU

Ahmet Yesevi University

ABSTRACT

Kazakhstan attracts attention since the ethnic structure of Kazakhstan differentiates from all other Turk Republics. Naturally these ethnical factors have different attitudes on proportion of birth and death, and proportion of them on both inside and outside migration, also on social and political events. On the other hand, after Kazakhstan had its independence lots of changes occurred in the structure of Kazakhstan as well as in its ethnic structure. As a matter of fact, in 1997 Kazakh population formed the majority in Kazakhstan. In this study, some points were taken into consideration such as developments in its ethnic structure, demographic tendencies, the importance of migration which is very important for the ethnic factors of a country and the political proportion of Kazakh people who govern the country. Moreover, their attitudes towards social and cultural events by regarding Kazakhstan as a motherland.

Key Words :

Kazakhstan, Ethnic structure, Demography,
Political and sociopsychological aspect.

Некоторые Демографические, Политические и Социо-психологические Аспекты Этнической Структуры Казахстана

Доц. Др. Якуп Делиомер-оглу
Преподаватель Университета им. А. Яссави

РЕЗЮМЕ

Этническая структура Казахстана привлекает внимание тем, что она отличается от подобных структур других тюркских республик. Конечно, должны отличаться также проценты рождения и смертности в них, их пропорции как во внутренних, так и во внешних миграциях, и в социально-политических событиях. С другой стороны, с завоеванием независимости в Казахстане меняется многое, в том числе и этническая структура. К примеру, в 1997 году казахское население стало большинством в стране. В этой работе исследуются изменения в этнической структуре, демографические тенденции в Казахстане, очень важные факты миграции этносов и пропорции последних в среде политической элиты, управляющей страной. Кроме того, оцениваются их отношения к своему родному языку и родной культуре, а также к некоторым другим социальным и культурным явлениям.

Слова-ключи :

Казахстан, Этническая Структура, Демография,
Политика, Социо-психологическое Положение

TÜRKMEN'İN TEMEL YOLU YA DA DAMGA ALFABE HAKKINDA

Doç. Dr. Mehmedurdu SARIHANOV

Türkmenistan Bilim ve Teknik Yüksek Kurulu Mahtumkulu Dil ve Edebiyat Enstitüsü Başkan Vekili

ÖZET

XVII-XVIII. asır Türkmen klâsik şairleri Andalip, Şakandî, Şeydaî eserlerinde Oğuz Alfabeti hakkında ilgi çekici bilgiler verirken özellikle Andalip bilimsel özellik taşıyan görüşler ortaya koymuştur.

Andalip "Oğuzname"adlı eserinde Oğuz Han'ı medenî kahraman olarak tanıtarak onun "tagma alfabeyi yani bir dönem için hem damga hem de alfabe olarak hizmet eden işaretleri bulduğunu kıvançla ifade ediyor.

Türkmen klâsik şairlerinin eski alfabemiz hakkında ne tür bilgilere sahip oldukları veya bu konuda nasıl fikir yürüttükleri henüz açık değil. Fakat halkın muhteşem geçmişiyle iftihar eden Andalip, değerli eserini yazmak için hem halk arasındaki, hem de resmi tarihlerdeki Oğuznameleri inceleyerek bunlardan neticeler çıkarmış ve Oğuzların tarihini yazmıştır. Klâsik şairlerimizin özellikle Andalip'in eserinde belirtilen ve diğer ilmi çalışmalarda yer alan bilgiler çerçevesinde bundan birkaç yıl önce damga alfabeyi tekrar gündeme getirmek konusunda girişimlerde bulunan âlimler oldu. Andalip ile Şakandî 24 harfli, Şeydaî ise 25 harfli alfabeden söz ediyor. Türkmen klâsik şairlerinin gündeme getirdikleri alfabe, aslında Kaşgarlı Mahmut'un zamanında Uygur yazısı adını almaya başlayan Türk alfabesidir. Divanü Lügati't-Türk'te Türk yazısının 25(18+7) harfi olduğu belirtilirken, Kaşgarlı Mahmut, Uygurların yazısından söz ederken Türk alfabesi ile ilgili bilgilere başvurarak Uygurların 24 harfli alfabeyle kullandıklarını bildiriyor. Uygur yazısı, XI. asırdan sonra da birkaç asır kullanılıyor.

Andalip'in bu yazıyı Oğuz Han ile ilişkilendirmesi millî gurur ile, Oğuz tarihinin resmî tarihlerde ikinci yeri alması ise tarihî sürece bağlı olması ile açıklanabilir.

Anahtar Kelimeler:

Oğuznameler, Resmî tarih, Damga alfabe, Türkmen klâsik şairleri

GİRİŞ

Atalarımız tarafından hayvanlara vurulan "damga"ların aynı zamanda bir "alfabe" görevini de yerine getirdikleri şeklindeki görüş ile "Hayvancılık Leksiyası"nı incelediğimiz sıralarda ilgilenmeye başladık. 1980'li yılların sonlarında edebiyatçı Ahmet Bekmıradov, Andalip'in "Oğuz name" adlı manzum eserini ele alan çalışmasında bu yöndeki araştırmalara temas ederek birtakım ilgi çekici görüşler ortaya atmıştı.

Andalip'in sözkonusu eserini ilmî merak ile okuduğumuzda, XVII - XVIII. asırlarda yaşamış olan bu klâsik şairimizin öne sürdüğü ilmî görüşler, Oğuzların tarihine ait açıkladığı olgular dikkatimizi çekmişti. Bu sebeple de Andalip'in bu eserindeki "alfabe" fikrinin ortaya çıkışını ve bunun temelini somut şekilde açıklamayı hedefledik. Bu ise, poemadaki (mesnevi tarzına benzeyen uzun şiir) tarihî bilgilerin hangisinin o devirlerde müraacat edilen kaynaklardan alınmış olduğunu, Oğuzlar ile Uygurlar arasındaki meselenin ortaya çıkışını ve çözülüşünü, bunların yanısıra Andalip'in "damga alfabe" konusundaki fikirlerinin temelini belirlemekle ilişkili sorulara cevap verilmesini gerektiriyordu.

Ahmet Bekmıradov belirtilen meselelerin pek çoğuna, Prof.Dr. H.G.Göroğlu'nun "Oğuz Kahramanlık Destanı" adlı çalışmasından hareketle "Andalip Hem Oğuznamacılık Debi" (1987) ile "Göroğlu'nun İzleri" (1988) adlı kitaplarında ve Dâna Ata'nın "Oğuzname"sini (1992) ele alan makalesinde temas etmiş idi. Onun bu araştırmaları, Türkmen Oğuznameleri hakkındaki çalışmaları yeniden gündeme getirdi.

OĞUZNAMELER VE RESMÎ TARİHLER

Nurmuhammet Andalip'in "Oğuzname" (*Andalip, 1990*) adlı manzum eserinin, "Oğuzhanın Hakanlığını Ogullarığa Tabşırğanı"(Oğuz Han'ın Hakanlığını Ogullarına Paylaşırması) adlı bölümünde şu mısralar vardır:

*Mogol hem Tatar içre ança danış
Toguldi, il takı eyle, tiydi, baş*

*Şunun birle mükemmili-muzaffar
Kuruldu Türk içide in beyik zor.*

*Gelip imdi Mogolstanda ol şa,
Gurupdır toy, hasabı baştan aşa*

*Tokuz yüz mün hovuzga mey akızdı,
Meynin deryasında muştaki yüzdü.*

*Tokuz yüz mün koyu hem ança yıldı
Soyup, kıldı ziyafet ehli halkı*

Çıkıp Oğuz millet içre söz yöretdi

*Kılıp anda yurtunu üçge taksım
Her iki oglun anda goydı hakim*

Oğuz Han'ı tanımak veya O'nun gerçekleştirdiği işleri anlamak maksadıyla okumayı alışkanlık haline getirdiğimiz bu dizeler içinde "Moğol", "Tatar", "Moğolistan" gibi sözlerin geçmesi, bir anlamsızlık ifade ediyor. Acaba eserde Oğuzların tarihine Moğolların karıştırılması bir rastlantı mı, yoksa belli bir sebebe mi dayanıyor? Eğer bir temel sebebe veya geleneğe dayanıyor ise, bu ne zaman ve hangi nedenle ortaya çıkmış olabilir?

Cengiz Han komutanları ve yakın çevresiyle oturduğu bir sırada, seferlerinde kazandığı büyük zaferleri hatırlayarak gurura kapılıp övünüyor. Moğollar Herat şehrini kuşattıklarında, Gürcis tanlı Kadı Vahdettin Beşençi esir düşmüştü. Cengiz Han, ileri görüşlü ve ilim sahibi bir kişi olduğu için bilgilerinden yararlanmak üzere bu şahsı yanından ayırmıyormuş. O, Cengiz Han'ın bu sözlerini işittiğinde, "Bir kaşık kanımda gözünüz yoksa (bağışlayınız), sizin sözlerinize bir cevabım var" demiş. İzin alıp sözlerine başlayarak, "Halkı kırarak yaptığınız bu yürüyüşler sonunda şöhretinizi duyacak insan mı kalır?" diyen Kadı Beşençi'ye, haşmetli Cengiz şunları söylüyor: "Dünyada yurt çöktür. Ben bu soykırım ve yıkımı sadece Muhammet Oğuzlu'nun atının ayak bastığı yerlerde yaptım" (*Reşidüddin, 1952*).

O'nun "Muhammet Oğuzlu" dediği kişi, Harezmi şahı Muhammet'tir. O Cengiz'in kervanına gaddarca davrandığı için, Harezmi idaresindeki topraklara büyük ve korkunç ordular yığıldı. Muhammet'in şahı olduğu sırasında genişleyen Harezmi Devleti Hazar'ın kuzeyinden Fars körfezine, Kafkaslardan Hindukuş Dağlarına kadar uzanıyordu. Gerçekten de Cengiz Han, onun adının ulaştığı yerleri kana bulamıştı. Ancak bu topraklar Muhammet'in bizzat ele geçirdiği topraklar değildi. Oğuz Han çok eski devirlerde bu topraklarda at koşturmuş, daha sonraları ise O'nun nesilleri bu kadim yoldan ilerlemişlerdi.

Moğolların, Türkmenin (Oğuzun) geçtiği bu yolu yeniden ele geçirmesi asırlara tesir etti. Bu hadise ile birlikte, ilk önce Oğuzların sereserpe gezdiği toprakların hakimiyeti elden çıktı. Cengiz'in Moğollardan ve ayrıca Orta Asya'nın güneyinde yaşayan Türk topluluklarından teşkil ettiği ordudan kalanlar veya kaçanlar önce Müslümanlığa geçtiler, bunun peşisıra da Moğollar dillerini ve dinlerini unutarak Türkleştirdiler. Bu olgu ise Oğuzlar ile Kıpçakların etnik yapısını belirli ölçüde yeniden oluşturdu. Bu olgunun şekillenmesinde Moğolların yürüttükleri devlet siyasetinin büyük katkısı vardı. Beklenmedik bir anda güçlü orduların baskısına uğrayan Oğuz nesli köle olarak yaşayamazdı. Üstelik Moğolların asimile faaliyetleri de giderek temposunu artırıyordu.

Ebulgazi Bahadır Han, "Şecere-i Türk" adlı eserinde, Reşidüddin'e dayanarak, Kazan Han'ın sözlerine yer veriyor. Bu sözler Moğolların geleceği ile ilgilidir: "Bizden sonra doğacak Moğol nesilleri dillerini yitireceklerdir" (*Ebulgazi, 1994*).

Böylece bu yapay yol ile Türk halkları ile Moğolları birleştirmeyi, birbirine çatmayı uygun görüyorlar. 1295-1304 yıllarında Hülâgu devrinde İran'da yönetime geçen Kazan Han, devrinin çok yönlü eğitim görmüş adamı meşhur Reşidüddin'e "Umumi Tarih" yazdırmaya karar veriyor. Reşidüddin'in maddî zenginliği Moğollara yaptığı hizmetlerin bir karşılığı idi. Bu imkânlar içerisinde Reşidüddin, çevresinde topladığı ilim adamları ve tercümanlarla birlikte verilen işi yerine getiriyor. Reşidüddin'e ne tür görevin buyrulduğunu

gösteren önemli bir olgu var: Reşidüddin eserine yazdığı sözbaşı yazısında şunları söylüyor: "Tarihçi eserini yazarken her halkla ilgili yazıları veya anlatılan bilgileri esas alır. Asıl mesele bu bilgilerin hakikate uygun olup olmamasında değil, bu halkın kendi hakkında yazılan veya anlatılan bilgilere inanmasındadır. Eğer bu bilgiler hakikate uygun değilse suç bu tür malûmatı verenlerin boynuna..." (*Reşidüddin, 1952*).

Türk halklarının, bu bağlamda Türkmenlerin (Oğuzların) geçmişi hakkındaki bilgileri, Reşidüddin'e Cengiz Han'ın hizmetinde bulunan Uygurlar, özellikle onların arasından Polat Çinsan adlı tarihçileri veriyordu. Uygurlar hem ilmî sahada, hem de askeri hizmetlerde yer alıyorlardı.

Cengiz'in oğlu Ödegey, 1227 yılında, babasına başkaldırıp Tebriz dolaylarında mekân tutan Celâleddin ve yiğitlerinin peşinden 30-40 bin kişilik bir ordu gönderiyor. Bu ordunun bir tümeni Uygur, Türkmen, Karluk vb. Türk topluluklarından teşkil olunup tümenbaşlıları da kendilerinden imiş. Moğol ordusu, hedeflediği yerde Celâleddin'in askerlerini bulamıyor. Bu fırsattan yararlanarak kolayca alınabilecek bir bölgeden uygun bir yeri ele geçiriyorlar. Moğolların kara bulut gibi yaklaşıp geldiğini haber alan Türkmenler kurtulmak amacıyla Anadolu'ya sığınıyorlar. Peşlerinden Anadolu'ya giren Moğol atlıları yavaş yavaş onları sıkıştırıyor, sonuçta buraya yerleştiriyorlar.

Bu hadiseden ta Timur'un Yıldırım Bayezit ile savaşarak zafer kazanmasına yani 1402 yılına kadar bu karışık ordunun kalıntıları Anadolu'da kalıyor. İçleri de dışları da Türkleştikten sonra, bunlar, Faruk Sümer'in de belirttiği gibi "Türkmen"leşiyorlar. Timur bunların Anadolu'ya nasıl ve hangi sebeple geldiklerini bildiği için hepsini toplayarak mal ve mülkleri ile birlikte önüne katıp dönüyor. Yolda kaçmaya çalışanlara da ağır cezalar veriliyor. Timur bunları Issık-köl çevresine gönderiyor. Ancak 1405 yılında Timur'un ölümü üzerine Amuderya boylarına geliyorlar. Bazı Orta Asya tarihçileri bu topluluğa "Kara Tatar Türkmenleri" de demişlerdir (*Sarıhanov, 1997*).

Buna benzer "karışma" süreçleri Orta Asya'nın pek çok bölgesinde yaşanmıştır.

Yeri geldiği için temas etmeliyiz. Dilbilimi,

Umumî Türk ve Moğol dillerinin leksikasında (kelime hazinesi), kelime türetilişinde, morfolojisinde, umumî tipolojisinde mevcut olan benzerliklerin sebeplerini iki şekilde açıklamaktadır. Birinci açıklamaya göre, bu benzerlik iki dil ailesinin kökünün aynı olmasından kaynaklanmaktadır. İkinci açıklamaya göre ise, bu benzerlik belli devirlerde yaşanan sıkı ilişkilerin bir neticesidir. Bu diller arasında mevcut olan benzerlikler konusundaki görüşleri karşılaştıran ve Hint-Avrupa dillerinin akrabalığını uzun yıllar ilmi açıdan incelemek suretiyle elde edilen teorik neticelere göre araştıran dilcilerin bir kısmı, çoğunlukla ikinci görüşe katılırlar.

Anlaşıyor ki akrabalık da olsa, uzun süreli komşuluk da olsa, bu iki dilin arası çok eski zamanlarda açılmış, Oğuzlar ile Moğolların tarih sahnesine çıktıkları dönemlerde bu akrabalık hissedilmemiştir.

Reşidüddin "tarih kitabı"nı kronolojik olarak yazmamıştır. O, ilk başta eserine "Türk" ile "Moğol"u birleştirerek başlıyor. O devire kadar Yakın ve Orta Doğu'da bu halkların tarihi çerçevesinde umumî bir çalışma yoktu (*Reşidüddin, 1952*). Ama Reşidüddin iki halkı birleştirme görevini, yönetiminde çalışanların bilgilerine göre değil, Arap ve Yahudi tarihlerine dayanarak yerine getirmeyi tercih ediyordu, Araplar XI-XIII. asırlarda da Türk halkları ile Moğolları ayırt edemiyorlardı. Memlükler, Baybars komutasındaki Moğolları darmadağın ettiklerinde, onların birisi, "Karındaşın karındaşa ettiğini akrep de etmez" demiştir. Tanınmış alim Faruk Sümer, bu örneği "Anadolu'da Moğollar" adlı çalışmasında vermektedir (*Sümer, 1969*). Bu örnekteki ifade günümüzde yaygın olan Arapça kelimelerin kullanılmasıyla birlikte Anadolu Türkçesinde daha keskin olarak ifade ediliyor: "Akrep etmez akrabanın akrabaya ettiğini".

Reşidüddin asıllarını-köklerini birleştirmiş olsa da Oğuzları, Moğollardan "ayrı" gösteriyor. Oğuz'un 6 oğlunun, 6 torununun adlarını veriyor. Moğollar ile Türklerin karşılıklı farklılıklarının sebeplerini ortaya koyuyor. Türk topluluklarıyla karışarak daha sonraları Türk adını alan Moğol

boyalarını isim isim sayıyor.

Fazlullah Reşidüddin'in "tarihi" ile Moğolların o devire kadar yazdıkları tarihlerin ana çizgileri birbirinden bütünüyle farklı idi. Ancak XIV.asrın başlarında Moğollar için Reşidüddin'deki gibi bir "tarih" gerekli idi. Moğol tarihinin Herat mektebinde Mirhand, Handemir gibi tarihçilerin ulaştıkları neticeler de Reşidüddin'in geldiği netice gibi idi. 1526 yılında Timur neslinden Babür'ün kurduğu devlete de "Büyük Moğol Devleti" deniliyordu. Bayram Han, kuruluşundan çok geçmeden Babür neslinin elinden çıkardığı bu devleti yeniden diriltmişti. Abdurrahim Han ve torunlarıyla hizmet ettiği bu devlet, 1858 yılına kadar devam etti.

H.G.Göroğlu, Reşidüddin'in eserindeki "şecere" konusunda şunları söylüyor: "O da Kaşgarlı Mahmut gibi, göçebe Türk boylarını Nuh'un oğlu Abulca Han'ın oğlu Dib Bakuy'a dayandırıyor. Bu noktada onun tarihinin, Türkleri Nuh'un oğlu Yafese dayandıran "Kısa Tarihler ve Hikayetler" adlı eserdeki bilgilerle çeliştiği ortaya çıkmaktadır" (*Göroğlu, 1976*).

"Kısa Tarihler ve Hikayetler" adlı eser 1126' da, Kaşgarlı Mahmut'un Sözlüğü ise 1070'de yazılmıştır. Eğer böyleyse, o zaman, Reşidüddin' deki gibi şecere, XI. yüzyılda da geçerli olmuş oluyor. Ama incelendiğinde Kaşgarlı Mahmut' taki soy kütüğü ile "Kısa Tarihler"deki bilgilerin birbirlerine uygun düştüğü görülmektedir (*Kaşgarlı, 1992*).

Türk halkları ile Moğol halklarının akrabalığı konusundaki bilgiler muhtemelen Çin kaynaklarına dayanmaktadır. Ahmet Bekmuradov, "Andalip hem Oguznamacılık Debi" adlı araştırmasında şunları yazıyor: Orta Asya halklarının tarihini Çin kaynaklarına dayanarak inceleyen N.Y. Biçurin, Oğuz Han hakkında şu tespitlerde bulunmaktadır: Türk'ün 7. neslinden bir "ikiz" dünyaya geldi (*Bekmuradov, 1987*).

Eğer bu doğru ise, Reşidüddin'in yapabileceği çok şey kalmıyor. Bu halklar ile asırlar boyu komşu olarak yaşayan Çinliler böyle bir yazılı metin bırakmış iseler, kuşku duymak mümkün değildir.

Nikita Yakobleviç Biçurin (1777-1853), 1807-1821 yılları arasında 14 yıl Çin'de yaşayarak

dil öğreniyor, tarihî eserleri okuyor. O nun "Kadim Zamanlarda Orta Asya'da Yaşayan Halklar Hakkında Malûmatlar" adlı eseri, tamamiyle Çin'e yaptığı bu uzun süreli gezisine bağlı olarak yazılmıştır. Ama onun Tatar (Türk) ve Moğol birlikteliği konusunda yazdıkları, Moğol istilâsından sonra yazılan tarihlerden alınmış ise yapılacak bir şey kalmıyor.

Karakum'da göçebe hayatı yaşayan Karahan, oğlunun başka bir Tanrı'ya inandığını öğrenerek onu öldürmek amacıyla üstüne sefer düzenliyor. Karısı, başına gelecek olan belâyı önceden haber veriyor. Karahan savaşta ölüyor. Yerine geçen oğlu 73 yıl saltanat sürüyor. Moğol topluluklarının pek çoğuna ad veriyor. Ebulgazi Bahadır Han, Türk halkları konusundaki tarihinde (Tatar hakkındaki tarih) Oğuzhan'ı dindarlık ve kahra manlık timsali olarak göstermektedir.

Orta Asya'da yaşayan halklar konusundaki bilgiler ticarî ilişkilerin başlamasından sonra Avrupa'ya da ulaşmış olsa gerektir. Ancak bu bilgiler dilden dile geçerken kaybolmuş olmalıdır. Çok eski devirlerde Asyalı tarihçilerin tahminler ve rivayetlerle karışık kayıtlarında tarihî esaslar yok değildi. "Yafes" in oğlu "Türk"ü, Hazar denizinden Kore körfezine kadar uzanan sahada yaşayan halkların "Atası" kabul ediyorlar. Türk'ün 7. kuşağında "İkizler" yani "Türk" ve "Moğol" dünyaya geliyor" (*Biçurin, 1950*).

Biçurin eserini yazarken Çin kaynaklarının yanısıra daha başka eserlerden de faydalanmıştır.

XVII. yüzyılda da "Türkmenlerin Şeceresi" ve "Türklerin Şeceresi" adlı iki eser yazan Hive hanı Ebulgazi Bahadır da, XIV. Yüzyıldan, yani Reşidüddin'den kaynağını alan Moğol tarih geleneğini devam ettirdi. Şecere meselesinde o da Reşidüddin'e başvurmaktadır (*Ebulgazi, 1994*). Ancak o yine de Reşidüddin'den farklı olarak şeceresine daha farklı başlıyor: Yafes, Türk, Tütek, İlçe Han, Dib Bakuy, Gökhan, Alanca Han, Tatar ve Moğol, Karahan, Oğuzhan...

Reşidüddin'deki soy kütüğü kısacık : Yafes, Abulca Han, Dib Bakuy, Gara Han, Oğuz Han...

Moğolların yerleşmeye başlayan bu söylentilere dayalı tarihleri, Türkmenlerin hiç de hoşuna gitmiyordu. Buna verilen karşılığı, XVI. yüzyılda yaşamış Nusaylı Türkmen Salar Baba Gulaloğlu Salar Harıdarı'nın eserinde görüyoruz. Harıdarı, Reşidüddin'den yararlanmış olmakla birlikte tarihi kronolojiyi düzenlemeye çalışmış, önce en eski İran tarihinden ve İslâm tarihinden başlayarak yeri geldiğinde Oğuzlara temas etmiştir. Şecere şöyle sıralanıyor: Yafes, Dib Yabgu, Karahan, Oğuzhan.. Reşidüddin'deki "Abulcahan" yok. Salar Baba Tarihi'nden Oğuz Türkmenlerinin tarihine ait bölümleri Kril harflerine aktararak söz başı ve açıklamalarla yayınlayan Türkolog âlim Nazar Halimov, Fazlullah Reşidüddin tarihinin Salar Baba'nın eline geçen nüshasının çeşitli yerlerinde eksiklikler olduğunu öne sürmektedir (*Halimov, 1990*).

Bize göre durum biraz daha farklıdır. Salar Baba, Reşidüddin'i yararlandığı kaynakların sadece birisi olarak tenkidî tarzda ele alıyor, onun eserini redakte ediyor. Bunun için de Oğuzların şeceresini sıralarken yanlışlığa düşüyor.

Salar Baba'nın elinde Türkmen Oğuznamelerinin birkaçının mevcut olduğunu düşünüyoruz. Salar Baba Türkmenlerin esnek şecerelerindeki çaprazlıkları, kesintileri tam olarak göstermemiştir. Eğer onun kullandığı nüshalar noksan olmuş olsaydı durum daha farklı olurdu.

İzmirli dostumuz, Ege Üniversitesinden Prof. Dr. Fikret Türkmen 1992 yılında Kazan'da yapılan Uluslararası Türkoloji Konferansında Oğuzname'nin yeni bir nüshasını dikkatlere sunmuştu. Onun bu nüsha hakkındaki ilk bilgileri veren makalesini tercüme ederek Aşgabat'ta yayımlamıştık (*Türkmen, 1993*).

Fikret Türkmen makalesinde şunları yazıyor: "Reşidüddin'in Camiü't -Tevarih" eserindeki beylerin konumları Ebulgazi'de bazı değişikliklere uğrarken, Kazan nüshasında daha başka statü değişiklikleri göze çarpmıyor. Mesela sağ kolda 4. çadırda Dodurga'nın yerini Yıldız Han'ın büyük oğlu Avşar almaktadır. Payı "Düker" değil "Kırıl" doğruyor. Mürdeşoy'un yerine Torumçı atı tutuyor.

Beşinci çadırda Avşar'ın yerine Karkın pay doğuruyor, Torumçı'nın yerine Karaca atı tutuyor. Bunun gibi değişiklikler soldaki çadırın içinde de görülmektedir. Bu değişikliklerin hepsi beyler arasında güç durumlarının değişmesi ve zamanla şöhretlerinin artması gibi sebeplere dayanmaktadır.

Bütün Oğuznamelerde söz konusu edilen "soy kütüğü" aranacak olursa, Kaşgarlı Mahmut'un gösterdiği sıralamadan daha eskisi yoktur: Kınık, Kayıg, Bayundur, İva, Salgür, Afşar, Begdili Büğdüz, Bayat, Yazgır, Eymir, Karabölük, Alka bölük, İğdir, Üregir, Tutırka, Alayundlug, Tüger, Beçenek, Çuvaldar, Çepni... Ancak bunlarda "tarih" kendi düzeltmesini yapıyor... Selçuklular şöhretlerinin zirvesine çıktıklarında Kınık ilk sırada, Reşidüddin'de ise en sonda geliyor...

Orta Çağ Oğuznameleri, o dönemlerin taleplerine hizmet ettiriliyor. Daha sonraları bu Oğuznamelerdeki şecerelerin ayrı ayrı etnik toplulukların isteklerine göre tertip edilmiş olması sebebiyle çeşitli varyantlar ortaya çıkmıştır. Demek oluyor ki, Salar Baba'nın eserini yazarken yazılı resmi tarihten yararlandığı, ancak belirttiğimiz farklılıkların mevcut olduğu Oğuznameleri de göz önüne aldığı anlaşılıyor.

Buna rağmen resmî tarihler Türkmenler arasında, genellikle de tahsil görmüş Türkmen aydınları arasında az çok yerleşmeye başlıyor, edebî eserler de hesaba katılıyordu.

Aslında Salar Baba'nın "tarihi" de, Ürgenç Hanı Ali Sultan'ın isteği üzerine yazılıyor. Ama ondan 105 yıl sonra Hive Hanı Ebulgazi (1603-1664) 56 yaşında Türklerin soy kütüğünü yazmaya başlıyor. "Şecere-i Terakime"nin Geldi Gurbanov ve Tecen Nepesov tarafından hazırlanan ve "Türkmen'in Nesil Darağı" adıyla yayınlanan neşrine yazdığı söz başı yazısında Prof. Nazar Gullayev'in vurguladığı gibi, "Ebulgazi'nin Türkmenlere bakışı ve onlarla ilişkisi övülecek gibi değil" (*Gullayev, 1991*). Türkmenler önceleri, onun hakimiyet mücadelesinde asıl destekçisi olmuşlardı. Ancak Ebulgazi, Türkmenlerin millî yapılarına aşına olduktan ve tahta çıktıktan sonra az çekti.

Tarihçi Han Ebulgazi henüz 21 yaşında iken, yanında Türkmenleri himaye ettiği bahanesiyle amcası İsfendiyar'a çıkıyor. Hatta amcasından habersiz Türkmenlerle mücadeleye girişiyor. Hanlığa sahip olduktan sonra da Türkmenler üzerine sefer üzerine sefer düzenliyor. Ebulgazi'nin ikinci kitabının son sayfalarını yazanlar, bunları saymaktan yorulup pes ediyorlar. Ama Türkmenler onun "ata mülküm" diyerek yürüttüğü hanlığa hizmet ediyorlardı. On yıl süren İstifan sürgününden kaçıp gelirken o bir süre Ersarlıların, iki yıl da Balkan'da yaşayan Tekelerin elinde barınıyor. Bundan önce de amcasından kaçtığı sıralarda yine ona Türkmenler arka çıkmış, geriye çağırılmışlardı.

Ebulgazi'nin eserlerine ilim dünyasında değerli kaynaklar olarak bakılmaktadır. Tarihçiler, dilciler, etnoğrafılar, coğrafıyacılar... onun eserlerinden çok güvenilir bilgiler elde ettiler. Biz de "Hayvancılık Leksiyası"nı incelediğimiz araştırmamızda tamamen Ebulgazi'nin malûmatlarına dayanarak XV.yüzyıl civarında Türkmenlerin 15 milyon hayvanının mevcut olduğu şeklindeki tespitlerimizi ortaya koymuştuk. Ama her işte olduğu gibi bu bilgilerin yazılmasının belirli bir sebebi ve maksadı vardı. Bunlar çalışmanın içeriği içerisinde hem bazı olguların seçilip alınmasında, hem de olayların ifade edilmesinde bir tesir meydana getiriyordu.

Ebulgazi'nin Türk halkları açısından yaptığı hizmet, Salar Baba gibi Türk dilinde bir tarih yazmış olmasıdır. Türkmenler açısından hizmeti ise, halkın elindeki oğuznamelerin bir bölümünü yazıya geçirip "han hazinesi"ne bırakmış olmasıdır.

Ebulgazi Bahadır Han, "Türkmenlerin Şeceresi" adlı eserinin yazılma sebebini bizzat kendisi şu cümlelerle açıklıyor : Türkmen kocaları Ebulgazi'nin çok iyi tarih bildiğini haber alarak yanına gidip, "Bizde oğuzname çok, ancak bunlar türlü türlü. Güvenilir bir tarih eserimiz olsa iyi olurdu" diyorlar. İşte burası insanı düşündürüyor. Varyoğu 17 yıl önce Türkmenleri insafsızca kırıp geçiren, malını-mülkünü talan eden Ebulgazi'nin yanına kutsal saydıkları Oğuznamelerini alarak giden Türkmen aksakalları böyle bir ricada bulunmuşlar mıydı?

Türkmenler buyruklarına tâbi olan insanları bağışlayabilirler. Ama kendileri hakkında ölüm buyruğu verenleri veya böyle bir buyruğa sebep olan sistemi bağışlamaları beklenemez. Ebulgazi, ikinci gruptakilere dahil.. Bize göre, durum biraz daha farklı olsa gerektir. Türkmenleri fizikî bir zayıflığa düşüren Ebulgazi, çok iyi tanıdığı bu halkın durumu bu şekilde bırakmayacağını bilerek onları "tarih oyunu" ile sürekli olarak manevî yönden bağımlı hale getirmeyi amaçlamış olmalıdır. Bu sebeple "Türkmen yaşlılarının gelişi"ni bizzat Ebulgazi'nin kendisi uydurmuş olmalıdır.

Moğol tarihi, XIV.yüzyıldan yâni Reşidüddin'den kaynağını alan tarih geleneğine göre sonradan yazıldı. Ancak Türkmenlerin ellerindeki şecereleri düzeltmeden, resmi tarihin gücüyle Oğuznameleri tesirsiz hale getirmeden, durum düzelecek gibi değildi. "Şecere-i Terakime" bu işin üstesinden gelmeliydi. Ebulgazi, Türkmenlerin isteğini yerine getirme sebebini, Peygamberimizin, "Eğer bir kişi Müslüman bir kişinin gönlünü hoş kılar, bunun sevabı bütün insanların ve canlıların Allah'a ibadet sevabından daha çoktur" sözleriyle açıklamaya kalkıyor.

Genel hatlarıyla Ebulgazi'nin iyi bir tarihçi olmadığını anlaşıyor. Bu özellik bugüne kadar ilim adamlarının dikkatini çekegelmiş (Göroğlu, 1976; Halimov,1990). H.G. Göroğlu, onun tarihi bir eserin içine çeşitli rivayetleri ustalıklı kattığını tespit etmiştir (Göroğlu, 1976).

Türkmenlerin ellerindeki Oğuznamelerin ağırlığı Ebulgazi'yi sıkıştırmış, buna rağmen o yine de, Reşidüddin'den gelen şecere başı şemasını eserine ilâve etmekten geri kalmamıştır: Yafes, Türk, Tütek, Emelce Han, Bakuy Dip Han, Gökhan, Alınca Han ve de "İkizler" yani Tatar ile Moğol.. Eserin sonunda Ebulgazi Türkmenlerin verdiği malûmatlardan yararlanarak "Seren'den sonra Oğuzlardan Han olmadı. Balkan'da, Mangışlak'ta ve diğer yerlerde yaşayan Oğuzlarda yakındaki Ürgenç'te, Horasan'da kim han oldu ise onlara tâbi oldular (Siz de tâbi oluverin..)" diyor.

Eserin sonlarında "Türkmen"e, "Selçuk" nesillerinden ümit kestiriliyor. (Osmanlı Türkmenlerine bel bağlayıp durmayın, size onlardan önce-

leri hayır gelmemişti, bundan sonra da gelmez, denilmek isteniyor.) Selçukluların Türkmeniz, sizin soydaşınız demelerine rağmen yurda ve halka faydaları dokunmadı. Padişah oluncaya kadar, biz Türkmenin Kınık boyundanız, dediler. Ama padişah olduktan sonra, "Efrasiyab'ın oğlu Keyhüsrev'den kaçarak Türkmenin Kınık boyuna katılmış ve burada yetişmiştir. Biz onun oğullarıyız ve Afrasiyab'ın neslindeniz" diyerek atalarını sayıp 35. kuşakta kendilerini Afrasiyab'a bağlıyorlar" (Halimov, 1990).

Ne kadar çabalayıp çırpınsa da Ebulgazi, Türkmenleri inandıkları tarihlerden uzaklaştırmanın bir yolunu bulamıyor. Bu sebeple de yaptığı çalışmadan hızını alamayan tarihçi han ikinci kitabını, Türklerin Şeceresi'ni (Şecere-i Türk) yazmaya girişiyor, bu eser üzerinde çalışırken vefat ediyor.

"Şecere-i Türk"ü Rusça'ya tercüme eden G. Sablukov, eserin sözbaşı yazısında bir meseleye dikkat çekmektedir. Ebulgazi'nin eserindeki Moğollara ait bazı malûmatların Farsça'dan tercüme edilen tarihi kaynaklarda mevcut olduğu gerekçesiyle bu eseri Rusça'ya tercüme etmenin gereksizliğini savunan bazı meslektaşlarına rağmen, bu görüşlere katılmayan G.Sablukov, Ebulgazi' nin yaşadığı devir hakkında verdiği bilgilerin hiçbir eserde bulunmadığını belirterek çalışmasını sürdürüyor (Sablukov, 1994). Sablukov çalışmasında, Reşidüddin'den gelen geleneği devam ettiren eserde Türkmenlerden söz edilirken, "Sufiyan Han'ın Tarihi" adlı bölümde onların Hive hanına boyun eğmedikleri dönemlerde zor günler yaşadıklarını, Türkmenlerin uzun zamandan beri Hive Han'na vergi ödediklerini geniş şekilde izah ediyor. Türkmenler Hive' ye belirli bir dönemde zekat adı altında 100 bin davarı vergi olarak vermişlerdir (Sablukov, 1994). Ama bu durum birdenbire yâni çok kısa bir süre içinde meydana gelmiş değildir. Ebulgazi burada vakaları sıkıştırarak hepsini aynı vakitte olmuş gibi gösteriyor. Aksi taktirde onun Türkmenlerin ödedikleri vergiler konusunda verdiği malûmatlar itibarsız olacaktı..

Türkmenler soydaşlığın, akrabalığın ne anlama geldiğini çok iyi bilirler. Onların etnik topluluklarının yani boy ve uruğlarının arasında mu-

hafaza edilen şecere rivayetleri, Türkmeni hiç kimseyle birleştirmeye kalkışmadığı gibi, hiç kimseyi de sonradan "Türkmen" vb. de yapmıyor.

Türkmen boylarının birbirleri hakkındaki rivayetlerinde, bunların babasının Türkmen, annesinin başka bir halktan imiş gibi gösterilmesi en eski tarihi bilgilerin (Dcikiyev,1991) halk hafızasına kodlanmasından başka bir şey değildir.

Klâsik şairimiz Şeydaî'nin (1730-1805),"Ey, Aşık Mirat" adlı bulmaca özelliği taşıyan şiirinin Ebulgazi'nin işleri ile ilgili olduğunu düşünüyoruz. Şiirin metnini bir bütün hâlinde göz önüne getirmiş olursak, öne sürdüğümüz görüşün gerçeğe uygun olduğunu anlamak zor değildir:

*"Meniñ bir sözümden kırk-elli magnı
Alsañam yaraşar, ey Aşık Mirat!
Men sırm düybüni açmadım, yağrı
Aklıñ yetse, cogap yazgın at be at.*

*Ol kimdir han bolup geçdi dünyäde,
Adı galıp, mutıg edilmiş yada,
Binamıslık bolmaz mundan zıyada
Sen-de şeylemikä_, ey aşık Mirat!*

*Ol ne ayyar, satyar saña öz malıñ
Ussat bolyar, azaşdmp öz yoluñ
Yene ona düşündiryär öz iliñ
Yogsa tärin bilmez, ey Aşık Mirat!*

*Kim geydirdi, öz donuñı çöwürip
Kim alyar gövheri saman sovurıp
Kim tikiñçi tikmiş onu öwürip
Bilseñ, dogrı sözle, ey Aşık-Mirat!*

*Her zat bolsa, yene dogruluk ozar
Şeydayı dogrusın aydar bir nazar...
Kim çöwürme geyip obada gezer
Oda gutlı bolsun, ey Aşık Mirat!"*

(Şeydaî, 1978).

Birinci dörtlükte Aşık Mirat'a seslenme var. O, Şeydaî'nin sözünü yabana atmışa benziyor.

İkinci dörtlük Göroğlu (Köroğlu) hakkında, daha doğrusu Uğurcık Alp ile ilgili. Bu Alp konusunda Şeydaî:

*"Körhan oğlu Uğurcık alp
Gezdi Türk ilin at salıp
Göroğlu ona at galıp
Paç alıp geçdi sag-solt.*

*"Doglup ikinci Uğurcık
Yada satlandı bir çak..."*

demişti. Önceleri vergi almakta olan Türkmen idi. Şimdi o, yüzbin davarı vergi ödeyecek bir duruma düşmüştü. Söz konusu edilen Uğurcık ile de, XVI. yüzyılda Celali İsyanlarında adı anılan Köroğlu göz önüne getiriliyor.

Üçüncü ve dördüncü kıtalar, Ebulgazi'nin Türkmenlerin şecerelerini bizzat onların ellerinden aldıktan sonra dönüp "tarihi iyi bildiğimi haber alan Türkmenler bana başvurdular" demesini kinaye ile vurguluyor. Beşinci kıtada ise şair,"Kendisinden güçlü birisine yaranmak suretiyle canını kurtarmaya çalışmak namuslu bir hareket değildir, yiğidin başına ne gelirse doğruluktan gelsin" diyor.

Dana Ata'nın Oğuzname şeceresini şiir dizelerine geçirmesi de, Salar Baba ve Şeydaî gibi, sipariş üzerine yazılan tarihlere duyulan karşı çıkış duygusunun bir tezahürü idi. Bu şiir, Ahmet Bekmiradov'un kitabında bütün halinde yer almaktadır (Bekmiradov,1992). Bu çerçevede Dâna Ata'nın:

"Küllü Özbek, Çengiznama

Kalmuk,Kazak, Kırgız nâme?"

şeklindeki dizeleri Oğuz kıvancından başka ne olabilir?

Şeydaî'nin "Sizleri", "Hövvez-Hutdunı" gibi şiirlerini göz önüne alırsak, O'nun "Oğuz meselesi"nde şiir dili ile bir mücadele yürüttüğünü söyleyebiliriz.

"Muğt yerden gazañç gerek

Uygur diyip eşitmiş Oğuzları..."

"Oğuz ili altmış lakam agzı bir

Bir ölçeğde ince, yogım sözi bar..."

Şeyda'nın "Türkmenin Ahvalı" adlı şiiri ise, iki asırdan fazla bir zamandan beri Türkmenlerin (Hazar Ötesi Türkmenleri..Y.A.) "bağımsız devlet" hasreti çeken gönlüne bir teselli olmuştur: "Devran dolanyandır her çakı düzlener Türkmeniñ halı..."

"MENİŇ OĞUZ İÇRE UYGUR ADIM"

XVIII. yüzyılda yaşayan Türkmen aydınlarından birisi ve klâsik edebiyatımızın ulu sütunu Nurmuhmet Andalip'in "Oğuzname" adlı manzum eserinden alınan bu dize, âlim Ahmet Bekmıradov'u hayrete düşürmüştü. Bu sözler manzum eserde bizzat Oğuz Han'ın ağzından çıkıyordu. A.Bekmıradov bu konuda şunları yazmıştı: "Dönüp dolaşıp Oğuzhan'ın kendi adının Uygur olduğunu söylemesi, insanı tereddüde düşürüyor. Burada bir belirsizlik var. Aslında bu noktada Andalip yanlışlığa yol açmış, daha doğrusu halk arasındaki yanlış bir inancı eserine dahil etmiştir (Bekmıradov, 1987).

Acaba bu gerçekten de böyle midir? Bize göre mesele ne Andalip'in yanlışlığında, ne de halk arasındaki yanlış inanışlarda. Şimdiye kadar halk arasında Türkmen ile Uygur'u birleştiren bir malûmat (veya rivayet) yok. Türkmenler Türk halklarından Kazak veya Özbek'in adını özel ad, Kürt, Sart, Puşt, Noğay... etnik adlarını cins ad olarak kullanırken, Tatar adına ise konuşma dilinde yer veriyor. Bununla birlikte "Uygur"a ait bu tür bir materyal ile karşılaşılıyor...

Aybek Devadari tarafından 1309 yılında yazılan "Dürerü't - Tican" adlı eserde, VI. yüzyılda yâni İslâm'dan bir asır önce Türkçe'den Farsçaya tercüme edilen "Uluhan Ata Bitikçi" adlı bir kitap olduğu hakkında verilen malûmat bugün iyice biliniyor (Göroğlu,1976). Ancak XIII. yüzyıldan, yani Moğollardan bu yana yazılan Oğuznamelerin hepsi de İslâmî tesir ile ilişkilidir. Bunun karmaşık ve çeşitli sebepleri bulunmaktadır. Bu sebeplerin en önemlileri şunlardır: İslâm'ın bütün yönleriyle Oğuz hayatına tesiri, Moğollar arasında İslâm dininin yayılması, Oğuz Moğol birlikteliği konusundaki resmî söylemler ve ayrıca

Oğuz ile Cengiz Han'ın tip özelliklerinin birbirine karışması... Dede Korkut' ta Oğuznamenin İslâmlaşması sentimental formlara sahip oluyor. Dede Korkut Destan'ının "Deli Dumrul"a ayrılan hikâyesinde şu dizeler bulunmaktadır:

*"Yücelerden yücesin
Kimse bilmez nicesin
Görklü Tañrı!
Nice cahiller seni gökte arar*

*Yerde ister.
Sen hut müminlerin gönlündesin*

*Daim duran Cebbar Tañrı
Baki kalan Settar Tañrı*

*Benim canımı alır olsan sen al
Azrail'e bırakma... dedi."*

Deli Dumrul'un sözleri Allah Teala'ya hoş geldi. Azrail'e nida etti ki, Deli Kavat benim birliğimi bildi, birliğime şükür kıldı. Ya Azrail, Deli Dumrul can yerine can bulsun, onun canı azat olsun, dedi.." (Kitab-ı Dedem Gorkut, 1997).

Bu bakımdan, Paris Millî Kütüphanesi'nde ele geçirilen Uygur Alfabesiyle yazılmış Oğuzname bu kadim Oğuzname'nin (Uluhan Ata Bitikçi) izlerini taşımaktadır, diyen Ahmet Bekmıradov haklıdır.

Uygur Alfabesiyle yazılan bu eserin metni hem A.Bekmıradov'un 1988 yılında yayınladığı "Göroğlunun Izları" adlı kitabında, hem de Rahman Recebov'un 1991 yılında yayınladığı "Gadim Türkmen Edebiyatı" adlı kitabında yer almıştır.

Okuyucu için uygun olacağı düşüncesiyle, bu en eski Oğuzname'nin olay örgüsüne kısaca yer verelim.

Ay Kağan'ın bir oğlu dünyaya geliyor. İl şadlanıyor.. Annesinin ilk sütünü emen oğlan büyüyor, bir yiğit oluyor. Halkının başına belâ olan bir canavarı öldürüyor.

Bir gün Oğuz, Gök Tanrı'ya yönelmiş otururken gökten bir ışık iniyor ve içinden güzel bir kız çıkıyor. Oğuz'un bu gök kızından Gün, Ay ve Yıl-

dız adlı oğulları oluyor. Oğuz'un bir Yer kızından da Gök, Dağ ve Deniz adlı 3 oğlu daha oluyor.

6 oğlan sahibi olan Oğuz şadlığını paylaşmak için büyük bir şölen veriyor, halkı ile görüşerek "Cihangirlik davası" güdeceğini ilân ediyor. Dört yana elçi gönderen Oğuzhan, hakimiyetini kabul ederek vergi ödeyen halklarla dost olacağını, buna razı olmayanların ise savaşa hazırlanmalarını duyuruyor. Yürüyüşlerinde uygarlık izleri bırakıyor, "Saklap"lara, "Kıpçak"lara, "Karlık"lara, "Halaç"lara ve "Kanlı"lara ad veriyor. Bilinmeyen kalmasın düşüncesiyle Oğuz'un ordusunda bulunan Uluğ Türk adlı bir bilginin gördüğü düş ile, Bozokların ve Üçokların "ok-yay" buluşları açıklanıyor. Bunlardan sonra Oğuzhan ele geçirdikleri toprakları oğulları arasında paylaşıyor." Şimdi Nurmuhammet Andalip'in "Oğuz name" poemasına geçelim. Bu eser 12 bölümden ibarettir. Bu bölümlerden 11'inin sonunda kendi adına yer veren Andalip, halk adına söylenen bölüme adını koymuyor. Bu 12 bölümün adları şunlardır: Giriş, Oğuzhanın İtbarak Han bilen Söves Kılğanı (Oğuzhan'ın İtbarak Han ile Savaşması), Kıpçak Hannın Togulganı (Kıpçak Han'ın Doğuşu), Çingiz Han Destanı, Oğuzhanın Garahıtayı Alganı (Oğuzhan'ın Karahıtayı Alışı), Oğuzhanın Öz İlige Kaytganı (Oğuzhan'ın Yurduna Dönüşü), Oğuzhanın Saltanat Baskançagına Yetgeni (Oğuzhan'ın Saltanat Basamaklarını Çıkışı), Tamgalar Hakkında Halayıkın Aytganı (Damgalar Hakkında Halkın Söyledikleri), Oğuzhanın Şam Şerife Barganı (Oğuzhan'ın Şam'a Varışı), Oğuzhanın Hakanlığını Ogullarına Tabşırğanı (Oğuzhan'ın Hakanlığını Oğullarına Paylaşması), Oğuzhanın Ogullarına Pent-nesihat Kılğanı (Oğuzhan'ın Oğullarına Nasihat Vermesi), Andalipnin Yitgen Oguz Hatuga Matam Mersiyesi (Andalip'in Kaybolan Oğuz Yazısına Matem Mersiyesi)... Ancak manzum eserde beyan edilen vakaların sürekliliği göz önüne alındığında, bazı bölümlerin özellikle belirtilmesi gerektiği anlaşılmaktadır.

Andalip'in Oğuznamesi, insanoğlunun yaratılışından başlamaktadır. Adem Ata ve Mama Hova, Nuh, Yafes, Türk, Oğuz...

Oğuz'un "İtbarak ile yaptığı savaş"ı içine alan bölüme "Kıpçak'ın doğuşu" ve "Cengiz Han'ın destanı" da dahil ediliyor. Bu görüşümüzü bu iki hadiseden sonra yeniden İtbarak ile yapılan savaş hakkındaki sözlerin devam etmesi gözler önüne sermektedir. Bu da Kıpçakların önündeki tarihî yolun Cengiz tarafından kesildiğini, fakat Kıpçakların içinden doğan ikinci ilhan Havan'ın onlardan öçlerini aldığını anlatmaktadır (BAY BARS).

"Kara Hıtay" yürüyüşünde "Karlık"lara ad konuluyor. Yurda geri dönülürken "Halaç" adı veriliyor. Uygur bir kahraman olarak Oğuz'un yaptığı işler övülüyor. Yazıyı keşfeden kişi hükmünde gösteriliyor. Onun kağanlık makamına lâyık olduğu vurgulanarak "damga alfabe" konusunda sözler ediliyor. Arkasından da tekrar yurduna dönüp geldiği anlatılıyor ve "ok-yay" bulunuyor.

Oğuzhan yurduna geldiğinde hakanlığını oğullarına paylaşıyor ve onlara nasihat eder ken şunları söylüyor :

*"Menin Oğuz millet içre uygur adım
Şol yol bilen nesip boldı muradım."*

Manzum eser, Andalip'in yiten "Oğuz Alfabesine matem mersiyesi ile tamamlanıyor. "Oğuzhan'ın Oğullarına Nasihat Kılması" adlı bölümden sonra Andalip:

*"Gel, eysem Andalip, kıl sözni kütah
Oğuzhan ruhıga etmekge patah..."*

diyerek, görünüşte sözlerini toparlamaya çalışıyor.

Burada dikkati çeken bir mesele var. Andalip niçin "Uygur" sözünü bizzat Oğuzhan'ın kendi ağzından vermektedir?

Asırlardan aşır gelen Oğuz ruhu... Göroğlu'nun baraktığı şöret ile Türkmen'in son devirlerdeki toplumsal yaşayışının arası dağ ile deniz gibi idi. Orta Asya medeniyetinin derinliklerinden kaynaklı çoşan, Türk dilinin mertebesini zirvelere yükselten Nevai'nin eserlerine tahmis yazan Andalip'in, diğer Türkmen klasik şairleri gibi

bilim ve eğitime değer veren insanların elinde gözbebeği gibi korunan elyazmaları görmüş ve okumuş olması şüpheye yer bırakmayan bir hakikattir. Bu sebeple Andalip'in Oğuzname poemasındaki tarihî bahiste "Oğuz-Uygur düşüncesi"nin ortaya çıkmasını, Uygur yazısında yazılan Oğuzname ile izah etmek doğru bir yaklaşımdır. Bu konu hakkında özel bir çalışma yapan A.M.Şerbak (1959), eserin yazıldığı tarihi (Uygurca Oğuzname'yi) 1407 yılından daha gerilere götürmektedir. O yıllarda Pekin'de, Çince-Uygurca Sözlük hazırlanıyor. Şerbak, bu Oğuzname'nin yazarının bu sözlüğü hazırlayanlardan birisi olması ihtimalini vurgulayarak araştırmalarına son noktayı koymuştur.

Bilinen bu tür diğer eserlerin hiç birisinde, Oğuz ile Uygur'u birleştiren bir olgu veya bilgi ile karşılaşılıyor. Âlim Şerbak, Uygur Alfabesiyle yazılmış olsa da bu Oğuzname'nin, Uygur dilinde yazılan eserlerin dilinden farklı olduğunu belirtiyor.

Âdet olduğu üzere Oğuznameleri öncelikle Türkmenlerin kendileri, bunun yanısıra onların tarihleriyle ilgilenen veya bu tarihî bilgileri bir düzene koymak gereği duyanlar yazıyorlar.

Bu açıdan, XIV. asrın ortalarında Semerkant dolaylarından Çin Türkistanı'na (Doğu Türkistan) göç eden Sakırların bu meselede parmaklarının olması ihtimali vardır. Çünkü bu yerler, Uygur yazısının yaygın olarak kullanıldığı merkezler idi. E.R.Tenişev, Uygurları ele alan çalışmasında, Sakırların Arap alfabesinde yazılmış eserlerinin mevcut olduğundan söz ederken, Uygur Alfabesiyle yazdıkları eserlere hiç temas etmiyor. Yine de tarihî ve medenî şartlar içinde Salurların Oğuzname yazmış olmaları ihtimali vardır. Şerbak'ın "Uygur yazısındaki Oğuzname'yi yazan kişinin Karluklardan olması mümkün" (Şerbak, 1959) demesiyle, N.A. Baskakov'un Çin Salurlarının dillerini Karluk grubuna dahil etmesi, bizim öne sürdüğümüz görüşlerin ilmî açıdan incelenmesinin ilgi çekici olacağını ve netice vereceğini göstermektedir.

Uygurca yazılan Oğuzname'de Oğuz Han'ın annesinin adı Ay Kağan'dır. Bu ise, Salurlar

arasında yaygın "Ay Ene", "Gün Ene", "Yıldız Ene" tipleriyle olan ilişkiyi ortaya koyar (Göroğlu, 1976).

Kadim Oğuzname'de 6 oğullu Oğuz Kağan ulu şölen verip halkıyla görüştüğünden sonra elçilerini dört bir yana şu sözlerle gönderiyor :

"Men Uygurnıñ kaganı bolamen, kim yerniñ tört bulınıñıñ kaganı bolsam kerek turur."

Demek oluyor ki Andalip, bu Oğuznamenin Arap yazısına geçirilen varyantını veya onun bizzat orijinalini görmüş olmalıdır. Uygur yazısındaki Oğuzname'den alınan cümledeki etnik muhtevayı açığa çıkaralım :1- Hanın adı: Oğuz, 2-Oğuz Han, Uygurların Hanı. Görüldüğü üzere Oğuz Han'ın hangi etnik kökene mensup olduğu konusunda bir şey söylenmiyor.

R.Recebov'un "Gadım Türk Edebiyatı" adlı kitabında, Oğuz Han'ın söylediği "bolamen" kelimesi, gelecek zaman fiili olarak açıklanmaya çalışılarak, Oğuz Han'ın "bundan sonra Uygur Hanı olmak istediği" şeklinde fikir yürütülüyor (Recebov,1991). Ancak dilbilim kaynakları "bolamen" şeklindeki sözlerin anlamının aslında şimdiki zamanı anlattığını, kullanılışa göre de gelecek zamanı da anlatabileceğini bildiriyor (Nasilov,1963).

Bu sözün metin içindeki anlamı ise şöyle : Oğuz Han, "ben dünyanın dört köşesine han olacağım" diyor. Bu durumda Uygurların özellikle belirtilmesi mantığa uygun değildir.

Andalip'in meseleyi ortaya koyuşu daha farklı. İşte onun bu meseleyi çözümü :

Oğuz Han'ın Oğullarına nasihat edişi:

"Meniñ Oguz millet içre uygur adım
Şu yol birle nesip boldı muratım

Birev bir söz tiyse, tiydim anga "hayır"
Sebep şul, uygur atandırdılar gayır.
Hayır birlen karar işniñ ahırın
Yetişdim maksatıma birin-birin.

Garaz, men almaıyn burramı kolğa
Sütüçük til birle saldım halkı yolğa.

*Tiymes erdim cakanda "Munda kelgil,
Menin bargan yolunda birle bolgil.*

*Birinçi zorun-öz tuttuk muratum
Bezep ilni çektirivge gayratım."*

Andalip'te Oğuz Han, Oğuz Milletinin hanıdır. Fakat yürüttüğü ölçülü iç siyaset neticesinde halkın gönlüne hitap ederek halk tarafından verilen "Uygur" ünvanına sahip oluyor. Burada Andalip ilk olarak Uygur halkının adını Türkmen dilinde cins isim şeklinde göstermektedir. Andalip niçin etnik oğuznamelerde yaygın olan açıklamalardan farklı olarak, kendine göre bir açıklamada bulunuyor? Buna sebep olan şartları ve Andalip'in uyguladığı etimolojiyi açıklamaya çalışalım.

Kadim Oğuzname'de Oğuz'un ad koymaya ilişkin özellikleri aşağıda gösterildiği şekildedir :

Urus Bey, oğluna bir şehri koruma görevi veriyor, ama oğlu babasına ihanet ederek şehri Oğuz Han'a teslim ediyor. Bunun için Oğuz Han, "Yiğitnin sözün yakşı kördi, sevindi, küldi, takı- ayıttı kim menge köp altun yumşapsen, Baluknı yakşı saklapsan deb dedi. Anun için anga Saklab at koydı."

Zarf-fiil olan "saklap" (saklayıp) kelimesinin etnik isim olarak gösterilme sebebi sadece etnonim kelime olan "Saklab" ile olan şekil benzerliği yönündedir, yoksa muhteva açısından bir ilişkileri yoktur.

Oğuz Han'ın atı Buzdağ'a kaçıp gittiğinde, onu getirmeye giden yiğitlerden birisi dokuz gün sonra una bulaşmış gibi ak-pak olarak geri geliyor. Oğuzname'de belirtildiği gibi: "Ol beg kardan sarunmuş erdi."

Oğuz Han, ona, "Senge at bolsun Karluk dep dedi."

Oğuznameci, "Halaç" ile "Kanlı"nın adı aynı yerde olmasın diyerek, Cürçit ili hakkındaki sözlerini ikiye bölüyor. Böylece Cürçit iline yakışan duvarları altından, pencereleri gümüşten, kapıları demirden "bina" ile nerede karşılaştığı belirtilmeden, "Yolda önlerine bir bina çıktı" deniliyor. Bu görüşümüzü, bir olgu tasdik etmektedir. Türkmen halkı arasında yıkılmaz zengin anlamını ve-

ren "Cürçit Bay" şeklindeki mecazî anlatım, eskiden beri kullanılıp gelmiştir. Binanın zor açılan kapısını açmak görevini alan yiğide, "Anga yarlık kıldı kim, sen munda kal, aç. Mundan anga Kalaç at koydı." deniliyor. Burada cümlelerin üzerine hiç de ilgisi olmayan bir yük yükleniyor.

Cürçit ilinin sınırsız zenginliklerine sahip olan Oğuzların bu ganimetleri taşımaları gerekiyor. Bu sırada eli usta birisi arabayı (kağnı) icad ediyor. Araba yürüdüğünde "kanga kanga" diye ses çıkarıyormuş. "Anın için anlarga 'Kağa lug' adını koydı. "Aslında burada "Kağlı" (Kang lı) olmalıdır. Bunun yerine Kağa lug denilmesi, eserin veya hadisenin çok daha önceki devirlere götürülmeye çalışıldığını ortaya koyan temel unsurlardan birisidir.

Yayı kırıp bölüşenlere "Bozok", üç oku paylaşanlara ise "Üçok" adı da burada veriliyor.

Yukarıda belirtilen ad örnekleri içerisinde "Karluk"un dışındakiler,etimoloji açısından pek bir şey ifade etmiyor. Bunların hepsi de halk etimolojisinin ürünleridir. Halk etimolojisinin en yaygın uygulaması olan "suni etimoloji", incelenen kelimeye benzer bir şekil bularak onun yapay olduğunu apaçık gösterir bir biçimde ele almaktadır. Kaşgarlı Mahmut da, "Halaç"ların adını "Aç Kalmak" ile bağlantılı olarak açıklamıştı.

Bu tür açıklamaların basitliği yüzünden, çok çeşitli etimolojilerin ortaya çıkmasına yol açılmaktadır. Bu açıdan Andalip'in "Uygur" sözünü açıklamaktaki usta yaklaşımı çok başarılı görünmektedir. Ancak Andalip, "Uygur terimini etnik anlamından uzaklaştırıyor. Ad koyanın sadece han değil, halk da olabileceğini ortaya koyuyor. Andalip'in bu faktörlerden beklediği maksat millî kültürü yeniden diriltmek, Oğuz yazısının güç kazandığını göstermektedir.

Türkmen Ebebiyatının millî edebiyat olarak gelişmesi, onun Türkmen halkının sevincini kıvancını eşit olarak paylaşmaya başlamasıyla birlikte belirginleşmiştir. Bu olgu aslında "Türkmen Ahvali"ne kaygı duymak şeklinde Şeyda'nın eserlerinde daha da gelişerek ortaya çıktı. Mah-tumkulu yabancı ülkelerden gelen düşmanlara karşı direnmek ve geri çevirmek için Türkmen halkına seslenmiş ise de, serkerde şairimiz Sey-

di"Göroğlu" olup beyleri savaşmaya yöneltti. Ama Andalip'teki gibi, Türkmen gençlerine ve yetişen nesillere öğüt olarak sunulan dizeleri klâsik edebiyatımızda bulmak zordur.

Andalip'in 1920'li yılların şiirlerini hatırlatan mısralarını, Oğuzname poemasından alıyoruz:

*"İndi öser siz,
Yovnu basar siz.
Siz dolup-daşyp,
Ornuň gısar siz,
Çikaň cahana
Nobat sizinki.
Uruşsa duşman
Başın keser siz..."*

Bu dizeler, Andalip'in eserine halk arasındaki vurma-kırma gibi yanlış fikirleri sokması değil, ince ince düşünülerek, ölçülüp biçilerek ortaya konulan fikirlerin ürünüdür. Manzum eserin (poema) orjinal tarafı sadece bununla da kalmıyor. Andalip tarihte kesintisiz olarak devam etmekte olan millî kültürü, ayrıca düşünce ve bilimi de ele alıyor. Aşağıdaki dizeler bu görüşümüzü tasdik etmektedir:

*"Bu yerde azgine tarih sözünden
Beşer dünyasınıň nari yüzünden.*

*Hekayat eylemek ki lazım oldı
Sözün üsti açıldı, cazım oldı.*

*Ki adam nesli önüp iň ovvalda
Niçem yıl yördi hayvan şekli halda.*

*Alar yaşayışy taşda aň-bilimden
Narıdır ol zaman tarih-ılmıdan,*

*Bu yañlıg dövürlerde adam oğlı
Geçirmiş çoh zaman, yok diýbi-yolı."*

İnsanoğlunun ortaya çıkışı konusunda çok önceden mevcut olan görüş, Türkmen toplumunda ilk olarak Andalip'in dilinden gündeme getiriliyor. Bunun kapsamını üç anahtar kavram ortaya koymaktadır: "Aň-bilim" (aydınlanma,bilinç),

tarihilim" (Tarih ilmi), "düpyol" (Temel yol, medeniyet)...

Bu kavramlar eğitimi, halkın tarihi hafızasını ve kesintisiz uygarlığı ifade etmek amacıyla kullanılmış olup, bununla bilgisizlik, bilinçsizlik, mensubu olunan halkın tarihini ve ataların aydınlık yolunu bilmezlik önceki devirlerde kalmıştır, bu tür düşünceler çağımıza uymuyor, demek istenmektedir.

"Oğuzhan'ın Saltanat Basamaklarına Çıkışı" adlı bölümde Oğuz Han ilk cihangir, Türk Dünyasının ilk basamağı hükmünde değerlendiriliyor. Bilim dünyasında, sanatta, şirin sözlülükte, kağının icadında öncü oluşuna, yazıyı buluşuna ve Türk toplulukları için yeni yurtlar açmasına temas ediliyor. Tabiata karşı kazanılan zaferin kahramanı olarak gösteriliyor. Medenî bir kahramana mahsus olan sıfatları ortaya konuluyor. Bütün bunlar XX. asrın başları için de çağdaş denilebilecek fikirlerdi. Bu sebepten bizim, Andalip'in mısralarına getirdiğimiz açıklamalarda onun "çağdaşlaşmış" gibi görünmesi normaldir.

Ama bu konuda daha farklı düşünmeye çalışmak zor. Hiç olmazsa kendi devri için ileriye yönelik bir görüşü öne süremeyecek olan insan, "Kutsal Oğuzname"ye başvurabilir miydi? Andalip Oğuzname'ye de yenilikler getiriyor. Bu yenilikler, Oğuznamelerin hiçbirinde görülüyor. O, Oğuz Kağan'ın oğulları ve nesli hakkında şöyle diyor:

*"Bolupdır altı oğlı üç garımdan!
Akılda-damışda artık biri-birinden.*

*Bularñ adı Gün han hem-de Ay han
İkinci garı Yıldız hem-de Gök han.*

Üçünci garı Tag han hem Deñiz han..."

Görüldüğü üzere burada Andalip çeşitli annelerden (iki anneden) peş peşe doğan 6 oğları, bir anneden doğan 3 ikiz olarak gösteriyor. Burada ister istemez Moğol tarihçilerinin Türk ile Moğol'u ikiz edişleri akla gelmektedir. Bu ise, Üç Ok'u Boz Ok'a tâbi etmekten, onların ikisini de akılda ve kararda birbirinden üstün ve yetkili göstermek-

ten ibarettir. Bu yaklaşım ise "Bağımsızlık Dönemi"nde (1992'den sonra) söylenen bir türküde yer alan,

*"Beş velayet, beş doğan
Birbirinden merdana..."*

şeklindeki dizeler ile paralellik göstermektedir, aynı amaca yönelmektedir.

Andalip sonlara doğru Gün, Ay ve Yıldız adlı 3 oğlun "yay"ı, diğerlerinin de "ok"u bulup getirmeye çıktıklarını yazsa da, "Bozok-Üçök" sözünü ağzına almıyor. Bu ise gök asıllı ve yer temelli kardeşlerin arasını daha da sağlamlaştırıyor.

Bu bilgiler ışığında, Andalip'in kadim Oğuzname hakkında "bilgisi vardır" şeklinde bir neticeye gelmek mümkündür. A.Bekmiradov'un araştırmalarını inceleyen B.Taganov sonuçta buna benzer bir neticeye ulaşmıştır (Taganov, 1993). Bu fikrin doğruluğunu yukarıda belirtilen deliller ortaya koymaktadır.

HAT-YAZUV TOGDURIVCI AKIL ÖYÜNDE (AKIL EVİNDE YAZIYI BULAN)

Oğuz Kağan, 24 torun görüyor. Onlara yerli yerinde mal(hayvan) veriyor. Herbirisine belli bir "tagma" (damga) çiziyor. Bunlar, tarihte çok iyi bilinen "Oğuz tağmaları"dır.

Nurmuhammet Andalip, manzum eserinin "Oğuzhan'ın Saltanat Basamaklarına Çıkışı" adlı bölümünde ilmî bir görüş ortaya atmakta ve bunu da "Uygur meselesi"nde olduğu gibi yeterli derecede temellendirmektedir:

*"Täemmil birle fenniñ şekilni
Çızarga oylanıp tutdı akılnı.*

*Birinci bolsun inci malga bellig
İkinci bolsun urug-ilge bellig.
Oşol tamga bilen malı bilinsin
Görüvde kim olay halı bilinsin.*

*Takı hanlık nişan bolsun alarga
Bu yañlıg şekil oylandı bilerge."*

Andalip'in ortaya koyduğu görüşün edebî düşüncenin bir ürünü değil de gerçek bir ilmî yaklaşım oluşu, bu tür bir görüşün son dönemlerde alimler arasında kabul görmüş olmasından da anlaşılmaktadır. "Alfabe meselesi", A.Bekmiradov'un bu manzum eseri ele aldığı kitabında önemli bir yer tutuyor (Bekmiradov,1987). O, Oğuzların 24 boyundan meydana gelmiş alfabe hangi tağmanın hangi harfi karşıladığı ve tağma alfabenin yaşı konusunda iki meseleye parmak basmaktadır. Andalip'ten kaynaklanan "tema"nın incelenmesi onu Şeyda'nın ve Şakandî'nin şiirlerine yöneltiyor. Böylelikle XVII-XVI-II. Asırlarda yaşayan 3 Türkmen klâsik şairinin, bir başka ifadeyle 3 Türkmen aydınının millî kültürümüz ile ilgili arayışlarını yansıtan eserleri bir çizgide birleştiriyorlar.

Andalip'in "Oğuznamesi"ndeki alfabe meselesiyle ilgili görüşlerimizi beyan etmeden önce, bu konudaki yaklaşımlara bir göz gezdirelim...

Andalip'in eserini tamamlayan bölüm aşağıdaki dizelerden ibaret:

"Andalip'in Kaybolan Oğuz Yazısına Matem Mersiyesi"

*Bir asmanı- bela inip nahandan,
Yuvutdı ol dürrü-gummat bahanı.*

*Tiriklikte zerur ol bizge candan
Oğuz övlatmıñ ruhi-rovanı.
Egerçe Nuh yaşın berdi ovvalı
Takı bermiş bu gün badı-hazanı.*

*Ki bizge ança yıl turganıñ ulı
Bela sançgan imiş tiri-hazanı.*

*Anı ret eylemek emri-mahalı,
Mevh olmaz tiydi anıñ yazganı.*

*Birev ret kılmakğa bolsa mecalı
Kim ol merdüd hem ilnin azganı.*

*Yaşın üç miñden aşıp törtge mindi
Bu yaşta çekmediñ renci-ızanı.*

*Oğuz övlatından ayrıldıñ indi
Ki bizlerge koyup matam-gazanı.*

*Seni asmanı-acdarha yuvutdı
Sen ol Yunus, girip tutduñ mekanı.*

*Cemalından cahan köñliñ sovutdı
Men oldum Andalip, vasfın yazganı."*

İşte, bu dizeler Andalip'in poemasını Şeydaî ve Şakandî'nin şiirlerine yaklaştırmaktadır. Şakandî, Andalip gibi 24 harfli alfabeden söz ederken, "Gözel Yigimbâş" adlı şiirinde bir "tagma" fazla geliyor. Bu meselede üç şairden ikisi bir tarafta, birisi bir tarafta duruyor.

Şakandî'nin "Döredi" adlı şiiri kaybolup giden, yok olan alfabe hakkındadır :

*"Ol ki hayısı candor her kimge tamga
Basmak bilen, ol terpenip döredi.
Dil çıkanda, söz düşürüp adamga
Bir niçe dil bile sözlep ugradı.*

*Ol niçik candar, bir gövrede altı baş
Yigrim dört ayaklı, yörep çıktı daş.
Ayaklama bolmaz cesedi yoldaş,
Yene baran yerde hökmi yöredi.*

*Ol nemedir, dilsiz yerde ayagı,
Sözler açdı niçe müşgil soragı,
Ol ayaklar şol milletiñ yarağı
Her düşmandan ayak bilen goradı.*

*Gövreden üç yüz yıl soñ çıktı başı
Şeyle bir canaver kıyndır döreyşi.
Üç müñ yıldan geçyer ayağıñ yaşı
Başı bir eyyemler ölüp, guradı.*

*Ayagnı yuvutdı kurayış yılanı
Şonun bilen gitti canı bileni,
Ondan zâherlendi dünyä bolanı
Ol Arabistanda dogup döredi."*

Ama Andalip'in poemasının az önce yukarıda

belirttiğimiz son bölümünde bu "yitip yok olmak" konusundaki fikir tek taraflı değildir. Alfabenin başına nasıl bir felâket gelmiş olursa olsun, henüz tamamıyla kaybolup gitmemiştir. Hatta Andalip bu alfabenin unutulması gerektiğini söyleyene "İl" den çıkan azgın" demektedir. Şeydaî'nin "Gözel Yigimbâş" adlı şiirinde yeralan,

*"Osdürüp şol güne çenli
Gizledim, gözel yigrim beş..."*

*"Gömüp dur, tutabilmen..."
"Bu vakt kem-kas tutarlar..."*

şeklindeki dizeler, bu alfabenin "şimdi de" mevcut olduğunu açıkça bildirerek, Andalip'in alfabenin henüz yok olup gitmediği şeklindeki fikrini desteklemektedir. Eğer şairler gerçekten de tagmaları göz önünde tutarak bunu vurgulamış olsalardı, o zaman,

"Şeyle kulaga yakımlı..."

*"Yedisinden ovaz çıkıp
Onsekizi tartar çekip..."*

*"Senin için yas tutarlar
Yiter sen, gözel yigrim beş..."*

gibi dizelere gerek kalmazdı. Üstelik Andalip'in devrinden çok daha önceleri Kâşgarlı'nın Sözlüğünde gösterilen daha eski ve karmaşık şekillerden ibaret damgalar önemli değişikliklere uğramıştı. Hayvancılık leksiyasını ele alan araştırmamızda bu konuya temas etmiştik (Sarhanov, 1997).

Eğer "Tamga Alfabe" aranacak ise, o zaman temel olarak en kadim damga şekilleri olan Kaşgarlı Mahmut'un XI. asırda gösterdiği "şekiller" esas alınmalıdır. Hatta bu durumda (eğer bu alfabenin ortaya çıkışının üzerinden üç bin yıl geçtiği doğru ise) Kaşgarlı Mahmut'a kadar iki bin yıla yakın bir zaman geçmiştir. "Andalip Hem Oğuznamacılık Debi" (Bekmiradov, 1987). adlı çalışmada ise, genellikle ondan sonraki asırlara (XIV-XVIII),

basitleşen damga işaretlerine başvuruluyor. Bu ise yetenekli alimin bir temele dayanan buluşlarını başka yönlere götürmektedir. A.Bekmuradov, Run alfabesindeki harfleri kadim Grek harfleriyle karşılaştırmıştı.

İngiliz Türkoloğu G.Clauson da böyle yapıyor (Clauson, 1986).

Klâsik şairimizin eserlerinde "Tamga alfabe"ye 3-4 bin yıl yaş biçiliyor. Andalip'in "Oğuznamesi"ni ele alan monografyada, bu bin yıllıkların hesabını çıkarmak için alfabenin ortaya çıkışı ve gelişmesi konusundaki araştırmalara başvurulmaktadır. Ancak günümüz dilbilimi XIX.asırdan itibaren Avrupa'da gelişmeye başladı. Bizim alfabelerin meydana gelişi ve bunların birbirinden türemeleri konusundaki bilgilerimiz de bundan sonraki devir ilmi araştırmalarının neticesidir. Bu güne kadar Türk alfabelerinin meydana geldiği çağları düzenli bir şekilde haber veren çalışmalar ile karşılaşamadık. Buna göre de, klâsik şairlerimizin-aydınlarımızın alfabenin yaşını belirlemek için aldıkları başlangıç noktası, Oğuz'un mitolojik tarihlere uzanan yaşıyla bağlantılıdır: Alfabeyi "Oğuz" meydana getirdi. Oğuz şu kadar yıl yaşamıştır. O halde alfabenin yaşı şu kadardır...

N.Y.Biçurin'in temas ettiğimiz kitabında verilen malumatlara göre, Moda-Oğuz Han (METE) M.Ö.174 yılında vefat ediyor. 70 yılı aşkın saltanat sürüyor. Demek ki "söz konusu Oğuz Han alfabayı icad etmiştir" dersek, alfabenin yaşı tahminen iki bin yıl oluyor. İlk yazılı anıtlarımızın VII. asıra (bazı kaynaklara göre VI) ait olduğunu göz önüne alırsak, o zaman, Oğuz Han ile yazılı anıtlarımızın arası pek fazla değil. Hunların alfabeleri hakkındaki dolaylı malûmatlar ise, atalarımızın sosyal hayatında yazıya duyulan ihtiyacın en kadim devirlerde ortaya çıkmış olması meselesi ile ilişkilidir (Biçurin, 1950).

İleriye yönelik olarak öne sürülen fikirler, ortaya çıktığı devirler için bir farklılık arz etmektedir. Bu tür görüşlerin gücü, yeniliği ve çağa uygunluğunun üzerinden devirler geçmiş olsa da nesilleri şaşırtıyor. Andalip'in "Oğuzculuk İdeaları" konusundaki bu incelememizde de bu duygu bizi etkiledi, düşüncelerimize eşlik etti. Şakandî ile

Şeydaî'nin alfabe ile ilişkili şiirlerini okuduğumuzda da aynı duyguları yaşadık. Bazan sanki bu şiirlerin XX. asrın ikinci on yıllığında (1920'li yıllar) yazılıp XVIII. asıra hitap ettirilmiş gibi olduklarını hissettiğimizi belirtmeden geçemeyeceğiz. Şu dizelere dikkat ediniz :

"Bir ağızdan yigrim sekiz ses çıkar
Ören tutuk, bir-birinden pes çıkar..."

(Şakandî)

"İnce ovazı çekimli..."

"Yedisinden ovaz çıkıp
Onsekizin tartar çekip"

"Oğuz nesli altmış lakam ağız bir,
Bir ölçegde ince, yogin sözi bar..."

"(Şeydaî).

Bu dizelerde, Türkmen millî dil biliminde XX. asrın başında kullanılmaya başlayan terimler ile örtüşen "ses", "avazlı", "çekimli"(ünlü), "inçe (ince)", yogin (kalın), ayrıca günümüzden biraz farklı "tartıp çekmek", "ölçeg(ölçü)", "pes çıkmak(yavaş çıkmak)", "ağız (diyalekt)"... gibi sözler yer alıyor. Bunlar aynı terminolojik manada 2 asır sonra Andalip'in Oğuznamesi'ni ele alan çalışmada kullanılıyor. Söz konusu çalışmada, Şeydaî'nin "Gözel Yigrimbeş" adlı şiirinden, yukarıda gösterilen ;

"Yedisinden ovaz çıkıp/Onsekizin tartar çekip"

dizeleri esas alınarak, "demek ki, bu alfabenin 7 ünlü, 18 ünsüz sesi ifade eden işareti var imiş." şeklinde yorum yapılıyor (Bekmuradov, 1987).

Şeydaî'nin şiir sanatını ele alan doktora çalışmasında ise, bundan daha da ileri gidilerek şu cümlelere yer veriliyor: "Onun daha belirgin olarak ortaya koyduğu gibi bu 25 harfin 7'si ünlüleri,18'i ise ünsüzleri karşılamaktadır." "Şair bu alfabayı ele almıştır, araştırmıştır. Ünlü ve ünsüz sesleri ifade eden şekilleri tek tek tespit etmiş, yani bunların fonematik işlevlerini belirlemiştir" (Ta-ganov, 1993).

Elbette, o devrin aydınları ünlü ve ünsüzlerin sayıları konusunda ileri sürdükleri görüşleri, bugünkü dilbilimi terimleri çerçevesinde değil, o zamanki anlayışa ve alfabedeki ünlü-ünsüz ilişkilerinin durumuna göre değerlendirmişlerdir. Terimler burada yardımcı unsur olarak yerlerini almıştır, asıl olan fikirdir. Şairlerimizin sözü kullanışı ve yorumlayışı geleneksel bir çizginin ürünüdür. Bu açıdan "Türkmen Dili" XVIII. asırda da Türkmen diliydi, XX. asırda da... Bu dilin iç zenginliklerini esas alarak terim üretilmeye kalkışıldığında, Türkmen insanının düşüncesinde oluşan benzer kelimeler ile karşılaşılması gayet normaldir. Bu tür geleneksel dil düşüncesi-dil duygusu olmasa, hiç bir yeni kelime de üretilmezdi; bunu, bu dilde konuşan her insana ayrı ayrı açıklamak gereği ortaya çıkardı.

Eğer Şeydaî ve diğer aydınlarımız Oğuz yazısını damgalar yoluyla diriltibilseler, yani onlar bunun için gerekli olan malumatları ele geçirebilmiş olsalardı; o zaman bu işi uygulamak-hayata geçirmek tamamen olmasa da belli bir ölçüde günümüzde de mümkün olabilir, bir düzene girerdi. Eğer gerçekten de diriltilmeye çalışılmış gibi görünen bu alfabe mevcut idiye, bu durumda klâsik şairlerimizin yukarıda örnek gösterdiğimiz dizelerini göz önüne alırsak, bu akım, XVIII. asırda da varlığını bir parça muhafaza etmeye çalışmış, kaybolmak ile kaybolmamak arasında bir çizgide kalmış olmalıdır. Ancak VII. asırdan itibaren XIX.asıra kadar mevcut edebî eserlerimizin içinde şimdiye kadar Oğuz damgalarından kaynaklanan alfabe ile yazılmış bir metin ele geçmemiştir. Bu ise araştırmaları yine de devam ettirmenin gerekliliğini ortaya koymaktadır.

Araştırmalar iki yönde yürütülmelidir. Birincisi: "Tamga" sözünün "sihirli işaret" manası doğrudan doğruya "harfi anlatıyor ise, "Damga Yazı"yı aramaya koyulmak gerekiyor. Bize göre tamgalar ile Run alfabesini, XI. asırdan önceki devirlere ait tarihi olguları kendinde toplayan elimizin ulaştığı kaynakların materyalleri ile karşılaştırarak incelemeyiz. Bu da "alfabenin önce, tamganın ise ona dayalı olarak daha sonra ortaya çıktığı" şeklindeki görüşü de gözden geçir

memizi gerektirmektedir. Günümüzden bir misal verelim: Türkmenistan'da hayvanlara damga vurmak geleneği şimdi de devam ediyor. Çok eski devirlerden gelen çeşitli şekillerdeki gerçek damgalar (Sındıgül, kaz ayağı, iskemle, tabure...) ile birlikte, 50 yıldır kullanılmış, şimdi de Lâtin Alfabesi ile birlikte kullanılan Kril harflerinden ve ayrıca damga işlevini görmek üzere kulağı kesmek suretiyle yapılan işaretlerden faydalanılması oldukça yaygındır.

Belki tamga ile Run alfabesi aynı dönem içinde meydana gelmemiştir. Önce alfabenin kendisinin, sonra da alfabeyle ait olmakta belli bir anlam ifade eden harfler veya harf birleşmelerinin tagma hizmetine sahip olması muhtemeldir.

İngiliz Türkoloğu G.Clauson, Run alfabesinin ortaya çıkışını ele aldığı çalışmasında, bu alfabedeki harflerin bazılarının Sogd alfabesinden daha önce kullanımda olan Aramey ve Grek yazısının harf şekilleriyle olan benzerliğini vurguluyor (Clauson,1986). Bu ise Run alfabesinin Sogd yazısından değil, bunun tersi olarak Sogd yazısının Runik alfabaden etkilendiğini ifade eder. Böylece M.Ö. VI-IV. asırlar ile M.S.VI. asır aralığında meydana getirilen Run alfabesi, XI. asırda Kaşgarlı Mahmut'un gösterdiği tagmalara temel olmuş olabilir. Fakat Kaşgarlı'nın devrine doğru Runik alfabenin kullanım sahası daralmış, zamanın geçmesine paralel olarak da gündemden düşmüş olabilir. Türk halklarının alfabeleri genellikle ideoloji ve dini gayelerle ortaya çıkmakta, atalarımıza tesir eden dinlerin değişmesiyle birlikte alfabeler de değişmektedir. En kadim yazı aracımız olan Runik alfabenin de kullanımdan kalkmasını, Türk halklarının başlı başına ürettikleri geçerli ve sürekli bir dinlerinin veya ideolojilerinin olmayışı ile açıklayabiliriz.

İkincisi: Klasik şairlerimizin gözleriyle görüp elleriyle tutamadıkları, XVIII. asırda da kaybolmaya yüz tutmuş alfabemizi araştırmalıyız.

Bunların hangisi çözülsün, bu meselede baş ağrıtan görüşlerin, olguların gerçek mecrasına yönelmesi, beklenen neticeleri verecektir.

Bize göre, XVIII. asırda aydınlarımızın canla-

rını yakan alfabe, Arap Alfabesi yerleştikten sonra yavaş yavaş pozisyonunu yitirmeye başlayan "Türk Alfabesidir.

Türk halklarının alfabesi hakkında bize ilk bilgileri Kaşgarlı Mahmut vermektedir. Alfabe, O'nun "Divanü Lüğati't-Türk" adlı eserinde bizzat gösteriliyor. Bu alfabede 18 tane harf vardır. Dildeki ses sisteminin gelişmesiyle birlikte fonematik öneme sahip olan sesleri anlatmak ihtiyacı ortaya çıktığında, daha sonraları Arap Alfabesinde yapıldığı gibi, birbirine benzeyen mevcut sesleri anlatan harfleri "ek işaret" veya noktalar koymak suretiyle yavaş yavaş 7 harf daha yazı uygulamalarında yer almaya başlamıştır. Ama bunlar alfabenin başta kabul edilen 18 harfli tablosunda gösterilmemiştir. Bunun için de Kaşgarlı Mahmut daha sonra ifadede yani yazılı uygulamada ortaya çıkan işaretleri "kökten bolmadık" (temel olmayan) şeklinde kabul etmiştir (*Kaşgarlı, 1992*).

Türk alfabesinin temeli neticede Aramî yazısına dayanmaktadır. Aramî yazısı da, "Batı Semit yazı sistemi" şeklinde ifade edilen yazı sisteminden kaynağını almıştır.

Türk Alfabesine esas olan yazı sistemleri, M.O.VI-IV asırlarda yaygın olarak kullanılmaktaydı. Böylece ses-harf sistemine dayalı Türk Alfabesi ortaya çıkmıştı. III. asırda Çinliler komşu devletlerin birisiyle girdikleri ilişkiler neticesinde yurtlarına döndüklerinde, bunların yazılarının "Hun"ların yazısına benzediğini ifade etmişlerdir. Demek oluyor ki, III. asrın ortaların da Hunların özgün ve uygulanan bir yazıları vardı. Ama böyle olsa bile, Türk alfabesiyle yazılan abidelere VI-II. asırda rastlıyoruz. Biz "Türk" alfabesi ile "Hun" alfabesinin aynı alfabe olup olmadıkları meselesini uzatmadan, Türk alfabesi konusundaki mevcut malûmatları hatırlatmayı yeterli gördük.

Alman Türkoloğu A.Von Gabein'in "Kadim Türklerin Yazı ve Kültürü" adlı geniş çalışmasın da verdiği malumatlarda belirtildiği üzere, ilk bin yılın devamında Türk halkları birkaç alfabeden yararlanmışlardır. Yukarıda sözkonusu ettiğimiz Runik yazıdan başka da Türkler 7-8 çeşit yazı kullandılar. Bunlardan birisi Sogd yazısı olup bu yazının iki biçimi vardı. Birinci biçime ait metinlerde

yazı büyük ve açık, diğerinde ise küçük yazılmıştır (Büyük harf-küçük harf). Bu yazı Budizm edebî yazısı ile ilgilidir. Türk halkları Sogd Alfabesini kullandıkları kendi dillerine uygun hâle getirmeyi başarmışlardır. "Suriya" (Suriye) yazısından yararlandığı da ele geçen yazılı küçük metinlerden anlaşılıyor. Bunlardan başka da Manihey yazısı, Brahmi yazısı, Tibet yazısı kullanılmıştır. Bunların hepsi de Budizm, Maniheizm gibi dinler ile ilişkilidir (*Yazberdiyev, 1995*).

Sonuçta, çoğunluğun kullanmasına elverişli olan alfabenin ömrü uzun oluyor. Run alfabesi Uygur alfabesinden daha karmaşıktı. Bundan yararlanmak için özel bir dil hazırlığı gerekiyor du. Bu alfabedeki 45 işaretin 10 çifti ünsüz sesler, geriye kalanları ise kelimedeki ince ve kalın ünlü sesler ile bağlantılı idi.

Daha sonraları Kaşgarlı devrinde Türk alfabesi "Uygur yazısı" adı ile tanınmaya başlıyor. İlim dünyasında çeşitli derecelerde tanınan aşağıdaki eserler bu alfabe ile yazılmıştır: Muhabbetname, Miraçname, Tezkiretü'l-Evliya, Siracü'l Kulub, Rahatü'l - Kulub adlı eserlerle; Lütü'nin, Cevheri'nin, Gammaroğlu'nun, Kasım'ın, Mansur Bahşî'nin şiirleri (*Şerhak, 1959*). Altınorda'da, Timur nesillerinin yaşadığı Herat'ta Uygur yazısı yaygın olarak kullanılmıştır. Bu alfabe Türklerden Moğollar almışlardır. XIII. asırdan itibaren bu alfabeyle yazılmış Moğol eserlerine rastlıyoruz. İç Moğolistan'da bu "alınma alfabe" halen de kullanılıyor. Buryatlar, bu yazıdan 1931 yılına kadar yararlandılar. XVI. asırda Mançurya'ya geçen alfabe XX. asrın başlarına kadar kullanımda idi (*Ansiklopedi, 1990*).

İslâm Dini ile birlikte gelen Arap Alfabesi, Türk Alfabesinin kullanım sahasını gittikçe daraltıyordu. Yine de bu alfabe XV. asıra kadar Arap Alfabesi ile birlikte yarışarak devam etti. Bundan sonra en çok kullanıldığı yerler Budist manastırları oldu...

Hazreti Muhammed'in tebliğ ettiği dinin Türk halkları arasında yayılması ve Türklerin büyük çoğunluk hâlinde İslâmiyet'i kabul etmeleriyle birlikte, geçmişten gelen alfabenin "yeni dinin alfabesi" ile yer değiştirmesi söz konusu olmuştur.

Eskiden beri yerleşik bir medeniyete sahip olan Türk toplulukları ve Türk insanları atalarından kalan alfabeyle karşılıklı ilişkilerinde ve edebiyatlarında kullanmayı devam ettirmişlerdir. Bu söz konusu Türk topluluğu "Uygurlar"dır. XI. asırda "Eski Türk Alfabeti"ne "Uygur Yazısı" denilmeye başlanmıştır. Böylesi bir adlandırış ilim dünyasında günümüze kadar da devam edip gelmiştir.

Yukarıda temas ettiğimiz klâsik şairlerimizin yani o devir aydınlarının "gözleriyle görüp-elleriyle tutamadıkları", "kısmen söz ettikleri", "geliştirmeye-muhafaza etmeye çalıştıkları", "Oğuz'un ruhi yönelişi" olan bu "yazı", işte bu Türk Alfabeti olmalıdır.

SONUÇ

Andalip'in Oğuznamesi'ni, Şakandî'nin ve ayrıca Şeydaî'nin şiirlerini yukarıda belirttiğimiz açıklamalar çerçevesinde yeniden okumayı okuyucularımıza bırakarak, yaptığımız araştırmalardan çıkardığımız neticeleri toparlayalım:

Andalip, Uygur yazılı Oğuzname vasıtasıyla "Uygur Alfabeti" ile tanışmıştır. Bu da onda büyük tesir bırakmış, ilhamını artırmıştır. O, bundan iki netice çıkarmıştır :

1- Türk halklarının kadimden gelen, son devirlerde Uygur yazısı adıyla bilinen bir alfabeti olup, bu, Arap yazısının yerleşmesiyle birlikte kullanımdan kalkmıştır.

2- Oğuz Han, kendisini Uygur hanı olarak göstermektedir. Demek ki, "Oğuz-Uygur Birliğinden alfabe ve Oğuz yazısı ortaya çıkmaktadır. XVIII. asırda "Uygur" adlı halk olmadığı için, bu halkın etnik mânâsı Oğuz etnonimine sindirilmiştir.

Böylece Andalip, "Oğuzname"nin 3 kaynağı ile tanışıyor :1- Millî Oğuznameler, 2- Resmî tarihlerdeki Oğuznameler, 3- Uygurca Oğuzname.. Andalip, eserine bu Oğuznamelerin her üçünü de sindirmiştir.

Andalip "resmi Oğuznameler"e gereken önemi veriyor. (Aslında onun Oğuz Han'ın tarihini beyan ediş kompozisyonu, Ebulgazi'nin "Şecere-i Türk" adlı eseri ile örtüşüyor). Millî Oğuz-

namelerden ruh alıyor, Uygur yazısındaki Oğuzname'den ise yenilikler buluyor. Bu yenilik Oğuz ile Uygur'un birliğidir. Bu da , bahsi geçen "alfabenin" Oğuz Alfabeti olduğu ihtimalini güçlendirmektedir.

Andalip'in "tagma alfabe" arayışları, Şakandî ve Şeydaî'nin arayışları ile karışıp gitmektedir. Belki de hem Andalip, hem de Şeydaî için "arayışın başı" hükmünde şimdiye kadar edebiyat dünyasında sadece 4 şiiri ile tanınan Şakandî'nin "dünya görüşü" ve eserleri örnek olmuştur.

Şimdi de, alfabedeki harf sayısı konusunda klâsik şairlerimizin eserlerinde görülen çelişkiler üzerinde duralım. Andalip ile Şakandî, tamga alfabede 24 harf olduğunu bildiriyorlar. Onlar başka türlü diyemezlerdi, çünkü Oğuzların 24 boyunun 24 tagması vardı. Şeydaî'nin "Gözel Yigrimbeş"inde ise bir harf fazla geliyor. Kazakistanlı âlimler, Uygur yazısındaki harf sayısını 23 olarak gösteriyorlar (*Aydarov, 1971*).

Ancak bu tür çelişkiler, XI. asırda da varmış. Kaşgarlı Mahmut, Türk yazısının 18 harfli alfabetini gösterdiği yerde, yine ek olarak 7 harften söz ediyor. Demek ki, bu 25 işaret-25 harf. Ama Andalip ile Şakandî'yi de destekleyen "Divanü Lüga-ti't Türk"; "Uygurların umumi Türk dili ile birlikte kendi aralarında kullandıkları bir şiveleri daha vardır. Bunlar, kitabın başında da belirtildiği gibi 24 harften ibaret olan Türk yazısından faydalanıyorlar" (Kaşgarlı, 1992) demektedir.

Bu durum, seyrek de olsa klâsik şairlerimizin XVII. asrın sonlarında, XVIII. asrın başlarında kullanılan Uygur yazısını(Oğuz Alfabetini) yeterince öğrenmiş olduklarından başka bir şeyi anlatmıyor. 1678 yılında bu yazıyla "AltunYaruk" adlı eser yazılıyor. Moğol halkları ise bu yazıya dayanan alfabetleri kullanmayı sürdürüyorlar.

XVIII. asır Türkmen aydınları millî bir alfabetlerinin olmasını ve bu alfabetin kullanışa geçmesini yürekten istemişlerdir. Bunun için onlar -ilk olarak- bu alfabeti benimsemişlerdir. Ünlü ve ünsüz seslerin ilişkileri konusundaki açık malûmatlar bunu anlatmaktadır.

Andalip'in ilmi görüşleri nasihat ve bilgi vermeye yöneliktir. Tamgalar ile alfabe arasındaki

bağlantı ise, o'nun devrinden yaklaşık bin yıl önce kaybolup gitmiştir.

Türkmen halkı çağımızda dünyada en yaygın ve en geçerli alfabe olan "Lâtin Harfli Alfabe"ye (Yeni Türkmen Alfabesi) geçti. Millî dilimizin özelliklerine uygun olan bu alfabenin yardımıyla Türkmen dili hem kadimden gelen, hem de mevcut söz zenginliğini kullanarak güçlü adımlarla ilerliyor, geliyor. Klâsik aydınlarımızın ruhları önünde vefalı davranarak dilimizin bütün imkân-

larıyla kullanılması ve bu çerçevede geliştirilmesi yolunda göstereceğimiz gayretler, Türkmenin söz hazinesine "güve düşürmeyecektir."

NOT : Bu makalenin Türkmen Türkçesi'nden Türkiye Türkçesine çevirisi, Arş. Gör. Yusuf Akgül tarafından yapılmıştır,

Kendisine samimi teşekkürlerimi sunarım.

Mehmetdurdı SARIHANOV

KAYNAKLAR

- ANDALİR.V.M;1990, Şıgırlar ve Poema- lar, Aşgabat, Türkmenistan.
- ANSİKLOPEDİ ; 1990, Lingvistiçeskiy Entsiklopediçeskiy Slovar, Moskva.
- AYDAROV,G;1971,KURİŞCANOV E; TOMANOV, M; Köne Cazba Öskertkisteriniñ Tili, Almatı, "Mektep".
- BEKMIRADOV, Ahmet;1987, Andalıp Hem Oguznamaçılık Debi, Aşgabat, "İlim".
- BEKMIRADOV, Ahmet;1988,Göroglınıñ Izları, Aşgabat, Türkmenistan.
- BEKMIRADOV, Ahmet; 1992, Edebî Miras- Edebi Miras" Dana Ata Oguzna- ma Yazıdır", Aşgabat,Türkmenistan".
- BIÇURİN (İakinf), N.Y;1950,Sobraniye Svedeniy O Narodah, Obıtavşih v Sredney Azii v Drevniye Vremena,T: I, Moskva- Leningrad.
- CİKİYEY, A ;1991, Oçerki Proishojdeniya i Formirovaniya Turkmenskogo Naroda v Epohu Srednevekovyia, Aşgabat, Türkmenistan".
- CLAUSON,G;1986, Zarubejnaya Tyurkologiya,Vıp.I, Drevniye Tyurksiye Yazıki i Literaturı, Moskva, "Nauka".
- EBULGAZİ;1992, Abulgazi Bahadır Han, Şecere-i Terakime (Türkmenlerin Şeceresi), Çapa Tayyarlan: R.Recebov , Aşgabat, "İlim".
- EBULGAZİ; 1994, Abul-Gazi Han, Rodoslovnoye Drevo Tyurkov,Aşgabat, Eksperimentalny Nomer J., Aşgabat, No 7.
- GÖROGLI H. G; 1976, Oguzskiy Geroiçes-kiy Epos, Moskva, "Nauka".
- GULLAYEV;1991, Abulgazi Bahadır Han, Türkmenlerin Nesil Daragtı, Çapa TayyarlanlanG.Gurban ov,T.Ne- pesov, Aşgabat,"Metbugat".
- HALİMOV,Fazlalla Reşidüddin; 1990,Oguz nama, Pars dilinden tercüme eden Salar Baba Gulahoglı Salar Handan,Düzüci' Sözbası ve Bellikleri Yazan: H.B.Hah mov, Aşgabat,Türkmenistan".
- KAŞGARLI, Mahmut; 1992, Divanü Lügati't Türk, Çeviren: Besim Atalay, I.Cilt,3 Baskı, Ankara.
- KİTABI DEDEM GORKUT;1997, Kitabı Dedem Gorkut ve Hekayati Oguzna mayı Gazan Beg ve Gayrı, Aşgabat, "TMGI".
- NASİLOV,VM;1974,Yazık Tyurkskih Pamyatnikov Uygurskogo Pisma XI-XVI vv.Moskva, "Nauka".
- RECEBOV, Rahman; 1991,Gadim Türkmen Edebiyatı (VIII-XII asırlar) Aşgabat, "İlim".
- REŞİDÜDDİN; 1952, Raşid-ad-din, Sbornik Letopisey, Tom: I, Moskva- Leningrad,İzd-vo AN SSSR.
- REŞİDÜDDİN; 1991 .Fazlallah Raşid-ad-d in, Oğuzname, Perevod s Persidskogo Predisloviye, Kommentarii, Prime çaniya Ukazatel R.M. Şukyurovoy, Moskva, "Dom Biruni".
- SABLUKOV,G;1994, Abul-Gazi Han, Rodoslovnoye Drevo Tyurkov, Aşgabat, Eksperimentalny Nomer J.,No 7.
- SARIHANOV,Mehmetdurdı;1997,Davarçılık Leksikası,Aşgabat, "İLİM".
- SÜMER, Faruk; 1969/Anadolu'da Moğollar",Selçuklu Araştırmaları Dergisi, I,Sayı:1/147.
- ŞERBAK, A.M;1959, Oguzname, Muhabbetname, Pamyatniki Drevneuygurskoy i Starouzbekskoy Pismennosti, Moskva, İzd-vo Vost,L-rı.
- ŞEYDAİ; 1978,Lirika,Gül Senuber,Aşgabat, "İlim".
- TAGANOV, Bayrammırat; 1993,Şeydayı- nın Lirikası, Kand. Dis., Aşgabat.
- TÜRKMEN, Fikret; 1993,"Oğuzname'nin Kazan Nüshası", Türkmen Dili hem Edebiyatı Jurnalı, 1993, No:3.
- YAZBERDİYEY.A; 1995,Knijnoye Delo v Drevney Sredney Azii (Doislamskiy Period),Pod redaktsiey Y.,M., Massona, Aşgabat, "İlim".

**FUNDAMENTAL WAY OF TURKMENS
OR
ON DAMGA-ALPHABET**

Dr. Mehmetdurdı Sarihanov

Mahtumkulu Language and Literature Institute

ABSTRACT

Andalip, Shakandi and Sheydai who are Turkmen classical poets lived in 17 th - 18th centuries gave many interesting information about Oghuz Alphabet in their books. Some of them - especially Andalip, affirmed some scientific views.

Andalip, in his work called "Oghuzname", wrote about Oghuz Han as a civilized hero. He argues that Damga Alphabet has some special signs which serve as both an alphabet and mark.

We don't know what kind of information Turkmen classical poets had on our old alphabet or how they stated their opinion on this subject. But Andalip who is very proud of his people's history examined all the official and the other historical documents written on Oghuz Han - Oghuzname, in order to write his valuable work and at the end he wrote the history of Oghuz Han.

For last a few years, there have been many scientists who tried to reproduce the Damga Alphabet which was examined in the content of the researches and scientific investigations carried by the classical poets and especially by Andalip. Andalip and Shakandi have talked about the alphabet which consists of 24 letters. Sheydai argues on alphabet consisting of 25 letters. In fact the alphabet which the classical Turkmen poets talked about is the Turkish alphabet which was called as Uygur manuscript at the time of Kashgarli Mahmut. In Divan-i Lughat-it Turk it has been stated that Turkish alphabet has consisted of 25 letters (18+7). When Kashgarli Mahmut discussed the Uygur manuscript, he argued that Uygur people used an alphabet consisted of 24 letters. Uygur manuscript was used a few centuries after 11th century.

Andalip has connected this manuscript with Oghuz Han. This connection can be explained by the national proud. In official history, the history of Oghuz has been in the second order. It is possible to explain that it is because of historical process.

Key Words :

Oghuzname, Official history, Damga alphabet,
Turkmen classical poets

СТОЛБОВАЯ ДОРОГА ТУРКМЕН ИЛИ О ТАМГЕ-АЛФАВИТЕ

Доц. Др. Мамметдурды САРЫХАНОВ
Институт Языка и Литературы им. Махтум-кули

РЕЗЮМЕ

Туркменские классики XVII-XVIII вв. Андалиб, Шейдан, Шаканды оставили нам интересные сведения об огузском алфавите, а некоторые (Андалиб) даже выдвинули гипотезы научного характера о его происхождении. Воспевая Огуз-хана как культурного героя в своей поэме "Огузнаме", Андалиб с восхищением пишет о том, что Огуз-хан создал знаки, которые служили бы одновременно и знаком собственности, тамгы, и буквами алфавита. Пока неясны пути ознакомления наших классиков со сведениями об алфавите, с самим алфавитом. Ясно одно: для написания своего произведения Андалиб изучал и народные огузнаме, и официальные истории тюркских народов, сделал свои выводы и по-своему изложил историю родоначальников огузов. В науке сделана попытка восстановления тамги-алфавита, основываясь на произведении Андалиба и другие работы. Андалиб и Шаканды пишут об алфавите состоящем из 24 знаков-букв, а Шейдан ностальгирует об алфавите из 25 букв. Алфавит, о котором с горестью пишут и желают широкого распространения, по мнению автора статьи, является тюркский алфавит, уже во времена Махмуда Кашгарского начинавшийся называться уйгурским, по имени народа, где он был в более частом и непрерывном употреблении. Как известно, в своем знаменитом "Диване" Махмуд Кашгарский, говоря о тюркском алфавите пишет, что в нем 18 канонических и 7 дополнительных, возникших позже букв (всего 25), а сообщая о письменности уйгуров, со ссылкой на ту же информацию о тюркском алфавите, говорит о 24 буквах. Эти его данные созвучны со сведениями, извлекаемыми из поэтических произведений туркменских классиков.

То, что Андалиб связывает тюркский (уйгурский) алфавит с Огуз-ханом, может быть связано с его протестом против официальных историй, которые иногда отводили огузам второстепенные места.

Слова-ключи :

Огузнаме, Отрицательная история, Тамга, Алфавит,
Туркменские Классики.

CENGİZ AYTMATOV'UN ROMANLARINDA KAOSTAN DÜZENE EV/ANNE VE ÇEVRE/DÜNYA İZLEĞİ

Doç.Dr. Ramazan KORKMAZ

Fırat Üniversitesi, Fen- Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

ÖZET

Cengiz Aytmatov'un romanlarında; dünyanın bilinci olan insan bozulduğu zaman; beş dönüş izleğine tutunarak kendisini yeniden kurabilir. Bunlar; doğaya dönüş, eve dönüş, ana dile dönüş, insana dönüş ve Tanrı'ya dönüş şeklinde özetlenebilir. Bu beş dönüş izleği, "olmak ya da olmamak!" sorunsalında bocalayan insana yalnızlığını, yalıtılmışlığını ve parçalanmışlığını hatırlatmak üzere farklı frekanslardan yapılan kendine çağrının sesidir.

Fakat dönüşün en temel sorunu, insanın, felsefi anlamda ötekileşmeden kendisi olabilmesinde yatmaktadır.

Ötekileşen/Mankurtlaşan insan, kendi varlık alanındaki değerlerin "Olması gerek!" sesine kapalı olduğundan bu sesleri duymamaktadır. Mankurt tipi, ötekileşmenin tarihsel boyutunu yansıtmaktadır. Bu tür bir insan yalnız kendisinin değil, tüm evrenin felâketini de içinde taşır.

O halde, romanlardaki dönüş imgelerini okuyan her insan, savaş, politik güç itkisi, kin ve nefretin refakat ettiği sahiplenme duygusu gibi temel bazı sapmalardan korunmalı; kendisiyle, ana diliyle, türüyle, doğayla ve Tanrı'yla barışmalıdır. Aksi takdirde, evrenin karanlık boşluğunda bir bebek başı gibi ışıldayan dünyamız yok olabilir, evrenin bilinci silinebilir.

Anahtar Kelimeler :

Dönüş izleği, İnsan, Dünya, Ev, Anne, Öteki, Mankurt

GİRİŞ

Nicholai Hartman, insanın çevreyi dünyalaştırma çabasını, insanlaşmanın en temel göstergesi olarak kabul eder. Hayvanlar tek tek çevre içinde yaşarlar ve ona tabidirler. Doğanın değişmez yasalarına boyun eğmek zorundadırlar (*Mengüsoğlu, 1979*). Darwin'in "doğal seleksiyon" dediği bu sürece uyum sağlayanlar yaşar, diğerleri elenir.

Oysa insan, doğanın yasalarına boyun eğmek yerine ona hükmeder. Dil aracılığıyla geçmiş nesillerin bilgi birikimlerine, deneyimlerine ulaşır, böylece bir insan ömrü bütün insanlığın ömrü ile birleşir; 20-30 yaşlarındaki bir kişi, iki bin, üç bin yılın bütün kazanımlarına erişip onu bir üstünlük aracı olarak kullanabilir. Fakat bir hayvan tek'i, bir önceki neslin bilgisine erişemez. Ancak içgüdüsel sezgi ve tepkilerle hareket eder.

İnsanın böylesi bir tarihsel boyut kazanması, onu "evrenin bilinci" olma konumuna yükseltir. Bilinç ya da bilinçli olma hali, bütün kutsal dinlerin ve bin yıllık öğretilerin insanı muhatap kabul etmede aradıkları ilk ve en vazgeçilmez koşuldur.

Cengiz Aytmatov'un romanlarında; dünyanın bilinci konumundaki insan, çevreyi dünyalaştırma sürecinde iki temel izleği takip eder. Bunlar, mikro planda ev/anne, makro planda ise çevre/ dünyadır. Bu iki temel izleği şöyle açımlayabiliriz;

ÖTEKİLEŞME SORUNU VE EV/ANNE İZLEĞİ

Gaston Bachelard, köksaldığımız bir "dünya köşesi" olarak değerlendirdiği ev'i, "ben'i koruyan ben olmayan" (*Bachelard, 1996*) diye tanımlar.

Doğrusu ev, çevreyi dünyalaştıran insanın doğa karşısındaki ilk zafer anıttır. O, evrenin düzensizliğinden koparılmış bir dünya cennetidir. içerisinde bütün bireysel ve toplumsal düşlerimizi barındıran gerçek bir kozmostur.

Cengiz Aytmatov, bir ermiş duyarlılığı ve sabırla evrenin yüzüne sinen anlamı, homo-semioticus bir tarzda yeniden okurken, hayvandan insana bütün canlı varlıkların dünyaya kalkışlarını

evden- yuvadan başlatır. Yuva, kutsalın ilk durağıdır.

Gün Uzar Yüzyıl Olur adlı roman, güz mevsimi dolayısıyla inlerine çekilen veya "kumluk yerlere sığınan" hayvanlardan bahisle başlar. Çevre de hayvan için "in"/"yuva", korunak ve barınaktır; her halükârda bir "çekilme" ve "sığınma"yı imler. Bütün bir kış boyu hayvanlar, **çekildikleri** veya **sığındıkları** yer'in ayrılmaz birer parçası durumundadırlar. Aralarında karşılıklı fakat gizli bir koruma/ korunma akti vardır.

Roman ilerledikçe bu ev izleği insan üzerine kaymaya başlar. Yedigey-Ukubala ve Abutalip-Zaripa vd. insanlar "ev"lenerek, "ev" kurarak dünyanın karşısına çıkmaya, felâketlere göğüs germeye çalışırlar;

"Sarı Özek demiryolu duraklarında tutunmak için her şeyden önce yürek isterdi, başka türlü çürür giderdi insan." (*Aytmatov,1985*). Sonsuz büyüklükteki bir bozkırda küçük insan tohumu, ancak evde yaşamın derinliklerine kök salabilir; orada yeşerir ve gün yüzüne çıkar. Böylece ev kurma, zamana ve mekâna tutunmaya çalışan insanın varlığını kesinlediği bir içtenlik eylemine dönüşür.

Yazar, modern bir mankurt olan Sabitcan'ın evden uzak yatılı okullarda okutulduğuna üst üste göndermelerde bulunur;

"Sabitcan.. kafası ıvır zıvır şeylerle doluydu. Nerden öğrenmişti bunları. İnsan da kalıbına bakınca onu bir şey sanırdı. Yatılı okullarda okumuştun(..) Övünmeyi, içki içmeyi, kadeh tokuşturmayı pek severdi; iş yapmaya gelince yan çizirdi."(*Aytmatov, 1985*).

Evden koparıma, insanı tarihsel boyutundan ve değer duygusundan da arındırma anlamı taşıdığından, felsefi anlamda insanın "kendinde olması"nın önündeki en büyük engel kabul edilebilir. Sabitcan, Kazangap'ın nereye ve nasıl gömüleceğini belirleme hakkının "babası" olması hasebiyle kendisinde olduğunu söylediğinde, Edilbay ona;

"...Baba sensin, ona bir diyeceğimiz yok, ama sen kendinin değilsin! Buna bir diyeceğin var

mi?" diye karşılık vererek onun ötekiliğine dikkat çeker.

Ortega Y. Gasset, "İnsan ve Herkes" adlı eserinde, insana ait hiç bir kazanımın ebedî olmadığını, insan özünün geliştirilmediği veya kasıtlı olarak ihmal edilip saptırıldığı takdirde; "uygarlık" denen fenomenin birkaç kuşak içinde yok olabileceğini söyler (Gasset, 1995). Bu durum insanın tarihsel süreç içinde kazandığı değerler dizgesinden kopuşu ve geriye dönüşü simgeleyen "ötekileşme" olgusuyla ortaya çıkar. Böylece insan benliğe dalma veya düşünsel yaşam ve aktif (praxis) yaşam boyutlarından çekilerek ötekileşme kıskacında çevresindeki "şey"lere gömülür. Böylesi yok kişi'ler, yoğunlaşma yetisini kaybettiklerinden kendilerini ancak pratik ve programlanmış gündelik izlenimlerin peşinde olmakla ifade edebilirler..

Yedigey, Kazangap'ın cenaze merasiminde "ötekileşmiş" Sabitcan ve Şeymerdan'ın varlıklarından derin üzüntü duyar. Bunlar yaşamın ve ölümün sözünü edemeyen, anlamını çözemeyen zavallılardır. Her şeyleri "Sistem, Parti ve Stalin" diyalektiği üzerine kurulmuştur. Roman ilerledikçe bu ötekileşen yok kişilere başkaları da katılır. Bunlar arasında en belirginleşen "biri- birine benzer üç kara meşin çizmeli" 'den biri olan Akdoğan bakışlı müfettiş Tansıkbayev'dir.

Tansıkbayev, kara bir tren gibi insan yakıtıyla hareket eden sistem'e yeni yakıt-insan'lar arayan bir öteki'dir. Abutalip'in yazdığı, çocuklara anlattığı söylenceleri, masalları sistem açısından tehlikeli bulur. Zira söylence ve masallar, ruhlarımızın söylemsel barınağıdır, evidir. Orada insanın her zaman kendisi olma şansı mevcuttur. Yeniden doğuşun kaynağı, ancak bu ruh barınaklarına dönmekle mümkündür.

Oysa Tansıkbayev, Abutalip'in sözlü gelenekten yazıya geçirdiği bu söylemsel barınakları asıl tehlike unsuru olarak görmekte ve suç saymaktadır. Akdoğan bakışlı müfettiş Tansıkbayev, özellikle Abutalip'in çocuklara öğrettiği "Bizim evimiz!" ifadesine çok kızar ve neden "Bizim Leninimiz!" diye yazmadıklarını sorar; ve "Lenin herkesten, her şeyden önce gelmez mi?" diye de azarlar.

Gaston Bachelard, ev'in düşü barındırdığını, düş kuranı koruduğunu ve insan yaşamındaki kazanılmış şeylerin sürekliliğini sağlayarak insanın dağılıp gitmesini önlediğini söyler (Bachelard, 1996).

Görülüyor ki, kendisi olma ve ötekileşme arasındaki niteliğin belirleyicisi durumunda olan ev/yuva/aile imgesi, insan varlığının tarihsel boyutunu silerek onu metalaştırmak isteyen sistem'in ilk planda yok etmeyi hedeflediği bir kurumdur. Bu kuruma yönelik saldırılar yalnızca 20. yüzyıla ait bir problem değildir. Romadaki Nayman Ana Efsanesi, ötekileşmenin trajikini asırlar ötesine taşıyarak soruna tarihsel bir boyut da kazandırmış olur. Mankurt oğul, evin direği konumundaki anne'yi öldürerek hem evi yıkar, hem de yeniden var oluş olanaklarının tümünü ortadan kaldırmış olur. Oysa anne, daima kendisi olma'nın sesidir. Nitekim, Jolaman'ı yeniden kazanmak için çırpınan annesinin ninnilerini dinlerken bilinci silinen Mankurt-oğul'un yüzünde; garip bir yumuşama, değişme görülür. Bilincinde bazı görüntü çizgileri belirmeye başlar ve yüzünü soğuk terler basar. Bu durum, aslında yeniden var olmaya evrenin çağrısıdır. Anne ilâhî nitelikli bu evrensel çağrının ev/ yuva kökenli simgesidir. Anne/evren daima bize yeniden gidiş'in/ bize yeniden dönüş'ün başlangıcıdır. Bozulan, tahrip olan, yaşamın acımasızlığı karşısında parçalanan ve her bir parçasının bir başka diyarda kaldığı benliğimiz, buradan gelen "Kendine dön!", "Kendini Tanı!" ve "Kendin ol!" sesleriyle kendine döner, kendini tanır ve kendisi olur. Bu oluş, aynı zamanda insanın ötekileşme'den kurtuluşunu da sağlar. Oysa herhangi bir değer duygusuna sahip ol/a/mayan öteki, anne/evren'in kendine çağrı sesi'ni susturmakla, telâfisi olanaksız bir yok oluş süreci başlattığının ve kendisini sürekli bir düzensizliğin içine attığının **farkında** bile değildir.

Bu yüzden Nayman Ana'nın ölümü, Mankurt oğul'u mutlak anlamda ötekileşmenin ebedî tutsağı kılmıştır.

Oysa evlâtları için hiç bir karşılık beklemeden ve çekinmeden yaşamını ortaya koyan anne; kendisine ihanet edildikten, hatta öldürüldükten sonra bile bu özverili çağrıdan asla vazgeçmez;

"Yuvasından ürkütülmüş bir kuş gibi Nayman Ana, Sarı Özek bozkırında bir oraya, bir buraya koşturuyordu. Ne yapacağını, ne edeceğini iyice şaşırılmıştı.(...) Juanjuanlar uzaklaşınca dek Nayman Ana gözünü onlardan ayırmadı, ondan sonra da oğlunu kaçırmak üzere sürüye sokuldu. Oğlunun başına her ne geldiyse geldi, onun bunda hiç bir suçu yoktu, yavrusunu düşmanların elinde köle olarak bırakamazdı.

(...)

Nayman Ana dört bir yanda oğlunu ararken, onun bir deveyi siper ederek dizlerinin üzerine çökmüş, okuyla ona nişan aldığını göremedi. Mankurt gözlerine güneşin son ışıkları düştüğü içi, ok atmak için uygun bir fırsat kolluyordu.

Oğlunun başına bir şey gelmesinden korkan ana durmadan sesleniyordu.

-Jolaman! Oğlum neredesin?

Fakat karşısında ona nişan alıyordu oğlu.

-Dur! Atma oku!.

Nayman Ana son anda oğlunun okunu ona çevirdiğini gördü, deveyi dehşetle ileri fırlamaya fırsat bulamadan kısa bir vınlama duydu, yaydan fırlayan ok sol böğrüne saplandı.

Öldürücü bir saplanmaydı bu. Nayman Ana yavaş yavaş aşağı eğildi, yıkılmamak için devesinin boynuna sarıldıysa da yere düşmeye başladı. Fakat ondan önce başından ak yazması kaydı, bir kuş olup havalanırken; "Adın ne senin? Kimin oğlusun? Anımsa adını!.. Senin baban Dönenbay! Dönenbay! Dönenbay!" diye çığlık attı.

İşte o günden beri Sarı Özek bozkırında geceleri Dönenbay kuşu uçarmış: Bir yuvasına rastlarsa yanına yaklaşır;"Adın ne senin? Kimin oğlusun?

Anımsa adını!.. Senin baban Dönenbay! Dönenbay! Dönenbay!" diye bağırır (Aytmatov, 1985).

Dönenbay kuşu, Mankurt oğlunun öldürdüğü Nayman Ana'nın "her şeye rağmen" yine Mankurt oğulu terk etmeyen ve ona yaşamak için kendisi olma gerekliliğini anımsatan içtenliğidir. İnsan nasıl bir kuşa dönüşebilir?!.. Bu dönüş imgesi, bir masalsi kurgu gibi görünse de, örtük anlamı okunduğunda; bize, yüzyıllar ötesiyse şimdi arasında değişmeyen insan gerçeğini yansıtır. Masallarda sıradan bir başlangıç tekerlemesi olarak görülen ve şimdiye kadar hep homo-semioticus anlamda okunmayı bekleyen; "Az gittik uz gittik dere tepe düz gittik. Dağ aşık dere geçtik. Bir de dönüp baktık ki, bir arpa boyu bile yol gidememişiz." sözleri, insanın mitik dönemden bilgi çağına kadar uzanan binlerce yıllık sürede, aslında nitelik bakımından fazlaca değişmediğini gösteriyor. İnsan her çağda ve her yerde; sever, arzu eder, sahiplenmek ister, barınmak, korunmak, sığınmak ve hakim olmak ister; yuva kurmayı, sevinçlerini, acılarını paylaşmayı düşler; bütün bu süreçte elde ettiklerinden ayrılrken hüzünlenir, acıdan ve ölümden ürker... Bu insanın değişmez doğasının dilidir... Masallardaki bu örtük söylem, Cengiz Aytmatov'un romanlarında daha geniş ve derin bir perspektivden yine örtülü bir biçimde yeniden yorumlanır. Bunca zamandır değişen, akıp giden süreye bir şekilde tutunmaya çalışan insanın kendisi mi, yoksa tutunmaya çalıştığı şeyler midir?!.. Oysa her şeyi belirleyen ve belirginleştiren insandır. İnsan, değişme olgusuna kendi gerçekliğini yadsıyarak yanıtlar aramaya kalkıştığında, her seferinde "bir arpa boyu bile" yol kat edemediğini -esefflenerek- anlayacaktır. Ana'nın sesini susturan insan, kendi varlık alanını yadsımış ve ona karşı en büyük suçu işlemiş olur; Yuva yıkılır, düşler dağılır, insan önlenemez bir kişilik ve kimlik yitimi içinde kaybolur. Böylece, tarihsel süreç içinde kazanılan değerler bir anda yok olur. İnsan "time-binders" özelliğini kaybeder. Gerçekte Mankurt oğul, böylesi bir geri dön/dürül/üşün tipik ve trajik bir simgesidir. Ötekileşme boyutuyla "mankurtluk", değerlerden arındırılarak bir bakı-

ma cennetten kovulmuş zavallı insanın ebedî cehennemidir.

Ev/ yuva problematiğini böylesine kurgulayan yazar, Dişi Kurdun Rüyaları ve Kassandra Damgası'nda bu problematiği daha derin bir yapıda sorgulamaya yönelir. Dişi Kurdun Rüyaları'nda ötekileşerek kendi türünün ve evrenin düşmanı haline dönüşen insanın, ebedî varoluş kaynaklarını nasıl ortadan kaldırdığına dikkat çekilir.

İçkinin ve sistemin uyuşturduğu Bos Kanda-lov, Mişaş, Kepa, Hamlet Galkin, Uzukbay ve Bazarbay, ötekileşme olgusunun kişileşmiş biçimleridir. Bunların kendilerine ve türlerine olmadığı gibi başka varlık türlerine de asla sevgi ve saygıları yoktur: Bölge Parti Komitesi'nin uyguladığı beş yıllık plânın "ne pahasına olursa olsun başarısı" uğruna, sayga sürülerinin otomatik silâhlarla karadan ve havadan kuşatılarak katledildiği Mujunkum trajedisini düzenlerler.

Dişi kurt Akbar da bu katliamdan nasibini alır; yuvasını ve yavrularını kaybeder. En son dünyaya tutunmaya çalıştığı sırada ise, votka almak uğruna yavrularını çalarak satan Bazar-bay, ondaki bütün yaşama azminin yitmesine ve insanlara karşı düşman hale gelmesine sebep olur. Fakat o bir annedir. Dört batın yavrusunu ve eşi Taşçaynar'ı kaybettikten sonra evrensel varoluşun kendi türünde sözcüsü olarak Börü Ana'ya seslenir, acı acı ulur, korkunç kaderine ağlar, yakarır; ondan kendisini de oraya, dünyayı basit çıkarları uğruna cehenneme çeviren, kendi varlık alanına pervasızca tecavüz eden insanların bulunmadığı o yerlere almasını ister;

"Ey kurtların ilahesi Börü-Ana! Bana iyi bak. Karşımda ben varım, ben Akbar. Bu soğuk dağlarda karşıma dikilen benim. Yapayalnız, talihsiz Akbar. Acılarım büyük. Nasıl ağladığımı işitiyor musun? Nasıl uluduğumu, nasıl hiçkırı hiçkırı ağladığımı duyuyor musun? Bütün varlığım ıstırap oldu, memelerim yararsız sütle doldu.. Süt verecek, besleyecek kimsem yok. Yavrularımı yitirdim. Nerde yavrularım, nerde?

Aşağılara in Börü Ana, in de yanıma otur, sen ve ben birlikte ağlayalım. Aşağılara in kurtların tanrıçası. Seni doğduğum topraklara götüreyim, artık kurtların orada, o bozkırda yaşama hakları yok. Bu hakkı aldılar bizden. Dağlarda yaşama hakkımız da yok. Hiçbir yerde kurtlara yaşama hakkı yok.. Aşağıya inmek istemiyorsan beni de oraya çek Börü-Ana! Ben, Akbar, yavruları çalınan ana kurt! Seninle birlikte Ay'da yaşamak, oradan kanlı göz yaşlarımı yeryüzüne akıtmak istiyorum. Beni işit Börü-Ana! Börü-Anaaa! Bö-rüAnaaa! Beni anla, gözyaş-larımı anla Börü-Anaaa!" (Ayimatov, 1995).

Akbar, yavrularını bulmak üzere gittiği Boston'un evinde küçük oğlu Kence'yi görür ve bir anne şefkatiyle onu sever, yüzünü yalar, yavrularının kokusunu arar. Onu yuvasına götürmek istediğinde ise, Kence ağlar ve sesine gelen Boston, Akbar'ı ve Kence'yi birlikte vurur. Bundan sonra Boston dünyaya küser, yabancılaşır, ötekileşir ve Bazarbay'ı öldürür.

Görülüyor ki, bireysel anlamda işlenen suçların tamamı, evrensel bir tükeniş çizgisinde buluşarak insanlığa karşı birleşik bir güç oluşturmakta ve ihlâl edilmiş varlık alanlarının da katılımıyla kısa sürede silsilevî bir felâketler zincirine dönüşebilmektedir.

Kassandra Damgası, daha önceki romanlarda işlenen "ötekileşme" sorununu çok derin bir perspektivden inceler. Orada sistemin robot sözcülüğünü üstlenecek kurulmuş, programlanmış ve yalıtılmış "X Fert"ler üretilmek istenmektedir. II. Dünya Savaşı'nın bir günahı gibi Alman baba, Rus anadan dünyaya gelen Andrey Kırilstov'u annesi bir kış günü yetiştirme yurdunun kapısına bırakmıştır;

"Ben küçükük yavruyken, battaniyeye, onun da üzerinden çuval bezine sarılı olarak yetiştirme yurdunun önündeki merdivene bırakılmıştım. Çocuk yurdunda bana verilen Kırilstov

soyadı da buradan kaynaklanıyor. Bana Andrey adını vermişler.(...)

Annemin ayakları altında gıcırdayan sert karın sesini hatırlıyorum. (..) kalbinin acıyla çarptığını hatırlıyorum. O, yürürken hızla nefes alıyor ve devamlı ağlamaklı bir sesle gözyaşlarını zor tutarak bana bir şeyler fısıldıyordu.(..)

Beni merdiven önüne bıraktığı zaman neler olduğunu anlamamıştım. Soğuktu, donuyordum ve onun geri gelerek beni almasını bekliyordum. (..)

Şimdi anlıyorum. Sık sık hep aynı rüyayı görürüm; Kürtünlerde yürüyorum, annemin ayak izlerini arıyorum, bu izler beni ormanın derinliklerine götürüyor, korkuyorum, üşüyorum, kar bastırıyor ve ben "Anne, anne" diye bağıryor ve uyanıyorum.

O korkunç sokakta böylesine korkunç bir adım atmaya annemi mecbur eden şey neydi? Bir bilseydim! Babam kimdi?" (Aytmatov, 1997).

Aile ortamından ve anne şefkatinden uzak büyüyen Andrey Krıstov, kendini, haberi olmadığı büyük bir günahın altına atılmış bir imza olarak görür. Bu yalnız, mutsuz ve sürgün meduza, büyüüp güçlendikçe evin dışına "bırakılmışlığı", "terk edilmişliğini" daha derinden kavrar ve bütün terk edilmiş, itilmiş çocuklar gibi (Yavuz,1978) topluma kin duymaya, ondan öç almaya başlar; X Fert Projesi gibi bir insanlık faciasına imza koyar.

Fakat X Fert Projesi için çağrılan mahkûm bir kadın onun içindeki bu anne izleğine yeniden hayat kazandırır ve Krıstov, bu izleğe tutunarak kendisini kurtarır. Rüyasında karda izini sürdüğü anne, onu ormanın derinliklerine, yani bilinçaltının içtenlik mekânlarına ulaştırır. Bu erişim, kahramanın iç aydınlanmasına kavuştuğu anlardır. İnsan, dünyada felakete uğradığında evine sığınmak ister. Ev, insanın bedenini ve ruhunu dış tehlikelerden korur. Oradaki anne şefkati, herkesin ve her şeyin terkettiği bedbaht insanı, her zaman

bütün sıcaklığı ve samimiyetiyle kucaklamaya, ona her an yeniden "kendisi olma" kapılarını açmaya hazırdır. Dişi Kurdun Rüyaları'nda, Hz. İsa, çarmıha gerileceği gün rüyasında annesini görür. Kaygı ve korku dolu yüreğiyle anne, bir kayık içinde onu çok uzaklara götürmeye gelmiştir. Abdias ölümün eşiğinde "birden annesini hatırlar." Böylece anne merkezli bir ev/yuva izleği oluşur, bu izlek bizi içtenlik düşlerine götürür. Horlanan, sürülen ve yaşama hakkı elinden alınmak istenen kişi, içtenlik düşlerinin derinliğindeki yuva'ya eriştiğinde, kendini dünyanın düşmanlığından yalıtır, kozmik bir güven duygusuna erişir. Geçici de olsa ruhunda duyduğu bir anlık huzur ve dinginlik, onu, agnostik anlamda bir ürküntüden kurtarır.

Cengiz Aytmatov, Gün Uzar Yüzyıl Olur'da ruha oturma mekânı sağlayan ana dilinin yasaklanmasını da eleştirir. Aytmatov, ötekileşmenin veya bilinçli benleşme/ bizleşme'nin temel göstergesi olarak ana dil konuşmayı veya konuşmamayı gösterir. Sabitcan, Şeymerdan ve Subay Tansıkbayev ana dilleri ile eğitim alamadıklarından ve onu günlük hayatlarında kullanamadıklarından zorunlu bir mankurtlaşmaya/ ötekileşmeye tabi tutulmuşlardır;

"Püsküllü örtüsüyle, yeni takımıyla düğüne gider gibi allayıp pulladığı Boranlı Karanar yüzünden gülünç düşmüş, incinmişti; çünkü ana dilinde konuşmak istemeyen ya da konuşmaktan korkan Tansıkbayev adlı teğmencik, deve mi donatılmış, yoksa ne yapılmış; ne anlardı bundan, onun yanında bunun ne değeri vardı? Kazangap'ın ayyaş güveyi yüzünden gülünç düşmüş, incinmişti." (Aytmatov, 1985).

Ana dilleri ile yazmayan, eğitim görmeyen ve konuşmayan kişiler/toplumlar varlık alanlarıyla ezbere ilişkiler kurduklarından asla derinlik ve özgünlük kazanamazlar. Böylece Yedigey'i anlamaları da imkânsızlaşır. Dikkat edilirse böyle insanlar romanda tek boyutlu, yalınkat birer öteki "trajiji" yaşarlar.

Evrenin düzensizliğine düşsel çağrışimli bir

mekân niteliğiyle cevap veren ev izleği, daha geniş plânda toplumsal bir nitelik kazandığında çevre/dünya izleğine dönüşür.

ÇEVRE / DÜNYA İZLEĞİ

Gün Uzar Yüzyıl Olur'da, "Sonsuzluğu ölçülemez evrenin içinde Dünya, küçücük bir kum tanesi. (..), minicik bir kum tanesi.." olarak değerlendirilir. Fakat orası, evrenin umudu ve bilinci konumundaki insanın evidir, barınağıdır, yaşamın kaynağıdır.

Ne var ki, ben'lik ve biz'lik bilincini yitirerek ötekileşen insanlar, evrensel yaşam kaynağı için de büyük tehditler oluşturmaktadır. Evin ve annenin yitimi, ilk bölüm için nasıl dönüşsüz bir yok oluş süreci başlatıyorsa, Dünya'nın ölümü de tüm yaratıklar için aynı şekilde ebedî yokluğu imlemektedir.

Doğrusu Cengiz Aytmatov'un romanlarında dünyayı ve evrensel anlamda yaşama bilincini, insanın dışında başka bir varlığın tehdit ettiği görülmez. Valery'nin ifadesiyle, kendisini tahrip edecek olanı içinde taşıyan insan, ötekileşerek varlık misyonunu kaybettiği ve evrenin bilinci konumunda olduğunu unuttuğu an, fütursuzca kendi kendisini de yok edebilir.

Evrene yönelik bu tehditler, doğal dengeleri bozmaya başlayıp kaosa doğru kesin bir gidiş dönüşünde; canlı-cansız bütün varlıklar, önsezi-leriyle bu felâketi hissedip kendilerince bir tepki geliştirmeye çalışırlar. Bu sembolik tepkileri şöyle sıralayabiliriz;

- 1- Suların çekilmesi
- 2- Çölleşme
- 3- İntiharlar.

Suların Çekilmesi

Mitik düşüncede evrenin "materia priması" olarak değerlendirilen su fenomeni, varlığı kuran ve önceleyen bütün varoluş olanaklarını içinde barındıran ilk cevher olarak kabul edilir (*Eliade, 1993*). Kutsal kitaplarda ve Türk mitolojisinde suların önceliğine sürekli göndermede bulunmaktadır.

Gün Uzar Yüzyıl Olur'da kuruyan Aral Gö-

lü'nün 10 km. içeri çekilmesi, dişil ve doğurgan bir öge olan suyun bu özelliğini yitirerek kısırlaşmaya doğru gittiğini gösterir. Suların insanı terk etmesi, evrensel yaşam kaynağının tamamen tükenme- yok olma tehdidi altında olduğuna işaret etmektedir.

Akdoğan bakışlı Müfettiş'in alıcı bir kuş gibi yakalayıp ölüme götürdüğü Abutalip, Yedigey'e çocukları için "Onlara gölü anlat!" der. Bu sözler, imkânsızın eşiğindeki insanın yeniden var olma isteğidir. Boranlı Yedigey ve Abutalip, sıkıntudan kaçarak dinlenmek istediklerinde; içlerinde derin bir Aral Gölü özlemi uyanır ve bu özleme doğru koşarlar. Avcıların elinden kaçmak isteyen ördekler Aral Gölü'nün içlerine doğru kaçarlar. Dişi Kurdu Rüyaları'nda, az sonra öldürülecek olan Hz. İsa ve Abdias düşlerinde su ve anne imgesini birlikte görürler, arkadaşı Ernazar'ı kaybetmenin derin acısı içindeki Boston da, Isık Göl'ün dalgalarına karışmak, yok olmak ister. Boston, Akbar, Kence ve Bazarbay'ı öldürdükten sonra atını göle doğru sürer;

"Gölün maviliği yavaş yavaş, büyüye büyüye yaklaşıyordu. Onun sularında erimek yok olup gitmek istiyordu şimdi. Yaşamak arzusu doğup doğup ölüyordu içinde. Tıpkı saklanan sonra düşen, kendi köpükleri arasından tekrar yüzeye çıkan dalgalar gibi" (*Aytmatov, 1995*).

Dikkat edilirse suyun, kurtarıcı ve yeniden hayat verici başat bir değer olarak verildiği görülür. Suların çekilmesi, varoluş kaynaklarımızın zayıflaması karşısındaki kaygısızlığımızın sessizce ve evrensel bir dille protesto edilmesi anlamına gelmektedir. İnsan, varlığın idrakine bu sembolik uyarıları okuyarak yeniden erişebilir. Suların çekilmesini önlemeliyiz. Zira su, ana rahmi gibi yeniden oluş tohumunu her an içinde barındıran ve büyüten dişil ve doğurgan bir ögedir. Ondan ben'lik ve biz'lik duygularını alırız. Başımız sıkıştığında, sıkıldığımızda, avcılar bizi kovaladığında velhasıl varlığın ve realitenin kabına sığmadığımız zamanlarda hep suya yöneliriz, ona kaçırız, onun koruyuculuğuna, yeniden oluşturuculuğuna, her şeyi yeniden başlatma imtiyazına sığınırız.. Fakat sular çekilmektedir.. Bu durum bir çev-

re felâketi olmanın ötesinde ontolojik bir anlam taşımaktadır; cennet bizi terk etmektedir...

Evrenin bilinci olan insan, onun dilini okumak zorundadır. Bu kaçınılmaz, ertelenemez bir yükümlülüktür.

Ne var ki, ötekileşen insanlar, bilinçli olmanın her türlü yükümlülüğüne tekme atmaktadır. Kişisel çıkarların gemlediği denetlenemez siyasî bir erk edinme ihtirası; dünyadan doğa'yı, ev'i, ana dil'ini, insanî özü ve Tanrı inancını kovmakta ve bu değerler dizgesini tahrip ederek insanın varlık alanını cehenneme çevirmektedir.

Çölleşme

Uzay Rahibi Filofey "kendi özü dışında hiçbir şeyi umursamayan bilimin 'karanlık koğu'sundan" (*Aytmatov, 1997*) bahseder. İnsanî özü ve doğal dengeyi umursamayan bilim, yaşamı yok etme noktasına her an gelebilir. Gün Uzar Yüzyıl Olur'daki atom denemeleri, çift tepkili roketler, nükleer atık ve artıklar, evrende yaşamın tek ümidi olan dünyayı çölleştirmekte, yaşanmaz hale getirmektedir. Zira dünyada varlık tabakaları arasında herhangi birinin varlık alanı, tecavüzkar bir şekilde ihlâl ve işgal edildiğinde, bu hareket kısa bir zamanda silsilevî bir felâketler zinciri oluşturarak bütün bir kozmosu kaosa dönüştürebilmektedir.

Dişi Kurdun Rüyalari'nda çölleşmenin nedeni olarak "insanoğlu'nun tabiatın dengesini bozması" gösterilir ve insanlığın kendi zehrini akıtarak intihar eden akrebin yazgısına benzer bir yazgıyı -umarsız bir şekilde- üstlendiğine dikkat çekilir.

Rahip Filofey, dünya iyonasferindeki dalga kirlenmesini, eşyanın tabiatına aykırı olarak işlenen suçlar arasında zikreder, insanoğlu, ihtirasların gemlediği sonsuz bir egoizmle bütün varoluş kaynaklarına adeta saldırmaktadır.

Bu tarzdaki dünyayı fütursuzca çölleştirme, nükleer bir çöplük haline dönüştürme girişimleri, Mankurt oğul'a adını, babasının adını, dünyadaki yerini ve misyonunu hatırlatarak onu kendine çağırın Nayman Ana'nın ölümü gibi trajik bir vak'a ile örtüşür. Doğanın veya annenin ölümü, bütün yeniden varoluş olanağını ortadan kaldırarak insanı öteki'lige ebedî tutuklu kılar.

İntiharlar

Evrensel yaşama karşı yönelen tehditleri sezgileriyle kavrayan bazı hayvanlar, bu felâkete duyarsız kalan insanları uyarmak ve bu vurdumduymazlığı protesto etmek için topluca intihar etmek isterler.

Kassandra Damgası'nda büyük bir hızla sahile yüzen balina sürüsü, uzaydan bile fark edilirken; dünyada duyarsızlaşarak yaşayan ve günlük kaygı ve kişisel tutkuları peşinde koşan insanlara fazlaca bir anlam iletemezler. Zira dünyada pupilist ve politik söylem esas alınmakta ve evrenin ontik yapısına yönelen büyük tehditler görmezlikten gelinmektedir. Balinalar, bu duyarsızlığı yaşamları pahasına protesto ederler. Aynı şekilde Moskova'da Kızıl Çan Kulesi'ndeki baykuş da intihar eder.

Dünyada, kendini idrak etmek üzere yaratılan insanın idraksizliği sonucu çıkan savaşlar, intihar olgusuna daha insanî bir boyut kazandırır, İkinci Dünya Savaşı'nda Rusya'yı işgal eden Alman askerleri orada pek çok kadına tecavüz ederler. Savaş sonrası babasız "günah çocukları" ortaya çıkar. Toplum bu çocukları ve annelerini dışlar. Andrey Kırilstov, Yevgeniye, Maleyevka kasabasında annesiyle birlikte intihar eden 17 yaşındaki kız ve yetiştirme yurtlarındaki çocuklar hep savaşın ağır bedellerini yaşama haklarıyla ödeyen zavallılardır. Ayrıca insan, uyuşturucu illeyle akrep gibi idrakini zehirlemekte ve bir nevi toplu intihara teşebbüs etmektedir.

Bütün bunlar, bizi, sonu gelmeyen insan ihtirasları üzerinde düşünmeye sevk eder. İnsan, yeryüzünün idraki olarak yaşamayı öğrenmeli ve dünya ana'yı; o evrenin biricik yaşam ümidi'ni korumalıdır. Bu sorumluluk düzeyine erişme çabası, evrenin bilinci olan insanın en kutsal görevidir.

VAROLUŞ KAYNAKLARINA DÖNÜŞE ÇAĞRI

İnsanın varoluş kaynaklarına dönmesi, onlara saygı duyması ve evrenin bilinci olarak bu kaynakları koruması, insanlığın en temel görevleri

arasındadır. Cengiz Aytmatov'un romanlarında dönüşün sağlanacağı kaynakları şöyle sıralayabiliriz;

- 1- Doğaya/ dünyaya dönüş
- 2- Eve dönüş
- 3- Ana dile dönüş
- 4- İnsana dönüş
- 5- Tanrı'ya dönüş

Aytmatov'un romanlarında sembolik anlamda ve bir hipogram olarak işlenen bu dönüş imgeleri, insanı yükümlülükleriyle yüzleşmeye çağrı niteliği taşır. Zira bu dönüş imgeleri; "Tanrıyla manıyla işimiz yok bizim! (..) "Bizimle olmayan bize düşmandır!" Stalin söyledi bunu. Senin gibi ayak takımlarını yok etmek gerekir(..) Senin gibi bir emperyalizm ajanını yok ettiğim için bana teşekkür edecekler!" (Aytmatov,1995) diyerek, bütün varlık alanlarına tekme sallayan insana, traji-komik durumunu göstermek üzere tutulan bir aynadır. İnsan, bu aynaya bakarak kendine çekidüzen vermelidir, yoksa böylesi yozlaşmış bir bilincin, bu aşamadan sonraki her eylemi, evrensel anlamda yıkım'ı kesinleyen silsilevî (döngüsel) bir etkinliğe dönüşecektir.

Tanrı, ölçü bir değerdir, düzenleyici ve belirleyicidir. İnsan(lık), Tanrı'nın dünya üzerindeki

"hypostase'ı (cevheri) ve ışığı"dır (Aytmatov, 1995). Bu misyonunu kavraması, onun sorumlu ve saygılı bir varlık-bilinç'e dönüşmesine neden olacaktır.

SONUÇ

Kanımcı, daima uyarı niteliğiyle birlikte düşüneceğimiz bu dönüş imgeleri; "olmak veya olmamak" sorunsalında bocalayan insana yalnızlığını, yalıtılmışlığını ve parçalanmışlığını hatırlatmak üzere farklı frekanslardan yapılan kendine çağrı'nın sesi' dir.

Çünkü her yaratığın kendine özgü cennetinin olduğu dünyada insan, kendi doğasının dışına çıkarak **öteki** olma talihsizliğine uğradığında, bütün evren için büyük bir tehdit oluşturabilmektedir. İnsan, kendi kendisini ve bütün evreni yok etme/edebilme potansiyelini içinde taşımaktadır.

O halde **dönüş imgelerini okuyan her insan**; savaş, politik güç itkisi, kin ve nefretin refakat ettiği sahiplenme duygusu gibi temel bazı sapmalardan korunmalı, kendisiyle, türüyle, doğayla ve Tanrı' yla barışmalıdır. Aksi takdirde, evrenin karanlık boşluğunda bir bebek başı gibi ışıldayan dünyamız yok olabilir, evrenin bilinci silinebilir.

KAYNAKLAR

- AYTMATOV, Cengiz ; 1985, Gün Uzar Yüzyıl Olur, (Çev. Mehmet Özgül), İstanbul 1.baskı. Cem Yayınları, 347s.
- AYTMATOV, Cengiz ;1995, Dişi Kurdun Rüyalari, (Çev. Refik Özdek), İstanbul 3.baskı, 350s.
- AYTMATOV, Cengiz ; 1997, Kassandra Damgası,(Çev. Ahmet Pirverdioğlu), İstanbul 250s.
- BACHELARD, Gaston; 1996, Mekânın Poetika-sı (Çev. Aykut Derman), İstanbul.

- ELİADE, Mircae ; 1993, Mitlerin Özellikleri (Çev. Sema Rifat), İstanbul.
- GASSET, Ortega Y ; 1995, İnsan ve Herkes (Çev.Neyire Gül Işık), İstanbul.
- MENGÜŞOĞLU, Takiyettin ; 1979, İnsan ve Hayvan / Dünya ve Çevre, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul.
- YAVUZ, Halide S. ; 1978, Geri İtilen Çocuklar, Boğaziçi Üniversitesi Sosyal BilimlerDergisi.

**"FROM CHAOS TO COSMOS THEME OF HOME / MOTHER AND ENVIRONMENT /
WORLD IN CHINGIZ AITMATOV'S NOVELS"**

Ass. Prof. Ramazan KORKMAZ
Firat University, Faculty of Science and Letters

ABSTRACT

In Chingiz Aitmatov's novels, when humanbeing defined as world consciousness is degenerated, it can reconstruct itself by following five return themes. These are return to nature, return to home, return to native language, return to humanbeing and return to God...

These return themes, the sound of call to itself, remind humanbeing in "to be or not to be" impase, its solidarity, isolation and division of personality.

The basic problem of this return is being itself but not being the other one in philosophical meaning.

This kind of humanbeing (Mankurt/ öteki) is the disaster of all mankind not only itself's. Because it has the potential of power to ruin itself and all universe. So, everybody who reads return themes must save its being against degeneration and must be in peace with itself, its own kind, nature and God. Otherwise, the Earth shining like a baby head in chaos of universe annihilated and world consciousness may disappear.

Key Words :

Return theme, Humanbeing, Home, Mother, Other (Otro,Alter), Mankurt

Линии Дом - Мать и Окружение - Мир в Романах Ч. Айтматова: От Хаоса к Космосу

Доц. Др. Рамазан Коркмаз
Преподаватель Университета Фырат

РЕЗЮМЕ

В романах Ч. Айтматова разрушенный человек может воссоздать себя следуя линиям: возвращение к природе, возвращение домой, возвращение к родному языку, возвращение к человеку и возвращение к Богу. Все эти линии есть призывы человека, колеблющегося перед вопросом "быть или не быть", которые напоминают ему о его одиночестве, изолированности и разрушенности.

Однако главная проблема этого возвращения лежит в том, чтобы человек остался самим собой не изменяясь в философском смысле. Человек, изменившийся и ставший манкуртом, не слышит эти призывы. Тип Манкурта отражает историческую величину изменения. Человек такого типа носит в себе не только свою беду, но и беду вселенной. Поэтому, каждый, кто читает знаки возвращения в романах, должен оберегаться от таких основных извращений, как побуждения, основанные на военном и политическом превосходстве, на злобе и ненависти, а также должен помириться с собой, с родным языком, с природой и с богом. В обратном случае наш мир, светящийся как огонек в черном бездонности вселенной, может исчезнуть.

Слова-ключи :

Линия Возвращения, Человек, Мир, Дом, Мать,
Другой, Манкурт

AHMED-İ YESEVÎ, YUNUS EMRE ve HACI BEKTAŞ-I VELÎ'NİN İSLÂM ÇİZGİSİNDEKİ BÜTÜNLÜK

Prof. Dr. Ali YILMAZ

Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fak. Öğretim Üyesi

ÖZET

İslâmiyet'in kabulünden sonra Türklerin bir kısmı anayurtları olan Orta Asya'dan batıya doğru göç etmeye başlamışlar ve bu göç, Anadolu'nun kalıcı yurt edinilmesiyle durmuştur. Hatta bu, Osmanlı Devleti'nin güçlü dönemlerinde bütün Balkanları içine alacak şekilde genişlemiştir. Böylece Orta Asya'dan Anadolu'ya, Balkanlara kadar uzanan bir Türk coğrafyası oluşmuştur. Bu göç aynı zamanda dinî inanış, yaşayış ve kültürün de göçünü sağlamış, fizikî coğrafyanın yanında dinî ve kültürel bir Türk-İslâm coğrafyası da doğmuştur. Çünkü Orta Asya 'da gelişen ilim ve kültür, Müslüman Türk âlimler tarafından Anadolu'ya da taşınmıştır. Bu aynı zamanda dinî, ilmî ve kültürel bütünlüğün de taşınması anlamına gelmektedir. Bu geniş coğrafya içinde bir çok önemli şahsiyet yetişmiştir. Bunlardan üç önemli isim; Ahmed-i Yesevî, Hacı Bektaş-ı Velî ve Yunus Emre'dir. Orta Asya'da yaşayıp orada vefat etmiş olan Ahmed-i Yesevî, Orta Asya'dan Anadolu'ya göç edip orada hayat sürmüş olan Hacı Bektaş-ı Velî ve tamamıyla Anadolu'ya ait olan Yunus Emre, bahsedilen geniş coğrafyayı birbirine bağlayan köprü; aynı zamanda da bizim İslâm anlayışımızın tarihî yönünün aynasıdır. Bu çalışma, bahsettiğimiz üç büyüğümüzün İslâm çizgilerindeki bütünlüğü, mukayeseli olarak ortaya koymaktadır. Bazı temel İslâmî konu ve kavramlar hakkında ortak görüş, tavsiye ve ifadeleri tesbit edilerek, mukayese edilebilmesi için yan yana getirilmiştir. Konuyu dağıtmamak ve uzatmamak için yoruma girilmemiş, söz kendilerine bırakılmıştır.

Sonuçta, temel İslâmî konu ve kavramlarla ilgili olarak her üçünün de ortak görüş, düşünüş ve tavsiyelerinin olduğu, İslâm çizgilerinde bir bütünlüğün bulunduğu anlaşılmıştır. Her üçü de, Allah'a itaatin gerekliliğini ifade etmişler, günahlardan kaçınmayı ve tevbeyi tavsiye etmişler; ihlasla ibadetlere sarılmanın önemini vurgulamışlar; Kur'an ve Sünnete sarılmayı vazgeçilmez görev olarak arzetmişlerdir. Hulefa-i Râşidîn'e bakışları ortaktır. Tasavvufî anlayışta ortak kavramlarda buluşmaktadırlar. Ahmed-i Yesevî, Hacı Bektaş-ı Velî ve Yunus Emre'nin bu yönlerinin de göz önüne serilmesi, millî birlik ve bütünlüğümüze de büyük katkı sağlayacaktır.

Anahtar Kelimeler:

Ahmed-i Yesevî, Hacı Bektaş-ı Velî, Yunus Emre, İslâm Çizgisi,
Bütünlük, İrakeyn Seferi, Tebriz, İbrahim Paşa.

GİRİŞ

Kültür tarihimizde çok sayıda önemli şahsiyetin varlığı bilinmektedir. Bunların bir kısmı yaşadıkları dönemde görevlerini yapmış, toplumun o günkü kültürel yapısını dokumuş, herhangi bir eser bırakmadan ömürlerini tamamlayıp gitmişlerdir. Bunlardan isimleri bilinenler olduğu gibi, nicelerinin isimleri dahi unutulmuştur. Ancak bir kısmının hem isimleri hafızalarda yaşamakta, eserleri de elimizde bulunmaktadır. Hatta bunların bazılarının sevenleri, bağlıları, hatta kendisini onun adına oluşturmuş "yolun" bağlısı kabul eden topluluklar mevcuttur.

Ahmed-i Yesevî, Yunus Emre ve Hacı Bektaş-ı Velî bu özelliklere sahip millî şahsiyetlerimizdendir. "Ahmed-i Yesevî" veya "Yunus Emre" denildiği zaman hemen herkes gönülden kopup gelen sevgi hisleriyle dolmaktadır. Kendisini Hacı Bektaş-ı Velî'nin yolunun takipçisi sayanlar, toplumumuzda hala önemli bir yekûn tutmaktadır.

Adını andığımız bu şahsiyetlerimiz, bizi geçmişimizle bütün hale getiren önemli yapı taşlarıdır. Niceleri gibi, bunları da günümüz insanına tanıtarak tarihî kültür mirasımızla bağımızı güçlendirmemiz gerekir.

Bilindiği gibi, tarihî kültür mirasımızın en önemli harcı dinimiz, yani İslamiyet'tir. Kabul ettiğimiz tarihlerden itibaren İslamiyet, bizim birlik ve beraberliğimizin teminatı olmuştur. Bundan sonra da olmaya devam edecektir. Bu bakımdan, tarihî kültürümüzü dokuyan önemli şahsiyetlerin İslam çizgilerini de bilmemiz, geçmişimizle günümüzü bağlamanın önemli basamağı olacaktır.

Ana yurdu Türkistan olan Türklerin, önemli bir kısmının, İslamiyet'i kabulünden sonra batıya doğru göç ettikleri tarihî bir gerçektir. Asırlar süren bu göç Anadolu'nun vatan edinilmesiyle sona ermiştir. Böylece ta Doğu Türkistan'dan Ege Denizi'ne, hatta Osmanlı Devleti'nin güçlü zamanlarında, bütün Balkanları kaplayacak şekilde Viyana önlerine kadar uzanan geniş bir coğrafya Türk dünyası haline gelmiştir. Bu tarihî süreç, bu geniş coğrafya üzerinde Müslüman Türk kültürünün teşekkülüne, gelişmesine ve yaşama-

sına vesile olmuştur. Bu kültürün temelini İslâm inanç, ibadet ve ahlak sistemi teşkil eder ve bizim tarih içinde oluşan bu temele dayalı kültürümüzde, bu kadar geniş coğrafyaya rağmen genel hatlarıyla bir bütünlük mevcuttur.

Biz bu bütünlüğü ve genel hatlarıyla doğru çizgiyi Ahmed-i Yesevî, Hacı Bektaş-ı Veli ve Yunus Emre'de görebilmekteyiz. Başka isimler üzerinde yapılacak çalışmalarda veya saydığımız bu üç önemli şahsiyetin yanına ilâve edebileceğimiz başka kişilerde de aynı durumu tesbit etmemiz mümkündür.

Ahmed-i Yesevî, Türkistan'da yaşamış ve orada vefat etmiş bir kimsedir. Eldeki kaynaklara göre onun hayatıyla ilgili bilgiler şöyledir: Bugün Kazakistan sınırları içinde olan Sayram kasabasında doğmuştur. Doğum tarihi belli değildir. 477 / 1083 yılı civarında doğduğu tahmin edilmektedir. Daha sonra bugün "Türkistan" adıyla bilinen Yesi şehrine yerleşmiş ve orada tahsil görmüştür. Bir ara Buhara şehrine göçettiyse de, tekrar Yesi'ye dönerek, 562 /1166 tarihinde orada vefat etmiştir (*Eraslan, 1991*). Türbesi bu şehirde hala ayakta.

Aşıkpaşa-zâde Tarihi'nde Hacı Bektaş-ı Velî ile ilgili şu bilgi verilmektedir:

"Hacı Bektaş kim, Horasan'dan kalkdı, bir kardeşi vardı, "Menteş" derlerdi. Bile kalkdılar geldiler; doğru Sivas'a geldiler ve ondan Baba İlyas'a geldiler ve ondan Kırşehir'e vardılar ve ondan Kayseri'ye geldiler. Kayseri'den kardeşi Menteş yine Sivas'a vardı; onda eceli mukaddermiş, anı şehid ettiler, bunların kıssası çokdur, cemûsine ilmim yetmiştir, bilmişimdir. Hacı Bektaş, Kayseri'den Karayol'a (Sulucakaraöyük'e) geldi. Şimdi mezar-ı şerifi ondadır." (*Aşıkpaşa-zâde, 1332 (1916)*).

Bu ve diğer kaynaklardaki bilgilerden anlaşıldığı üzere Hacı Bektaş-ı Velî, Orta Asya'dan Anadolu'ya gelip yerleşmiş, orada önemli ve etkili bir kişi olarak yaşamış ve yine orada vefat etmiştir. Kabri, halen eski adı Sulucakaraöyük olan, bugünse kendi adını almış bulunan Nevşehir'in Hacıbektaş ilçesinin merkezindedir ve ziyaret edilmektedir. Kesin olmamakla birlikte, Hacı Bektaş-ı Velî'nin 669 / 1270'de vefat etmiş olduğu tahmin edilmektedir (*Coşan, 1986*).

Yunus Emre de, Anadolu'da doğmuş, orada yaşamış ve yine orada vefat etmiş büyük bir şahsiyettir. 720 / 1320-21'de vefat ettiği kabul edilir¹

Çalışmamızın konusunu teşkil eden büyüklerimizden birisi olan Ahmed-i Yesevî'nin tasavvufî bir kişiliği vardır. Hatta, "Yeseviyye" diye kendi adına izâfe edilmiş bir tarikatın piridir. Aynı şekilde Hacı Bektaş-ı Veli'nin de mutasavvıflığı vardır ve Makâlât'ında bu tasavvufî yönü açıkça görülmektedir. Yunus Emre de, onlar gibi, Anadolu'da yaşamış mutasavvuf bir şahsiyettir. Şiirlerine de bu yönü, net bir şekilde yansımıştır.

KARŞILAŞTIRMA

Biri Orta Asya'da yaşamış ve orada vefat etmiş, biri Orta-Asya'dan Anadolu'ya gelip yerleşmiş ve orada hayat sürmüş, diğeri de tamamen Anadolu'ya ait üç büyük kişinin inanış ve düşünüş biçimlerinin tesbiti ile, bunlar arasındaki benzerlik ve bütünlük, geniş coğrafyaya yayılmış olan Türk kültüründeki benzerlik ve bütünlüğü göstermesi bakımından oldukça önem arz etmektedir.

Bizim bu çalışmamız Ahmed-i Yesevî, Hacı Bektaş-ı Veli ve Yunus Emre'nin bazı İslamî kavram ve konular hakkında söylediklerini karşılaştırarak, onların bu kavram ve konulardaki inanış ve düşünüş biçimlerindeki benzerliği ve bütünlüğü ortaya koymaya yöneliktir.

Ahmed-i Yesevî, Yunus Emre ve Hacı Bektaş-ı Veli'nin İslam çizgisindeki bütünlüğü ele alırken temel dayanağımız, bugün elimizde bulunan eserlerinde yer alan kendi sözleridir. Önce, seçtiğim bazı İslamî kavram ve konular hakkında neler dediklerini tesbit ettim ve bunları bir bütünlük içinde sıraladım. Böylece aynı konularda her üçünün de (bazen sadece ikisinin) söyledikleri ortaya çıkmış oldu ve mukayese imkânı doğdu.

Her üç büyüğümüzün sözlerini tesbit ederken kullandığım kaynaklar şunlardır:

1. Ahmed-i Yesevî, **Divan-ı Hikmet'ten Seçmeler**, (Hazırlayan: Prof.Dr.Kemal Eraslan), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991.

Kemal Eraslan, sayfanın bir tarafında Ah-

med-i Yesevî'nin hikmetlerinin asıl metnini vermiş, karşı tarafta da açıklamasını yapmıştır. Hikmetlerden yaptığımız alıntılarda önce asıl metin yazılmış, arkasından, daha kolay anlaşılması için Sayın Eraslan'ın bugünkü dile aktarması verilmiştir.

2. Prof.Dr.M.Esad Coşan, **Hacı Bektaş-ı Veli Makâlât**, Seha Neşriyat, İstanbul (1986).

3. Dr. Mustafa Tatçı, **Yunus Emre Divanı** (Tenkidli Metin-İnceleme), I-II, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990.

Hacı Bektaş-ı Veli'nin sözlerinin kaynağını oluşturan **Makâlât**'ın ona ait olmadığını iddia edenler olabilir (*Ocak*, 1992). Halbuki, birçoklarının Hacı Bektaş-ı Veli'nin hayatıyla ilgili konularda kaynak olarak kabul ettiği **Menakıb-ı Hacı Bektaş-ı Veli**'de şöyle bir olay anlatılmaktadır:

"... Saîd, küçücük bir çocuk hâlinde kazanın içinde belirdi. Gene kapağı örttüler, kırk gün sonra açtılar, gördüler ki, Saîd, eskisi gibi kazanın içinde oturmakta. Saîd'i kazandan çıkardılar. Saîd bundan sonra hoş bir hâle büründü, Hünkâr'ın **Makâlât'ını** Türkçe'ye çevirdi." (*Gölpınarlı*, 1958).

Makâlât'ın Hacı Bektaş-ı Veli'ye ait olma dığını iddia edenlerin, öncelikle nakledilen Saîd isimli kişinin "*Hünkâr*" ın, yani Hacı Bektaş-ı Veli'nin **Makâlât'ını** Türkçe'ye çevirdiği şeklindeki bilgiyi açıklığa kavuşturması gerekir.

Menakıb-nâme'de anlatılan bu bilgi, şunu kesin olarak ortaya koymaktadır: **Menakıb-nâme** kaleme alındığında, yani kendisinin vefatından 200 seneden daha fazla bir süre sonra Hacı Bektaş-ı Veli ile ilgili olarak sözlü bir şekilde gelişen menkabeler yazıya geçtiğinde, onun **Makâlât** isimli bir eserinin olduğu ve aslı Arapça olan bu kitabın Türkçe'ye tercüme edildiği biliniyordu. Bu, nakledilen kısmın başındaki olay ve diğer birçokları gibi isbatı mümkün olmayan bir menkabe değildir. Çünkü vâkıa ile uyusmaktadır. Hakikaten Hacı Bektaş-ı Veli'den tercüme edildiği yazılı olan **Makâlât** tercümeleri kütüphanelerimizde mevcuttur. Bu bakımdan Makâlât'ın Hacı Bektaş-ı Veli'ye ait olduğunda bence şüphe yoktur.

Ahmed-i Yesevî, Hacı Bektaş-ı Veli ve Yunus Emre'nin söz konusu İslamî konu ve kavramlarla ilgili görüş ve tavsiyeleri şöyledir:

Besmele

Müslüman insan, hayırlı, doğru ve faydalı olan her işe Besmele ile başlar.

Süleyman Çelebi, Mevlid'ine bunu çok güzel bir beyitle dile getirerek başlamıştır:

"Allah adın zikredelim / evvelâ
Vâcib oldur cümle işde her kula"

Ahmed-i Yesevî de hikmetlerine Besmele ile başlamaktadır:

"Bismi'llâh dip beyân eyley hikmet ayıtp
Tâliblerge dürr ü güher saçtım muna
Riyâzeti katıĝ tartıtp kanlar yutup
Min defter-i sâni sözün açtım muna"

(Bismillah'la başlayarak hikmet söyleyip
Taliplere inci, cevher saçtım işte. Riyâzeti
katı çekip, kanlar yutup Ben defter-i sâni
sözünü açtım işte.)

1/1 (s.48, 49)²

Hacı Bektaş-ı Velî de Besmele'nin önemine şu sözlerle işaret eder:

"Pes zâhidlerin tâatı dün ü gün Tanrı'yı zikretmekdür ve hem Bismillâhırahmânırahim'i cümle işde yad kılmakdur." (s.6-7).³

Hayır ve Şer Her Şeyin Allah'dan Olduğu

İslâm inancına göre hayır da olsa, şer de olsa her şeyin mutlak yaratıcısı Allah'dır. Ancak, kendine ait fiilleri kul, cüz'i iradesiyle ister, Allah onu yaratır. İnsanın iradesi dışında olan her şeyin yaratıcısı zaten mutlak olarak Allah'dır. Ahmed-i Yesevî bu durumu şöyle ifade eder:

"Aşıkları zâr ingreben yolĝa kirdi
Her ne cefâ tiĝse anı Hak'dın bildi
Râzî bolup yir astıĝa hâzır boldı
Zar yıĝlaban seherlerde turar dostlar"

(Aşıkları inleyerek yola girdi;
Her ne cefâ gelse, onu Hak'dan bildi;
Râzı olup yer altında hâzır oldu;
Ağlayarak seherlerde durur dostlar.)

XXII/2 (s. 168-169) Aynı

hususla Yunus Emre de şöyle der: "Yunus bu sözleri kogil kend'özünden elin yugil **Senden ne gele bir digil çün Hak'dan ola hayr u şer** 28 / 9 (s. 45)⁴

Allah'a İtaat

Allah'a itaat mü'min olmanın gereğidir. Allah'ın emrettiklerini yerine getirmek, yasakladıklarından da kaçınmak gerekir. Birçok ayette, Allah'a itaat edilmesi emredilmiştir. Ahmed-i Yesevî, Hacı Bektaş-ı Velî ve Yunus Emre de, "Allah'a itaat" meselesi üzerinde durmuştur.

Ahmed-i Yesevî:

"Hakk'a yanıp mü'min bolsang **tâat kılĝıl**
Tâat kılĝan Hak didârın körer dostlar"

(Hakk'a dönüp mü'min olsan, tâat kıl sen; Tâat kılan Hak didarını görür dostlar.)

XXII/1(s.168-169)

Yunus Emre:

"Gel imdi tur bu fânîden mahrum kalmadın
Bâkî'den

Tâat kılup bu dünyeden kul nasîbin olmak
gerek"

137/4 (s. 148)

"Kim durur kim ire ana dün gün tâat kılan Ana
Virülür uçmak anlara zîrâ bilişdür yâd degül"

154/5 (s.164)

Hacı Bektaş-ı Velî:

"Pes imdi Çalup Tanrı'ya inanmak imândur ve
buyrugun dutmak dahi imandur ve yıĝlın didüĝinden
yıĝlınmak imândur. Pes Tanrı tabâ reke ve taâlâ
buyurduĝın dutmayup, yıĝlın didüĝinden yıĝlınmamak
Tanrı'ya inanma mak dur." (s. 16)

Günahlardan Kaçınma ve Haram-Helâl Ölçüsüne Riayet

Müslüman bir kişinin özelliklerinden biri de günahlardan kaçınmak ve haram-helâl ölçüsüne riayet etmektir. Büyük şair ve müridlerimizin her üçü de günahlardan kaçınma ve haram-helâl ölçüsüne riayet hususunda çok hassasiyet göstermişlerdir. Bu hassasiyetlerini, daha çok, bu hususlara riayet etmeyenleri tenkid ederek, ve onların acınacak hallerini gözler önüne sererek göster-

mişlerdir. Yunus Emre, tenkid oklarını öncelikle ve özellikle kendine yöneltir. Ona göre, her şey insanın kendisinde başlar ve kendisinde biter.

Ahmed-i Yesevî'nin, günah işlemekten, haram olan ve kötü kabul edilen işleri yapmaktan çekinmeyenlere yönelttiği tenkid okları şöyledir:

"Tâlib min dip ayurlar va'llâh bi'llâh nâ-insâf
Nâ-mahremge bakarlar közleride yok insâf
Kişi'mâln yiyürler çün dilleri imes sâf
Arslan Baba'm sözlerin işitingiz teberriük"

("Talibim ben" söylerler va'llâh bi'llâh nâ-insâf;

Nâ-mahreme bakarlar, gözlerinde yok insâf;

Kişi malını yiyerler, gönülleri değil saf;
Arslan Baba'm sözlerini işitiniz teberriük.)
XII/3 (s. 116-117)

"Pîr hizmetin kıldık tîp tâlib min dip yöerler
Yiben harâm harışnı kûlbârığa urarlar."

("Pir hizmetin kıldık, tâlibim" diyip yürürler;
Yiyip haram, mekruhu torbalarına
doldururlar.)

XII/4(s.116-117)

"Sûretleri sâfi nakş kıyâmetdin korkmaslar
Fısk u fücûr hâsılı günâhlardın hürkmes-
ler

Riyâ tesbîh ilginde yığlap yaşın tökmesler
Arslan Baba'm sözlerin işitingiz teberriük."

(Suretleri bütün nakş, kıyâmetten korkmazlar;

Fısk u fücür kılarlar, günahlardan ürk
mezler;

Riyâ tesbihi ellerinde, ağlayıp yaş dökmezler;
Arslan Baba'm sözlerini işitiniz teberriük.)

XII/7 (s.118-119)

Yunus Emre'nin aynı konudaki sözleri şöyledir:

"Yârânlarundan utanup günâhun gizlü iş-
lersin
Yaradan Hâlık'un hâzır niçün O'ndan
utanmazsın"

235/5(s.248)

"Bunda zâlimlik eyleyen nefsi harâmla toy"
layan

Yüzleri kara kopısar öz cânlan râhat degül"

154/4 (s.163)

"Müsül mânlar zamâne yatlu oldu

Helâl yenmez harâm kıymetlü oldu"

387 /1 (s.388)

"Kesgil harâmdan elün kesgil gaybetden
dilün

Azrail el irmedin bu dükkâmı dir gider"

35/4(s.51)

"Yazuğum çok günâh öküş yürür idüm dünyâda
hoş

İtdüklirğimün hisâbın vireyim andan varayım"

210/6(s.226)

"Ben bana zulm eyledüm itdüm günâh

Neyledüm n'itdüm sana iy pâdişâh"

415 / 2 (s.413)

Hacı Bektaş-ı Velî haram-helâl hususunda itina göstermeyenleri şu şekilde tenkid eder:

"Pey iy mü'minler! Kıyâmete inanmak böyle değil kim, siz inanursız, zira kim, her ne bulur sanuz harâmdan ve helâlden geyürsüz ve donanursız, haksuz yirde nimetler yiyüp gönenürsüz; ya'ni iş bu inanmak mudur kim, siz inanursız?" (s .17).

Ahmed-i Yesevî, haramdan elde edilmiş malın hayır getirmeyeceğini belirtir:

"Harâm harış yığmış mâlgâ kvanmangız
Mâllarını karış atlığ yılan kalur."

(Haram mekruh yığılmış mala güvenmeyin;
Mallarını karış adlı yılan kılar.)

XXX / 8 (s.204,205)

İhlâs

İhlas, kişinin yaptığını, ibâdetini sırf üzerine vazife olanı yerine getirmek niyetiyle ve Allah rızası için yapmasıdır. Yapılanlar ve ibadetler ihlâsla yapılırsa makbuldür. Ahmed-i Yesevî, Hacı Bektaş-ı Velî ve Yunus Emre de bu hususa şu sözleriyle işaret etmişlerdir:

"İşk gevheri tübsüz deryâ içre pinhân
Cândın kiçip gevher alğan boldı cânân
Bü'l'hevesler âşık min dip yolda kalğan
Dînlerini pûçek pulğa satar döstlar"

(Aşk cevheri dipsiz deniz içinde pinhan;
Candan geçip cevher alan oldu cânân;
Hevesliler âşıkım der, yolda kalan;
Dinlerini değersiz pula satar dostlar)
XXI/4 (s. 162463)

Yunus Emre:

"Aşıklar ortasında sofilik satmayalar
İhlâsıla bu işka riyâyı katmayalar"

5111 (s.75)

Hacı Bektaş-ı Velî:

"Her ne kim vansa ihlâsıla imân getürmekdür."
(s.18)

"Zirâ kim yuyısı (yuyucu) arınmayunca yu-
maklığıla yuncı arınmaz. Pes imdi âdâm gerek kim suya
yaraya ve su gerek kim âbdeste yaraya ve âbdest gerek
kim namaza yaraya ve namaz gerek kim Çalap Taâlâ'ya
yaraya." (s.8)

Tevbe

Temel İslâmî kavramlardan birisi de "tevbe" dir. Kur'an-ı Kerim'de birçok ayette tevbeden bahsedilir. Allah, müslümanlardan tevbe etmelerini ister. Tevbe esas itibariyle hatadan, gûnahtan ve yanlıştan, bir daha dönmek üzere vazgeçmektir. Bizim ele aldığımız büyük zatlar da bunun üzerinde dururlar. Ahmed-i Yesevî :

"Tevbe kılıp Hak'ya yanğan âşıklarğa
Uçmah içre dört anğda şerbeti bar
Tevbe kılmay Hak yanmağan gâfillerğa
Tar lahidde katı azâb hasreti bar."

(Tevbe kılıp Hakk'a dönen âşıklara

Cennet içinde dört pınarda şerbeti var.
Tevbe kılıp Hakk'a dönmeyen gâfillere
Dar lahidde katı azap hasreti var.)

XVIII/1 (s.146-147)

"Günâhuna tevbe kılıp yığlap yörğül

Kiter min dip yol başığa barıp turğul
Kitkenlemi körüp sin hem ibret alğil
İbret alsang yatmış yiring bolur gülzâr"

(Günahına tevbe kılıp ağlayıp yürür sen;

Giderim diyip yol başına varıp dur sen;
Gidenleri görerek hem ibret al sen;
İbret alsan, yattığın yer olur gülzâr.)

XVII/8(s.152-153)

"Namâz rûze teybe üzre barğanlarğa
Hak yolığa kirip kadem koyğanlarğa
Uşbu tevbe birle anda barğanlarğa
Yarlıkanmış kullar birlen sohbeti bar"

(Namaz, oruç, **tevbe üzre varanlara**, Hak yoluna girip ayak koyanlara, **Bu tevbeyle âhirete varanlara**, Bağışlanmış kullar ile sohbeti var.)

XVII/5 (s.146-147)

"Tevbesizler bu dünyâdın kiçmes bilür

Ölüp borsa gr azâbın körmes bilür
Kıyâmet küin tang Arasât atmas bilür
Heyhât heyhât nevha feryâd küinleri bar"

(Tevbesizler bu dünyadan göçülmez bilir;

Ölüp varsa, kabir azabını görmez bilir;
Kıyâmet günü Arasat tanı atmaz bilir;
Heyhât heyhât, nevha, feryâd günleri var.)

XVII/4 (s.146-147)

Hacı Bektaş-ı Velî:

"Pes kul yavuz hâlden dönicek **tevbe veren**
Çalap kendüsidür."

"Pes imdi iy mü'minler! **Tevbeyi şöyle kılmak gerek kim, anda aceb olmaya, lâkin şöyle kılmak gerek kim menfaat gele, zîrâ kim tevbe kılmaklık peşimânlıkdur** ve peşimanlığın esası budur kim, yitmiş yıllık günâh bir özre satılır." (s.23)

Riyâ

Riyâ, kişinin yaptıklarını ve ibâdetlerini, gösteriş niyetiyle ve "yapıyor" desinler düşüncesiyle yapmasıdır ki, bu dinimiz tarafından yasaklanmış ve böyleleri Kur'an'da yerilmiştir.7 Ah'med-i Yesevî de riyâkar insanların imandan uzak olduklarını kabul eder:

*"Rûze tutup halkğa riyâ kılgenleri
Namâz okup tesbîh kolğa algenleri
Şeyh min tiyü özge binâ koygenleri
Ahir demde imanındın cüda kıldım"*

(Oruç tutup halka riya kılanları,
Namaz kılıp tesbih ele alanları,
Şeyhim diyip başka bina kuranları
Son deminde imanından cüdâ kıldım.)
XIII/12 (s.130-131)

Yunus Emre de riyânın insanı düşüreceği kötü durumları şu beyitiyle ifade eder:

*"Kılursın riya namaz yazuğun çok hayrun az
Dinle neye varur söz cehennemde yatarsın"
248 / 8 (s.259)*

Yunus Emre diğer bir beyitte riya ile karışık ibadetlerden uzak olduğunu söyler:

*"Uş ben beni cem' eyledüm ol dosta iman ey-
ledüm
Birliğine kıldum kâmet riyâ tâat nemdür be-
nüm"*

170/5 (s.178)

Hacı Bektaş-ı Veli de riyâ ile ilgili olarak şunları söylemektedir:

"Zirâ kim ol Pâdişâh-ı Kerim eydür:

*Ben ol pâdişâhvân kim, yüz bin hezârân ve yüz bin
isteyici, istedürven, tâ haddi kapımda ömürleri geçince
zâr u zâr ağlarlar ve eğer inanmaklıkları ve
istemeklikleri riyâyıla olursa sonucu ser-gerdân
olurlar." (s. 17)*

Emr-i Ma'rûf-Nehy-i Munker (İyiliği emretmek - kötülüğü engellemek)

Müslümanlar iyi, doğru ve güzel olanı emretmek, yapılmasını sağlamak ve teşvik etmek;

kötü olanı da engellemek ve insanların kötülöklere düşmesini önlemek ile yükümlüdürler. Üzerinde durduğumuz büyük zatlar da bunun önemini ve gerekliliğini dile getirmişlerdir:

Ahmed-i Yesevî:

*"Akil irsenğ irenlerge hizmet kılğıl
Emr-i maruf kılğanlarğa izzet kılğıl
Nehy-i munker kılğanlarğa hörmət kılğıl
Ol sebebdin altmış üçde kirdim yirge."*

(Akıllı isen erenlere hizmet kıl sen;
Emr-i ma'rûf kılanlara izzet kıl sen;
Nehy-i munker kılanlara hürmet kıl sen;
O sebepten altmış üçte girdim yere.)
II / 19 (s. 64-65)

*"Emr-i maruf nehy-i munker bilip kılsa
Yatsa kopsa bir Hudâ'yı hâzır bilse"*

(Emr-i ma'rûf, nehy-i munker bilip kılsa,
Yatsa, kalksa bir Hudâ'yı hâzır bilse.)
XVI/7(s.142-143)

Yunus Emre:

*"Emr-i ma'rûf bu dem kaldı bid'at gelüp
sünnet öldi
Nasibli nasibin aldı saladur kudse gideliim."
218/4(s.233) Hacı*

Bektaş-ı Velî:

"Şeriat makamları:

*Onuncu makâmı emr-i ma'rûf ve nehy-i
münkerdür ve ya'ni eylüği buyurmakdur ve hem
yaramaz işlerden sakındurmakdur." (s.22)*

Kur'an ve Kur'an İle Amel

Kur'an-ı Kerim, İslâmiyet'in temel kitabıdır. Müslümanlar, yaşayışlarını Kur'an'a göre sürdürmek zorundadırlar. Kur'an'da emredilenleri yapmak, yasaklananlardan da kaçınmak gerekir. Ayrıca Kur'an sadece yüzünden okunmakla yetinilecek bir kitap değildir. Kur'an'ı okuyup anlamak ve yaşayışımızı ona göre düzenlemek zorun-

dayız. Ahmed-i Yesevî ve Yunus Emre de bu hususları bazı şiirlerinde öz bir şekilde dile getirmişlerdir.

Ahmed-i Yesevî:

*"Könğlüm katıĝ tilim açıĝ özüm zâlim
Kur'ân okup amel kılmaz yalĝan âlim"*

(Gönlüm katı, dilim acı kendim zâlim;
Kur'an okuyup amel kılmaz sahte âlim.)

1/9 (s. 50-51)

"Dür ü güher sözün âlemge saçsa
Okup ukxa kelâm-ı Haknı açsa"

(İnci, cevher sözüüm âleme saçsa,
Okuyup anlasa, Kur'ân'ı açsa.)

XLII/36(s.272-273)

Yunus Emre:

*"Kâf daĝı zerrem degül ay ü güneş bana kul Aslum
Hak'dur şek degül mürşiddür Kur'an bana"*

12 / 2 (s.29)

*"Gönül tolu zulmetdür işlediği bid'atdür
Bu niçesi ümmetdür Kur'an yolına gir"*

mez

115/4(s.124)

*"Okudun yidi Mushaf'ı tâat getürürsün sâfi
Çünkü amel eylemedün gerekse var yüz bin*

oka"

366 / 5 (s.369)

*"Okınan Kur'ân'a kulak tutulmaz
Şeytanlar semirdi kuvvetli oldı"*

387 / 7 (s.389)

Hacı Bektaş-ı Velî'nin **Makâlât'** ında, Kur'ân'a inanmanın iman esaslarından olduğu, Allah'ın hükümlerinden birini inkâr etmenin insanı küfre götürceği (s.31,32) belirtilir ve birçok konuda âyetler delil olarak sunulur (s.3, 4, 5, 9, 10, 11, 13, 14, 15, 16, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 32, 33, 34, 35, 36, 39, 40, 41, 42, 44,

47, 52, 53, 54, 58, 59, 60, 61, 64, 65, 66, 68, 69, 70, 71, 74, 77, 78, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 87, 89, 90, 92, 93, 95, 97, 98, 99, 101, 102, 103, 106, 107, 110, 111).

Hz. Peygamber ve Sünnetine Bağlılık

Ahmed-i Yesevî de, Yunus Emre de, Hacı Bektaş-ı Velî de, Hz. Peygamber'e bağlanmaya ve sünnetine uymaya çok önem verirler, hep bu yönde tavsiyelerde bulunurlar.

Ahmed-i Yesevî:

*"Ümmet bolsanĝ ĝarıblerge tâbi bolĝil
Ayet hadîs her kim aytsa sâmi holĝil"*

(Ümmet olsan, gariplere tâbi ol sen;
Âyet, hadis her kim dese sâmi ol sen.)

I / 5 (s.48-49)

*"Sünnetlerin muhkem tutup ümmet boldum'
Yir astıĝa yalĝuz kirip nürĝa toldum"*

(Sünnetlerini muhkem tutup ümmet oldum
Yer altına yalnız girip nurla doldum.)

I / 23 (s.56-57)

*"Mü'min irmes hikmet iştip yıĝlamaydur
İrenlerni aytkan sözün tınglamaydur
Ayet hadîs mazmûnını anlamaydur
Bol rivâyet Arş üstide kördüm muna"*

(Mü'min değil, hikmet iştip ağlamıyor;
Erenlerin dediği sözü dinlemiyor;
Ayet, hadîs mânâsını anlamıyor,
Bu rivayeti arş üstünde gördüm işte.)

III / 9 (s.68-69)

*"İşksızlamı hem cânı yok hem imânu
Resûlu 'llâh sözün aydım manâ kânu
Niçe aytsam işitküçi bilgen kanı
Bî-haberge aytsam köngli katar dostlar"*

(Aşksızların hem canı yok, hem imânı;

**Rasûlullâh sözünü dedim, mânâ kâni,
Nice desem, işitici, bilen hani?**

Habersize desem, gönlü karışır dostlar.)
XXI/3 (s.162-163)

"Fâsık fâcir hevâ kılıp yirni basmas
Rûze namâz kazâ kılıp misvâk asmas
Resûlu'llâh sünnetlerin közge ilmes
Günâhları kimdin künye artar dostlar"

(Fâsık, fâcir havalanıp yere basmaz;
Oruç, namaz kazâ kılıp misvâk asmaz;
Resûlu'llâh sünnetine değer vermez;
Günahları günden güne artar dostlar.)
XXI/9(s.164-165)

"Ümmet bolsang Mustafâ'ğa pevrev bolğıl
Ayğanların cân u dilde sin hem kılğıl
Kiçe kâyim kündüzleri sâyim bolğıl
Çın ümmetni rengi misl-i saman irür"

(Ümmet olsan, Mustafa'nın peşinde ol sen;
Dediklerini can ve gönülden hem kıl sen;
Gece ayakta, gündüzleri oruçlu ol sen;

Gerçek ümmetin rengi tıpkı saman olur.)
XXXI/7(s.214-215)

"Sünnetlerin muhkem tutup ümmet bolğıl
Kiçe kündüz dürrüd ayıp ülfet bolğıl"

(Sünnetlerini sıkı tutup ümmet ol sen,
Gece gündüz selâm verip ülfet ol sen.)
XXXI/ 8 (s.214-215)

"Tengri Taâlâ sözün **Resûlu'llâh sünnetin**

İnanmağan ümmetin ümmet dimes
Muhammed"

(Tanrı Taâlâ sözüne, **Rasûlullâh sünnetine**
İnanmayan ümmetine ümmet demez Muhammed.)
XLV/4(s.288-289)

Yunus Emre:
"Hadîsdür Mustafâ'dan ışkıla ikrâr didi
Binde bir ârif bunu bakup okıyubilmez"
110/7(120)

"Eydürisem eyâ gönül kanı farıza yâ sünnet
Eydür ki yok teşviş yime bu seviye amelirmez"
104/6(s.115)

"Yûnus'un sözi şî'irden amma aslı (dur) ki-
tâbdan
Hadîs ile dinene key (bilgi) sadık olmak
gerek"

137 / 9 (s.148)

"On iki bin hadîsi cem' eyledi Mustafâ
Anı işitdün meğer şerhile söz satarsın"
248 / 7 (s.259)

"Dutulmaz oldu peygamber hadîsi Halâyık
cümle Hak'dan utlu oldu."

387 / 8 (s. 389)

"Sen ana ümmet ohgör o seni mahrum komaz
Her kim anun ümmetidür sekiz Cennet
yiridür

Her kim anun sünnetiyle farzını kâim tutar
Ne diyem ki akıbet sorı-hisâbdan beri-dür."

81 / 4-5 (s.96) Hacı

Bektaş-ı Velî:

"Biregü ..... veyâhüd Muhammed-i Mus tafâ'ya
ınkarla baksa veyahüd Muhammed 'ün sehâ- beleriniün
birin nâ-hak bilse, dükeli işlediği amelleri hebâen
mensura olur." (s.31, 32)

Hacı Bektaş-ı Velî, başka bir yerde de
Hz.Peygamber'in şefaati olduğu işaret etmektedir:

"... Ka'be kibleünüz, Kur'an inandığınız,
Muhammed Mustafâ aleyhisselâm şefâatcünüz, Adem
aleyhisselâm atanuz ..." (s.80)

Yine o, kitabının sonunda, Kur'an'ın yanında
Hz.Peygamber'in hadislerine atıfta bulunmak tadır:

"Bâkî mübârek haberler Kur'an tefsirinde ve ehâdîs-
i nebevide ve tezkiretü'l-eviyâda ma'lûm ola." (s.111)

İbadetler

Peygamberimiz bir hadisinde şöyle buyur maktadır:

*"İslam beş şey üzerine bina edilmiştir: Allah'dan başka ilâh olmadığına ve Muhammed ' in O'nun kulu ve rasûlü olduğuna şehâdet etmek, namaz kılmak, zekât vermek, hacca gitmek ve ramazan orucunu tutmak."*9

Bu hadiste belirtilen hususlar, Allah'ın müslü manlara emrettiği başlıca ibâdetlerdir. Bunlar kelime-i şehâdet getirmek, namaz kılmak, zekât vermek, hacca gitmek ve oruç tutmaktır. Bunların her biri Kur'an'da çeşitli ayetlerde emredilmiştir ve müslümanların bu ibadetleri yerine getirmeleri gerekir. İşte Ahmed-i Yesevî, Yunus Emre ve Hacı Bektaş-ı Velî, söz konusu ibâdetlerin yerine getirilmesi üzerinde hassasiyetle durmuşlardır. Onların bunlarla ilgili olarak söyledikleri şunlardır:

Ahmed-i Yesevî:

*"Ey kul Ahmed sin bu kün kılğıl ibâdet tün ü kün
Dimegil ömrümdür uzun bilmem ki hâlîm ne
bolur"*

"Ey kul Ahmed, sen bugün, **kıl sen ibadet gece gündüz,**
(Deme sen ömrümdür uzun, bilmem ki hâlîm ne olur.)

LXIX/7(s.336,337)

*"Altmış üçke yaşım yitti öttüm gâfil
Hak emrini muhkem tutmay özüm câhil
Rûze namaz kaza kılıp boldum kâhil
Yaman izlep yahşılardm kiçtim muna"*

- (Altmış üçe yaşım yetti, geçtim gâfil; Hak emrini muhkem tutmadım, kendim câhil;

Oruç, namaz kazâ kılıp oldum kâhil;
Kötüyü izleyip iyilerden geçtim işte.)

I/10(s.51)

*"Arş üstide namaz okup tizim büktüm
Zârım ayııp Hakk'a bakıp yaşım töktüm"*

(Arş üstünde namaz kılıp dizimi büktüm;

Derdimi diyip, Hakk'a bakıp yaşımı döktüm.)

II/9(s.60-61)

"Biş yaşımda bilim bağlap tâat kıldım

Tatavvu'la rûze tutup âdet kıldım"

(Beş yaşımda tâbi olup tâat kıldım;
Baş eğerek oruç tutmayı âdet kıldım.)

II / 13 (s.62-63)

"Bî-namâz u bî-tâatke birmes kuvvet

Fi'li za'if özü ma'yûb birmes himmet"

(Namazsız, tâatsize vermez kuvvet;

Fi'li zayıf, ayıplıya vermez himmet.)

XVI/8(s.142-143)

"Muhabbetini şevki birle yâr istegil

Rûze namaz Uğanımnı farzı bolğay"

(Muhabbetin şevki ile yâr istegil

Oruç, namaz Kadir'imîn farzı olur.)

XXXVI/1 (s.232-233)

"Fâsık fâcir hevâ kılıp yimi basmaz

Rûze namaz kazâ kılıp misvâk asmaz

Resûiu'llâh sünnetlerin közge ilmes

Günâhları kündin künge artar dostlar"

(Fâsık, fâcir havalanıp yere basmaz;

Oruç, namaz kazâ kılıp misvak asmaz;

Resûiu'llâh sünnetine değer vermez;

Günahları günden güne artar dostlar.)

XXI/9(s.164-165)

"Cemâatke barmayın terk-i namâz kılğanlar

Şeytân birle bir yirde Derk-i esfel'de kördüm."

(Cemaate varmadan namazı terk kılanlar

Şeytan ile bir yerde, Derk-i esfel'de gördüm.)

LIX/8(s.316-317)

Yunus Emre:

"Benden öğüt isterisen eydivirem bildiğümden

Budur Çalab'un buyruğu tutun oruç kılun namâz"

109/2 (s.119)

"Müslümânâm diyen kişi şartı nedür bilse gerek Tanrı'nun buyruğun tutup biş vakt namâz kılsa gerek"

136/1 (s.146)

"Allah buyruğun dutgıl namâzun kılıp gıt-gil

Namâzun kılmayınca zinhar varmagıl işe"

"Evimde helâlime biş vakt namaz öğretgil

Öğüdün dutmazısa yazuğı yokdur boşa"

341/3-4(s.343, 344)

Hacı Bektaş-ı Velî:

"Şeriat makâmları:

.....

Üçüncü makâm namaz kılmakdur ve zekât virmekdür ve oruç dutmakdur ve güci yeterse hacca varmakdur ve hem ..." (s.19)

"Biregü diliyle îmân getirse ve gönliyle inanmasa veyâhûd öşrü zekâtı tamâm virmese veyâhûd hacca varuriken yoldan girü dönse ... dükeli işledüğü amelleri hebâen mensura olur"

(s.31-32) Bu

örnekler, Ahmed-i Yesevî, Yunus Emre ve Hacı Bektaş-ı Velî'nin ibadetler hususunda ne kadar hassas olduklarını ve ibadetlerin yerine getirilmesine ne kadar önem verdiklerini göstermektedir.

Dünyaya Bakış

Kâinattaki bütün varlıklar, Cenâb-ı Allah tarafından insanın emrine verilmiştir.¹⁰ İnsanoğlu, hayatını devam ettirmek ve yaşayışını kolaylaştırmak amacıyla uygun olarak dünyadaki her şeyden yararlanır. İslâm Dini'nde temel prensip dünyaya bu amaç doğrultusunda bakmak ve bu amaçla sınırlı olarak sarılmaktır. İnsanın yaratılmasındaki esas hikmet Allah'a kulluktur.¹¹ Müslüman da dünyayı ve dünyadakileri, bu amacını

gerçekleştirmesine yardımcı unsurlar olarak görür. Dünyalık makam mevki kazanmak ve dünyalık mal mülk biriktirmek ve yığmak, müslüman için esas amaç değildir ve olmamalıdır.

Müslümanın dünyaya bakışının böyle olması, onun dünya nimetlerinden istifade etmemesi, dünya işlerinden elini çekmesi demek değildir. Bilakis, kâinattaki her şeyin insanın emrine verilmiş olduğu bilinciyle, dünyadaki bütün nimetlerden, haram-helâl ölçüsüne riayet ederek, en iyi şekilde yararlanmak gerekir. Müslüman için dünyanın vâsıta olmaktan çıkarılıp, amaç haline getirilerek, dünyalık elde etmek için meşruiyet sınırları dışına çıkılması doğru değildir.

İslâm alim ve ediplerinin dünyaya bakışları bu doğrultudadır; dünyâyı amaç olmaktan çıkarmak anlamında, *"dünyayı terk"* kavramı geliştirmişlerdir. Ahmed-i Yesevî, Yunus Emre ve Hacı Bektaş-ı Velî'nin dünyaya bakışları da aynı şekildedir. Hatta Ahmed-i Yesevî, dünyaya aşırı bir şekilde dalıp amaç haline getirmeyi *"dünyaya tapmak"* olarak nitelendirmiştir.

"Dünya'perest nâ'cinslerdin boyun tavla Boyun tavlap deryâ bolup taştım muna."

(Dünyaya tapan soysuzlardan yüz çevir;

Yüz çevirip, deniz olup taştım işte.)

I/7(s.50-51)

Yunus Emre, dünyanın geçiciliği, insanın mutlaka bir gün bu dünyayı terkececeği ve bu yüzden dünyaya bağlanıp kalmaması gerektiği üzerinde durur:

"Bu dünyeye gelen kişi âhir yine gitse gerek

Müsâfirdür vatanına bir gün sefer itse gerek."

139 / 1 (s.149)

"Dünyayı elden bırak olmagıl Hak'dan ırak

Ser-mâye kendüs'olmuş varlıklar yuyanlara"

331/4(s.336)

Hacı Bektaş-ı Velî'nin Makâlat'ında da "dünyayı terk" üzerinde durulmaktadır:

"Âbidlerün tâatlan ... nefsi arzuların istemeyüp dünyâyı terk idüp âhireti sevmekdür." (s.4)

"Ve hem mü'minlere dünyâ sevmekliğ be-gâyet ulu noksandır. Nitekim Rasûl Hazreti aleyhi's-selâm buyurur:

"Dünyâ sevgisi her hatanın başı, onu terk etmek ise ibâdetin esasıdır."

"Ya'ni dünyâ sevmeklik dükeli günahların başıdır ve dünyâyı terk itmeklik dükeli ibâdetlerin başıdır." (s.110-111)

Dünya-Ahiret İlişkisi

Biraz önce de üzerinde durulduğu gibi, mü'min için dünyalık elde etmek amaç değil, kulluğunu daha iyi yapmasını kolaylaştıracak araçtır. İnsan bir gün mutlaka ölecek¹² ve dünyada yaptığı-ettiği her şeyden hesap sorulacaktır.¹³ İşte mü'minin bu hesaba hazır olacak şekilde yaşayışını düzenlemesi gerekir. Bu hazırlığın yeri dünyadır. Bizim incelediğimiz büyük zatlar da buna özellikle vurgu yapmışlardır:

Ahmed-i Yesevî:

"Tiriglikde din nevbetin yahşı urğıl

Ahiretning esbâbım munda kurğıl

Kul Hâce Ahmed îmân üzre tâyib bolğıl

Îmân birlen barğan kullar ölmes irmiş."

(Dirilikte din nevbetini iyi vur sen; Ahiretin esbâbını burada kur sen;

Kul Hâce Ahmed, imân üzre tevbeli ol sen;

Îmân ile varan kullar ölmez imiş.)

XXXV/11 (s.230-231)

Yunus Emre:

"Fâni dünyâyı n'ideliüm bâki evine gideliüm Armağan gerek dostumdan bunda yükin dutsun dimiş."

122/3 (s.130)

"Bu dünyâyı elden bırak âhirete eyle yerak Erenlerden olma irak gel ikrar it erenlere"

314/7 (s.321)

Hacı Bektaş-ı Veli:

"İmdi aziz-i men! Bu dünyalık irkenler dünyâ malını cem' idenler yârın âhiretde dürlü dürlü azâb-lardan nite kurtulsardur" (s.6)

Ahmed-i Yesevî, ahirete hazır olmak gerektiğini de şu sözlerle ifade eder:

"Küllü yevmin beterrün didi hak Mustafâ

Ümmet bolsang kulak salğıl ehl-i vefa

Yahşılarnı ecrin birür bedge ceza

Kıyâmet kün cezâların tartar dostlar"

("Küllü yevmin beterrün." dedi hak Mustafa-fa;

Ümmet olsan, kulak sal sen, ehl-i vefa;

İyilerin ecrini verir, kötüye ceza;

Kıyamet günü cezalarını çeker dostlar.)

XXI/8 (164-165),

"Min yigirme törtke kirdim Hakdın yırak

Ahiretka barur bolsam kanı yarak

Ölgenimde yığılıp urung yüz ming tayak

Ol sebebdin Hak'ka sığınıp kildim muna"

(Ben yirmi dört yaşa girdim, Hak'tan uzak;

Ahirete varır olsam, hani hazırlık?

Öldüğümde toplanıp vurun yüz bin dayak;

O sebepten Hakk'a sığınıp geldim işte.)

IV/4(s.70-71)

Ahirete hazır olmak hususunda Yunus Emre de şunları söyler:

"İşitdün Mustafâ'yı kim bu yir yüzinde kalmadı

Şunu söyle bilüriken yeragin nişe kılmazsın"

235/8(s.248)

"İsrafil sûrı ura yir yüzi divşürile

Harâb ola berr ü bahr çarh-ı felek yoyıla

Kimse varmaya bunda cümlesi vara anda

Ol pâdişâh önünde Hak terâzû kurıla

İyân ola cümle iş kurtılmaya yâd-biliş

Gel fülân ibn-i filân her bir kula kıgrıla"

306/1-3 (s. 313-314)

Dört Halife

Bilindiği üzere, Hz.Peygamber'in vefatından sonra halife olan Hz.Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz.Ali ile, onların dönemi İslâm tarihi içinde çok ayrı bir öneme sahiptir. "Hulefâ-i

Râşidîn Dönemi" denilen bu dönem, Hz.Peygamber'den sonraki İslâm tarihi için de, idarî ve siyasî bakımdan örnek bir dönem olarak kabul edilir. Buna rağmen, onların hilâfet makamına geliş ve getirilişleri ile, özellikle son iki halife zamanındaki bazı uygulamalar, tarih içinde, değişik İslam toplumları arasında çeşitli ihtilafların temelini oluşturmuştur. Hatta onlara dayalı mezhepler ortaya çıkmış ve gruplaşmalar meydana gelmiştir. Bu mezhep ve gruplaşmaların izleri günümüzde de kısmen devam etmektedir.

"*Hulefâ-i Râşidîn*" (Râşit Halifeler) de denilen dört halifeye bütün müslümanların hürmeti sonsuzdur. Hiç bir fark gözetilmeden hepsinin adı saygı ile anılır. Ancak, bahse konu olan hilâfete geliş şekli ve bazı uygulamaları temel alarak ortaya çıkmış bazı mezhep ve gruplar, dört halifeden bazıları hakkında aynı hassasiyeti göstermemektedirler.

Bizim kültür tarihimizde de Hulefâ-i Râşidîn genel olarak, aralarında hiç bir ayırım yapılmadan hürmetle anılır, isimleriyle birlikte mutlaka saygı ifadeleri kullanılır ve örnek kimseler olarak kabul edilir. Ancak tarih içindeki mezhepleşme ve gruplaşma gerçeği bizim kültürümüze de yansımıştır. Meselâ, toplumumuzun bir gerçeği ve ayrılmaz parçası Alevîler ile, Hacı Bektaş-ı Velî'yi pir kabul eden Bektaşîler, Hz.Ali dışındaki halifelere aynı gözle bakmazlar.

Ahmed-i Yesevî, Hacı Bektaş-ı Velî ve Yunus Emre'nin dört halifeye bakışları birbiriyle paralellik arz etmektedir ve bizim kültürümüzün genel yapısını yansıtmaktadır.

Ahmed-i Yesevî, dört halifeden her biri için ayrı ayrı birer "*Hikmet*" yazmıştır. Bu hikmet lerinde, çeşitli özelliklerini öne çıkararak onları öğmektedir. Biz burada dört halifeden her biri için yazdığı hikmetlerin birinci beyitlerini vererek yetinmek istiyoruz:

Hiz. Ebu Bekir:

"*Körgan zaman Ebâ Bekr-i Sıddîk'dur*

Üstün bolup tayanğan Ebâ Bekr-i Sıd'

dîk'dur"

(Gördüğü an inanan **Ebâ Bekr-i Sıd-dîk'**dir;

Üstün olup dayanan **Ebâ Bekr-i Sıd' dîk'**dir.)

XLVI/1 (s.290-291)

Hiz.Omer:

"*İkincisi yâr bolğan adâletliğ Ömer'dür*

Mü'minliğda yâr bolğan adâletliğ Ömer'dür"

(İkincisi yâr olan adaletli Ömer'dir;

Mü'minlere yâr olan adaletli Ömer'dir.)

XLVII /1 (s.292-293)

Hiz. Osman:

"*Üçünçisi yâr bolğan Osmân-ı bâ-hayâdur*

Her nefesde yâr bolğan Osmân-ı bâ-hayâdur"

(Üçüncüsü yâr olan haya sahibi Osman'dır;

Her nefeste yâr olan haya sahibi Os-man'dır.)

XLVIII /1 (s.294-295)

Hiz.Ali:

"*Tördünçisi yâr bolğan şir-i Hudâ Alf' dür*

Hem Mi'râcda yâr bolğan şir-i Huda Alf'dür"

(Dördüncüsü yâr olan Hak arslanı Alf'dir;

Hem Mirâc'da yâr olan Hak arslanı Ali.)

XLIX/1 (s.296-297)

Ahmed-i Yesevî başka bir hikmetinin bir mısraında da, Hulefâ-i Râşidîn'in hepsinin ismini zikreder:

"*Ğurbet tigdi Mustafâ dik irenlerğa*

Otuz üç ming sahabe hem yârânlarğa

Ebû Bekir Ömer Osmân Murtazâ'ğa

Ğurbet tigdi alarğa hem aydım muna"

(Gurbet değdi Mustafa gibi erenlere,

Otuz üç bin sahabe ve yaranlara,

Ebû Bekir, Ömer, Osman, Murtaza'ya,

Gurbet değdi onlara hem, dedim işte.)

VIII / 3 (s.94-95)

Yunus Emre de, dört halifeyi hürmet ve tazimle anar:

*"Ebu Bekr ü Ömer ol dîn ulusu
Aliyy'i Murtazâ Osman benümdür."*
31/3 (s.48)

*"Muhammed'i yaratdı mahlûkat şefkatinden
Hem Ali'yi yaratdı müminlere fazlından"*
249 / 4 (s.260)

*"Ebû Bekrile Ömer yüzlerinden nûr tamar
Sinesi tolu Kur'ân Osmân-ı Affân /canı"*
396 / 7 (s.395)

Hacı Bektaş-ı Velî, Hz. Peygamber ve dört halifeyi, birbirinden ayrılması mümkün olmayan bir elin beş parmağı gibi bir bütün olarak görmektedir:

"Ve hem Muhammed Aleyhi's-selâm baş parmak gibidir; Ebû Bekir radıya'llâhu anh şehâdet parmağı gibidir; Ömer radıya'llâhu anh orta parmak gibidir; Osman radıya'llâhu anh taharet parmağı gibidir; Ali kerrema'llâhu vecheh kiçi (küçük) parmak gibidir..."
(s.78)

Dört Kapı

İslam tarihinde, hatta günümüzde bir tasavvuf gerçeği vardır. Bu, tasavvufun özünü kabul etme yenlerin dahi reddetmeleri mümkün olmayan bir gerçektir. Hicri ikinci asırda başlayan tasavvuf anlayışı, asırlar ilerledikçe bütün İslâm âlemine yayılmıştır. Hatta, Türkler arasında tasavvuf hareketinin İslâmiyet'in kabulüyle paralel yayıldığı kabul edilir (Köprülü, 1976). Bu bakımdan bizim tarihi kültürümüzde, şiir ve edebiyatımızda tasavvuf anlayışının önemli izleri ve yeri vardır.

Tasavvuf geleneğinde, kişilerin, manevî bakımdan kendilerini geliştirmeleri ve yükseltmeleri için çeşitli eğitim yolları ortaya konulmuştur. Bu eğitim sürecinden geçen kişilerin bir takım merhaleler katettikleri ve bazı manevî kazanımlar elde ettikleri kabul edilir. Bu merhaleler ve manevî kazanımlar için bazı tabir ve kavramlar kullanılır. İşte bu tabir ve kavramlardan bir kısmı da,

"dört kapı" olarak topluca isimlendirilmiş bulunan "şeriat, tarikat, marifet ve hakikat" tir. Bu dört kapı kavramı, bir müridin birbirini takip eden dört merhaleyi ve kat ettiği bu merhaleler sayesinde elde ettiği manevî kazanımları ifade eder. Mürid, "şeriat" kapısından girer, "tarikat" ve "marifet" merhalelerini de aşarak "hakikat" e ulaşır.

Ahmed-i Yesevî, Yunus Emre ve Hacı Bektaş-ı Velî'nin tasavvuf anlayışlarında da büyük ölçüde bir benzerlik görülmektedir (Yılmaz, 1993; s.26-29). Bu çalışmada bu benzerlik ve bütünlüklerin tamamını ele almadık. Ancak bir örnek teşkil etmesi için yukarıda belirttiğim, "dört kapı", yani "şeriat, tarikat, hakikat ve marifet" kavramlarına verdikleri önemi vurgulayan örneklerle yetindik. Onların bu dört kavramla ilgili olarak söylediklerinin bir kısmı şöyledir: Ahmed-i Yesevî:

*"Tarikatdur bu yol atın bilse dervîş
Marifetni meta'idin alsa dervîş
Özge yollar bâd-ı hevâ sansa dervîş
Hakikatı meydânında ir ol bolur"*

(Tarikattir bu yol, adımı bilse dervîş,
Marifetin metâından alsa dervîş,
Başka yollar beyhudedir, sansa dervîş,
Hakikatin meydanında er o olur.)

XXVI/6 (188-189)

*"Marifetning bûstânında cânıng birgen
Muhabbetning meydânında baş oynagan"*

*Hakikatıng deryâsıdn gevher alğan
Ğavvâs yanglığ ol deryâdn çıkmas bolur"*

(Marifetin bostanında canını veren,
Muhabbetin meydanında baş oynayan,
Hakikatin denizinden cevher alan
Dalgıç gibi o denizden çıkmaz olur.)

XXVIII /3(s.194-195)

*"Tarikatke şeriatsız kirgenlemi
Şeytân kilip îmânını alur irmiş
Uşbu yolu pîrsiz davâ kılğanlarını
Sersân bolup ara yolda kalur irmiş"*

(Tarikate şeriatı girenlerin
Şeytan gelip imanını alır imiş.
İşbu yolu pirsiz dâva kılanları
Şaşkın olup ara yolda kalır imiş.)

XXXII/1 (s.216'217)

*"Şeriatı tarikatı biley diseng .
Tarikatı hakikatke ulay diseng
Bu dünyâdın dürr ü güher alay diseng
Candan kiçken hâs kulları alur irmiş"*

(Şeriatı, tarikati bileyim desen,
Tarikatı hakikate ekleyim desen,
Bu dünyadan inci, cevher alayım desen,
Candan geçen seçkin kulları alır imiş.)

XXXII / 6 (s.218-219)

*"Şeriatda tecrîddür dünyâsını terk itmek
Terk itmeyin dünyânı Hak'nu söydüm dimesün"*

*Tarîkatda ten canın terk itmeki tecrîddür
Terk itmeyin ten canın tecrîd boldum dimesün"*

***Hakikatda** harâm'dur bir Huda'dın özgesi
Andağ bolmay âşıklar didâr ârzü kulmasun"*

(Şeriatte tecrittir dünyasını terk etmek;
Terk etmeden dünyayı, Hakk'ı sevdim, de'
mesin.

Tarikatte ten canın terk etmesi tecrittir;
Terk etmeden ten canın, tecrit oldum, de-
mesin.

Hakikatte haramdır bir Hüda'dan başkası;
Öyle olmadan âşık, didar arzu kılmasın.)
LXII/5-6-7 (s.322-323)

"Su âlemde rüsvâ bolup kan yutmasang
Şeriatda tarikatda pır tutmasang
Hakikatda can u tendin pâk ötmeseng
Gafletlerdin sini ne dip cüdâ kılsun"
(Bu âlemde rüsvâ olup kan yutmasan,
Şeriatte, tarikatte pir tutmasan,
Hakikatte candan, tenden tam geçmesen,
Gafletlerden seni ne diye ayırırsın?)

XVI/3 (s.140-141)

Yunus Emre:

*"Ewel kapu şerî'at emr ü nehyi bildürür
Yuya günahlarını her bir Kur'ân hecesi"*

*İkincisi tarikat kulluğa bil baglaya
Yolu toğru varanı yarlıgaya hocası"*

*Üçüncüsü ma'rifet cân gönül gözün açar
Bak ma'nı sarâyına Arş'a değin yücesi"*

*Dördüncüsü hakikat ere eksük bakmaya
Bayram ola gündüzi Kadir oh. gicesi"*

351/34-5-6 (s. 351)

*"Şerî'at-Tarikat yoldur varana
Hakikat-Ma'rifet andan içeriü"*

290/8 (s.295)

*"Evvvel kapu şeriat geçse andan tarikat
Gönül evi ma'rifet ışk hakikat içinde"*

295/ 5 (s.300)

*"Bu şeriat güç olur tarikat yokuş olur
Marifet sarplık durur hakikatdür yücesi"*

351 /7 (s.351)

*"Dört kapudur kırk makam yüz altmış menzili
var"*

Ana irene açılır vilâyet derecesi"

351/13 (s.352)

Hacı Bektaş-ı Velî:

*"Kul, Çalup Tanrıya kırk makamda irer,
ulaşur, dost olur. Ol kırk makâmın onu şeriat içindedür ve
onu tarikat içindedür ve onu ma'rifet içindedür ve onu
hakikat içindedür." (s.14)*

SONUÇ

Ahmed-i Yesevî'nin hikmetleri, Yunus Emre'nin
Divan'ı ve Hacı Bektaş-ı Velî'nin Makâlât'ından
aldığımız örnekleri yan yana getirdiğimizde
görölmektedir ki, Türk kültür tarihinin üç önemli
kişisi de İslamî konu ve kavramlarda birbirine çok
benzeyen, paralellik arzeden fikirler

söylemişlerdir. Bu durum, geniş Türk coğrafyasının değişik yerlerinde, birbiriyle 1-1,5 asır yakınlıkta yaşamış üç büyüğümüzün İslam çizgisindeki bütünlüğünü göstermektedir. Her üçü de, Allah'a itaatın gerekliliğini ifade etmiş, günahlardan kaçınmayı ve tevbeyi tavsiye etmiş; ihlasla ibadetlere sarılmanın önemini vurgulamış; Kur'an ve Sünnete sarılmayı vazgeçilmez görev olarak arzetmişlerdir. Hulefa-i Râşidîn'e bakışları ortaktır. Tasavvufî anlayışta ortak kavramlarda buluşmaktadırlar.

Bu durum bizim tarihî kültürümüzdeki İslâmî çizginin bir bütünlük içinde olduğunu göstermektedir. Bu, aynı zamanda İslâmî temel kavramların Türkler tarafından nasıl anlaşıldığının da göstergesidir. "*Türk müslümanlığı*" veya "*müslümanlığın Türk yorumu*" gibi kavram ve söylemlerin içinin doldurulması da, ancak bu örneklerin sağlıklı bir şekilde ortaya çıkarılmasıyla mümkün olacaktır. Her toplumun İslam'ı yaşayış biçiminde bazı farklılıklar, farklı yansımalar mutlaka vardır. Ancak bu, özü hiçbir zaman değiştirmez. Ahmed-i Yesevî, Hacı Bektaş-ı Velî ve Yunus Emre'den seçip verdiğimiz örnekler de, İslamiyet'in özünün Türk Müslümanlığında veya İslamın Türk yorumunda değişmeden ve değiştirilmeden ifade edildiğini gözler önüne sermektedir. Konunun bu şekilde ortaya çıkarılması bizce günümüz açısından önem arz etmektedir.

Günümüzde, Ahmed-i Yesevî, Hacı Bektaş-ı Velî ve Yunus Emre, barışın, sevginin, aşkın, hoşgörünün sembol isimleri olarak ortaya konulmakta; sadece bu ve benzeri konular açısından ele alınmaktadır. Bütün bu hususlarda onların sembol isimler oldukları doğrudur, ancak onlar sadece o yönleri olan ve o yönleriyle yetinilecek şahsiyetler değildir. Tarihî kültür mirasımızın bu üç önemli şahsiyeti ve diğerleri, mutlaka bütün yönleriyle ele alınmalı ve öyle tanıtılmalıdır. Özellikle onların İslâmî konu ve kavramlarla ilgili yönleri ihmal edilmemeli ki, bizim tarihî kültür

mirasımızın İslâmî yönü ortaya çıksın ve sahip olduğu bütünlük ile, İslam'ın temel esaslarıyla uyum içinde bulunduğu görülebilsin.

Hacı Bektaş-ı Velî'nin Makâlât çerçevesinde ele alınması ve öyle tanıtılması gerekir. Ne yazık ki, günümüzde bazı kişi ve çevreler, Hacı Bektaş Velî'yi bu bütünlük içinde sunmayarak Bektaşîleri ve Bektaşîliği Makâlât'taki Hacı Bektaş-ı Velî'den ayrı göstermeye çalışmakta dırlar. Halbuki yapılması gereken **Makâlât** 'taki Hacı Bektaş ile Bektaşîleri buluşturmak. Bu Bektaşîleri Sünnileştirmek değildir; bilakis onları Bektaşî olarak kalmalarına rağmen, Bektaşîliğin tarihî temeli ve süreci ile buluşturmak ve meseleyi yerine oturtmaktır.

Bunların böyle yapılması Sünnisi, Alevîsi ve Bektaşîsi ile, herkesin kendi kimliğiyle kalmasına rağmen, ortak bir çizgide buluşması sonucunu doğuracaktır ki, bu da millî birlik ve bütünlüğümüz için oldukça önemlidir.

Yaptığımız bu çalışmanın amacı, Ahmed-i Yesevî, Hacı Bektaş-ı Velî ve Yunus Emre'nin belli İslâmî konu ve kavramlar hakkında söylediklerindeki ortaklık, benzerlik ve bütünlüğü ortaya koymaktır. Mesele Ahmed-i Yesevî'nin Hikmetlerinin veya Hacı Bektaş-ı Velî'nin Makâlât'ının, ya da Yunus Emre'nin Divan'ının incelenmesi değildir. Öyle bir inceleme onların eserlerinde ayrı ayrı bütün görüşlerini sistematik bir şekilde ortaya koyardı. Halbuki bizim amacımız, biraz önce de belirttiğimiz gibi, ortaklık ve bütünlüğü tesbit etmek olduğu için, sadece, ortak görüş, tavsiye ve ifadelerini yakaladığımız kısımları bulup çıkardık. Onları da konularına göre tasnif ederek, karşılaştırmak üzere kısa bir girişten sonra arka arkaya sıraladık. Aldığımız metinlerin her birini ayrı ayrı yorumlamak ve açıklamalar yapmak hem bu çalışmanın amacı değildi, hem de çalışmamızın hacmini çok genişletirdi. Zaten mukayese amacı taşıdığı için, yaptığımızın bu amacı gerçekleştirmiş olduğuna inanıyorum.

AÇIKLAMALAR

1 Yunus Emre'nin hayatıyla ilgili tartışmalar oldukça uzundur. Hatta Anadolu'daki Yunus isimli kişiler ve Yunus Emre'nin mezarının bulunduğu yerler ayrıca tartışma konusudur. Bütün bunlar için bkz. Tatçı 1990: 12-43

2 Ahmed-i Yesevî'nin hikmetlerinden sonraki Romen rakamı kaçınıcı hikmet olduğunu, ikinci rakam, o hikmetin kaçınıcı beyiti olduğunu gösterir. Sayfa numarası da, kaynak olarak faydalandığımız, Prof.Dr. Kemal Eraslan'a ait **Divan-ı Hikmet'ten Seçmeler** kitabının sayfasıdır

3 Hacı Bektaş-ı Velî'nin sözlerinden sonraki sayfa numaraları, M.Esad Coşan tarafından yapılmış **Makâlât** çalışmasına aittir.

4 Yunus Emre'nin şiirlerinden aldığımız örneklerden sonraki rakamlardan ilki, şiirin sıra numarasını, ikincisi de beyitin şiir içinde kaçınıcı beyit olduğunu ifade eder. Sayfa numarası da, kaynağımız olan Mustafa Tatçı'ya ait **Yunus Emre Divanı, II.** cildin sayfalarıdır.

5 Allah'a itaat birçok ayette, Rasulullah'a itaatla birlikte emredilmektedir. Bkz. Al-i İmran III, 32, 132; Nisâ IV, 59; Mâide V, 92; Enfâl VIII, 20, 46; Nûr XXIV, 54; Muhammed VIII, 33; Tegâbûn LXIV, 12.

6 ".. Çok samimi bir dönüşle Allah'a tevbe ediniz." Tahrir LXVI, 8.

7 "O, yaptıklarına sevinen, yapmadıkları şeylerle övülmeyi sevenlerin (onacaklarını) sanma. Onların azaptan kurtulacaklarını sanma. Onlar için acı bir azap vardır." Al-i İmrân III, 188.

8 "Sizden hayra çağırın, iyiliği emreden ve kötülükten alıkoyan bir topluluk olsun. İşte felâha erişenler yalnız onlardır." Al-i İmrân III, 104.

9 Buhârî, **Sahîh**, İmân 1 ve 2 ; Müslim, **Sahîh**, İmân 19; Tirmizî, **Sünen**, İmân 3.

10 (Allah) Göklerde ve yerde olan tüm her şeyi sizin hizmetinize sundu (musahhar kıldı). Câsiye VI, 13.

11 "Ben cin ve insanları ancak Bana kulluk etsinler diye yarattım." Zâriyat LI 56. "Gizleseniz de açıklasanız da, Allah onunla sizi hesaba çeker." Bakara 2/284.

12 "Her nefis ölümü tadacaktır." Ali İmrân III, 185 ; Enbiyâ 21/35; Ankebût 29/57.

13 "Siz içinizdekini gizleseniz de, açıklasanız da, Allah onunla sizi hesaba çeker." Bakara 2/284

L Ü G A T Ç E

Arıda: Orada.

Andan : Ordan.

Bile : Birlikte.

Bunda: Burada.

Donanmak : Süslenmek, giyinip kuşanmak.

Dükeli: Hep, hepsi, bütün.

Dün : Gece.

Dün ü gün : Gece ve gündüz.

Eyitmek : Demek, söylemek.

Gönenmek : Refaha kuvuşmak; sevinmek.

Hebâen Mensura: Boşuna harcanarak.

İrkmek : Toplamak, biriktirmek, yığmak.

Kâhil : Güçlü, kuvvetli.

Kığırılmak : Çağrılmak.

Kopısar: Haşrolmak; öldükten sonra dirilmek.

Kiçi: Küçük.öGöGG

Öküş: Çok fazla.

Onda: Orada.

Ondan : Oradan.

Tammak : Damlamak.

Toylanmak : Ziyafet vermek, yedirip içirmek.

Uçmak : Cennet.

Uş : İşte, şimdi; çünkü; ancak.

Utlu : Utangaç, mahcup; utanılacak.

Yatlu: Kötü, uğursuz, âdi, fenâ.

Yazuk: **Günah**, cürüm, suç.

Yerağ, Yeraç : **Hazırlık.**

Yığılmak : Sakınmak.

Yoyulmak : Ortadan kalkmak, silinmek, bozulmak.

Yumak : Yıkamak.

Yumacı : **Yıkanan.**

KAYNAKLAR

- AŞIKPAŞA-ZADE;(1332 /1916), Tevârih-i Âl-i Osman, İstanbul.
- BUHÂRÎ, Muhammed b. İsmâil; (1981 / 1401), Sahîh, I-VIII, Çağrı Yayınları, İstanbul.
- COŞAN, Prof. Dr. M.Esad; (1986), Hacı Bektaş-ı Velî, Makâlât, Seha Neşriyat, İstanbul.
- EL-ACLUNÎ, İsmail b. Muhammed; (1351, 1352), .Keşfü'l-Hafâ, HI, Dârü'l - İhyâi't -Türâsi'l Arabî, Beyrut.
- ERASLAN, Prof.Dr.Kemal; (1991), Divan-ı Hikmet'ten Seçmeler, Kültür Bakan- lığı Yayınları, Ankara.
- GÖLPINARLI, Abdülbâki; (1958), Menâ- kıb-ı Hacı Bektaş-ı Velî "Velâyet-nâme", İstanbul.
- KÖPRÜLÜ, M. FUAT; (1976), Türk Edebiyatında ilk Mutasavvıflar, Ankara.
- MÜSLİM, İmam Ebu'l - Hüseyin; (1981/ 1401), Sahîh, I-III, Çağrı yayınları, İstanbul.
- OCAK, Prof.Dr.Ahmet Yaşar; (1992), Osmanlı İmparatorluğunda Marjinal Sûfilik: Kalen-derîler (XIV- XVII. yüzyıl), Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara.
- TATÇI, Dr. Mustafa; (1990), Yunus Emre Divanı, I-II, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara
- TİRMİZİ, Ebû İsâ Muhammed; (1981/ 1402), Sünen, I-V, Çağrı Yayınları, İstanbul.
- YILMAZ, Doç.Dr.Ali; (1993), "Ahmed-i Yese- vî'nin Hikmetleri ile Yunus Emre'nin Şiirle rinde Tasavvufi Muhteva Benzerlikleri",Milletler Ara- sı Hoca Ahmet Yesevî Sempozyumu Bildirileri, (26-29 Mayıs1993), Kayseri.

**THE ENTIRETY IN THE ISLAMIC
LINES OF AHMAD-I YASAWI, YUNUS EMRE AND HAJI BEKTASH-I WALI**

Prof.Dr.Ali YILMAZ

Ankara University, Faculty of Theology

ABSTRACT

After accepting Islam, some of the Turks started to immigrate from Middle Asia, their mainland, to the West. This immigration stopped after dwelling in Anatolia. It even extended so as to include the whole Balkans during the powerful periods of Ottoman Empire. So a Turkish region was formed extending from Middle Asia to Anatolia, to the Balkans. At the same time it paved the way to the transportation of the religious beliefs, the way of living and the culture, and consequently a religious and cultural Turkish-Islamic geography was born beside the physical geography. So the knowledge and culture that improved in Middle Asia were transported to Anatolia by the Muslim and Turkish scientists, and this means the transportation of the religious, scientific and cultural entirety.

In this wide geography very famous persons grew up. The three important names among these famous persons are Ahmad-i Yasawi, Haji Bektash-i Wali and Yûnus Emre. Ahmad-i Yasawi, who lived and deceased in Middle Asia, and Haji Bektash-i Wali, who immigrated from Middle Asia to Anatolia and lived there, and Yûnus Emre, who entirely belonged to Anatolia, are the bridge connecting the mentioned geography with each other, are also the mirror of the historical aspect of our Islamic understanding.

This study shows the entirety in the Islamic lines of our three great masters comparatively. Their common views, advises and statements on some Islamic subjects- and concepts were discovered and brought together for comparison. We did not enter into interpretation not to disperse the subject and not to make it long, and so we left the word to them. Consequently it is understood that all of these three masters have common views, thoughts and advises in connection with the Islamic matters and concepts, and there is an entirety in their Islamic lines. All of them stated the necessity of the obedience to Allah and recommended repentence and avoidance from the sins. At the same time they all stressed the importance of embracing worships sincerely and advised embracing Islam as an unavowed duty. Their views about Khulafâ-ı Râshideen (Abû Bakr, 'Umar, 'Utman, 'Ali) are common. They meet round the common concepts concerning the mystical understanding.

To display these aspects of Ahmad-i Yasawi, Haji Bektash-i Wali and Yunus Emre will provide a big contribution to our national unity and entirety.

Key Words:

Ahmad-i Yasawi, Haji Bektash-i Wali, Yunus Emre, Islamic lines, Entirety.

Целостность в Исламском Мироззрении Ахмета Йесеви, Йунуса Эмре и Хаджи Бекташи Вели

Проф. Др. Али Йылмаз

*Преподаватель Факультета Теологии Анкарийского Университета
Декан Факультета Теологии Университета Джумхурийет*

РЕЗИОМЕ

После принятия Ислама часть тюрков начали переселяться из своей родины, т.е. Средней Азии, на запад. Переселение прекратилось, когда они разместились в Анатолии. Во времена Османской империи оно однако расширилось на территорию, охватывающую Балканы. Таким образом образовалась Тюркская география, протянувшаяся из Средней Азии к Анатолии, к Балканам. В то же время Это переселение обеспечивало и перевод религиозных поверий, жизненного уклада и культуры, в результате чего образовалась, наряду с физической, и религиозно-культурная Тюрко-исламская география. Так, наука и культура Средней Азии были транспортированы тюркскими мусульманскими учеными в Анатолию. В то же время Это означает транспортировку религиозной, научной и культурной целостности.

В этой широкой географии появились многие выдающиеся личности. Трое из них - Ахмед Йесеви, Хаджи Бекташи Вели и Йунус Эмре. Ахмед Йесеви, живший и умерший в Средней Азии; Хаджи Бекташи Вели, переселившийся из Средней Азии в Анатолию и живший там; а также Йунус Эмре, всецело принадлежащий Анатолии, являются мостами, связующими упомянутые географии. Они в то же время являются зеркалом исторического аспекта нашего понятия Ислама.

Данное исследование сравнивает целостность в исламском мироззрении наших троих вышеуказанных мастеров. Установлены и поставлены в ряд для сравнения их общие взгляды, советы и мысли о некоторых основных темах и понятиях Ислама. В целях лаконичности мы удержались от интерпретации и предоставили слово им самим. Результат показывает, что все они имели общие взгляды, советы и мысли в исламских темах и понятиях, и имеется целостность в их исламском мироззрении. Все трое выражали необходимость повиновения Аллаху, советовали избегать от грехов и раскаиваться, подчеркивали важность послушания Корану и Сунне, как обязательная должность. Их взгляды на Хулефа-и Рашидин являются общими. Они имеют также общие суфийские понятия.

Обнаружение этих аспектов Ахмета Йесеви, Хаджи Бекташи Вели и Йунуса Эмре внесет большой вклад для национального единства и целостности.

Слова-ключи :

Ахмет Йесеви, Хаджи Бекташи Вели и Йунус Эмре, Исламское Мироззрение, Повиновение Аллаху, Целостность

LÂYİHA GELENEĞİ İÇİNDE XVIII.YUZYIL OSMANLI ISLAHAT PROJELERİNDEKİ TESPİT VE TEKLİFLER

Doç. Dr. Ali İbrahim SAVAŞ

Kırıkkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğr. Üyesi

ÖZET

Türk tarihinde devlet adamları veya ulemâ tarafından kaleme alınan lâyiâ türü eserlerin sayısı oldukça fazladır. Bunlar zaman zaman hükümdarlara takdim edilmiş, devlet ve toplum hayatı hakkında olması gereken genel prensipler, devlet adamlarının ve devlet teşkilatının aksaklıkları kritik bir gözle ifade edilerek, bu hususlarda devlet adamları ikaz edilmeye çalışılmıştır. Bu türün ilk örneklerini, Yusuf Has Hâcib'in 'Kutadgu Bilig'adlı eseri ile Nizâmülmülk'ün 'Siyâsetnâme'adlı eseri teşkil etmektedir. Özellikle bu eserlerin XVI. Yüzyılın sonundan itibaren daha da yoğunlaştığı bilinmektedir. Lâyihaları yazıldığı dönemler açısından iki ayrı grupta değerlendirmek mümkündür: XIX. Yüzyılın başına kadar yazılan ve herhangi bir sipâriş veya görevlendirme olmadan kaleme alınan lâyihalar; XIX. Yüzyılda sipâriş üzere kaleme alınan lâyihalar. Bu eserler ayrıca, muhtevaları açısından da, genel konular hakkında yazılan lâyihalar ve spesifik konulardan bahseden lâyihalar olarak iki grupta değerlendirilebilir.

Anahtar Kelimeler :

Devlet adamı, Ulemâ, Lâyiha.

GİRİŞ

Türk tarihinde, devlet adamları veya ulemâ tarafından kaleme alınan eserlerin sayısı oldukça fazladır. Bunlar, zaman zaman hükümdârlara takdim edilmiş ve muhtevâlarının, yaşanan dönemlerin siyâsî yapılarına ve devlet adamı anlayışına ışık tutması sebebiyle de önemli târihî kaynak olma özelliğine sahip eserlerden kabul edilmektedir (*Bursalı, 1332*). Yusuf Has Hâcib' in Karahanlı hükümdârına sunduğu Kutadgu Bilig (*İnalçık, 1966*) ve Nizâmülmülk'ün kaleme aldığı Siyâsetnâme (*Uğur, 1987; Levend, 1962*) adlı eserleri, bu türün ilk ehemmiyetli örnekleri olarak kabul edebiliriz. Bu gelenek, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerine kadar sürdürülmüştür. Ancak her dönemin kendine has hususiyetleri, bu geleneğin şekil ve muhtevâsının belirlenmesinde büyük rol oynamıştır. Osmanlı tarihinin her döneminde kaleme alınan lâyihalar ve bu tür risâleler, kendi dönemleri açısından farklılıklar arz etmektedir; Osmanlı devlet ricâlinden devletin istikbâl ve istikrârını düşünenler, özellikle XVI. yüzyılın son çeyreğinden itibaren kendi devlet ve yönetim düzenlerinin bozulmaya yüz tuttuğunun farkında idiler. Onlar karşılaştıkları bu gelişmeyi, dâ'ire-i adliye, aksâm-ı erbâ'a, erkân-ı erba'a veya anâsır-ı erba'a gibi ilkelere dayanan Osmanlı devlet ve toplum anlayışı çerçevesinde izaha çalıştılar (*Öz, 1997*).

XVIII. yüzyılın sonuna kadar olan dönemde kaleme alınan lâyihaların en önemli özelliği, herhangi bir sipâriş üzere yazılmamış olmaları ve çözümü kânûn-ı kadîm'in tâvîzsiz uygulanmasında görmeleridir. XIX. yüzyılın başlarından itibaren kaleme alınan lâyihaların ilk örnekleri ise, bizzat hükümdârın isteği üzere kaleme alınmıştır (TO-EM, Yıl: 7-8, Cüz: 38; Sekbanbaşı, tsz). III. Selim'den itibaren lâyiha ve risâlelerin konuları da farklılık arz etmektedir; meselâ, sebeb-i îmar-ı bilâd; tapu tasarrufu; evkâf hususu vb. XVIII. yüzyılın sonuna kadar olan dönemde kaleme alınan lâyihalarda, örnek alınması gereken devir Kânûnî ve öncesidir; kânûn-ı kadîme dönülmesi teklif edilmektedir; eskinin tekrar ihyâsı ile problemlerin halledileceğine inanılır; bu yüzden bu lâyiha-

lar içe dönük bir tarzdadır. Fakat daha sonraki lâyihalarda ise, Batıyı örnek alma isteği ağır basmaktadır. Islâhâtlarda temel alınacak model, daha önce devamlı çatışma içinde bulunduğu batı ve onun kültürü olarak gösterilmektedir, yani dışa dönüktür (*Uğur, 1987*).

Mevcut lâyihaları, muhtevaları yönünden başka bir tasnife tâbi tutacak olursak, bunların bazılarının daha genel ve problemleri bir bütün içinde ele aldıkları, bazılarının ise, daha özel ve dar çerçevede işlenen konuları ihtivâ ettiklerini görmekteyiz (*Göğünç, 1980; Sırma, 1981; Gökbilgin, 1971; Halaçoğlu, 1973*).

Osmanlı devlet adamları tarafından kaleme alınan lâyihalar ile ilgili yapılan en derli toplu çalışma, Mehmet Öz tarafından yapılmıştır; ancak bu çalışma, yazarın da ifade ettiği gibi, XVII. yüzyılın sonuna kadar olan dönemde yazılan lâyihaları kapsamaktadır. Biz bu çalışmamızda, Osmanlı devlet adamları tarafından XVIII. yüzyılda kaleme alınan lâyihalardan bazılarını değerlendirmeye çalışacağız. Bu sözü edilen lâyihaların ışığı altında, söz konusu dönemde tespit edilen problemlerin ve teklif edilen çözüm önerilerinin birbirine yakınlığı ve daha önceki dönemde yazılan lâyihalarla paralelliğinin olup olmadığı incelenecektir.

XV. yüzyıldan XVI. yüzyılın sonlarına kadar olan ve Osmanlı "klâsik devri" olarak nitelendirilen devreden sonra bu düzende değişiklikler meydana gelmiştir. Bu değişime sebep olan bir takım siyâsî, iktisâdî, sosyal ve kültürel gelişmeler söz konusudur. Osmanlı Devleti, XVI. yüzyılda yayılışının tabîî sınırlarına ulaşmış ve hem denizde hem de karada oldukça kuvvetli rakiplerle karşı karşıya kalmıştır. Uzun yıllar devam eden bu savaşlar insan ve mâlî kayba sebep olmuştu. Transit ticâret imkânlarının kaybedilişi, Amerika'dan gümüş ithali sebebiyle baş gösteren enflasyon, nüfus artışı ve işsizlik, ateşli silahların üstünlük kazanması gibi olaylar, Osmanlı Devleti'nde büyük ölçüde ortaya çıkan problemlerin kaynağını teşkil etmektedir (*Öz, 1997*).

Osmanlı Devleti, XVIII. yüzyıla ise, Karlofça Barışının getirdiği şok ile girdi; ilk defa toprak kaybetmek ve yabancı bir devletin tavassutunu

kabul etmekle, daha önce sahip olduğu müzâkere pozisyonunu büyük ölçüde yitiriyordu. Bu barış, Osmanlı dış politikası açısından da, 1606 Zitvatorok Barışı ile başlayan prestij kaybının daha büyük ve geniş boyutlara ulaştığının bir göstergesiydi. Savaş alanlarında ve barış müzâkerelerinde yaşanan bu başarısızlıklar, Osmanlı Devleti'nin bundan böyle dünyada değişen dengeleri dikkate alması gerektiğini hatırlatıyor ve kafası çalışan devlet adamları, devamlı düşüşe geçen prestij grafiğinin bir an evvel düzeltilmesi hususunda kafa yoruyorlardı. Bunların hemen hepsi, problemin ana kaynağının, bozulan insan faktörünün, özellikle devlet ricâlinin, asker tâifesinin ve devlet mekanizmasının bozulmasına bağlanmakta fakat yukarıda kısaca zikredilen değişiklikler söz konusu edilmemekte; ayrıca, peş peşe gelen mağlubiyetler neticesinde oldukça zarara uğrayan hazine de önemli bir rol oynamaktaydı. XVIII. yüzyılda, mâliyenin bozulmasının mühim sebeplerinden biri olan uzun süreli savaşlar, askerî sorunlara öncelik verilmesini gerektiriyordu. Fakat köklü çözümlere gidilemedi. Bu yüzyıla kadar savaşlar Osmanlı Devleti için muzafferiyet ve ganimet mânâsına gelmekteydi, ancak özellikle bu yüzyıldan itibaren uzun süren savaşlar mâlî bunalımların hem kaynağı, hem de hızlandırıcısı olmuştur (*Cezar, 1986*). Sebepleri daha önceki yüzyıllara uzanan fakat XVIII. yüzyılda daha da ağırlaşan ve altından kalkılamayacak hale gelen problemlerin tespit ve çözümü, devletin istikbâl ve istikrârının temini gibi hususlarda endişe duyan bazı Osmanlı devlet adamları tarafından, daha önce olduğu gibi, bir takım risaleler ve lâyhalar yazılmıştır. Bu risâlelerin yanısıra, yine bazı tecrübeli devlet adamları, kaleme aldıkları eserlerinde yeri geldikçe bu konulara değinmişler ve çözümü hakkında kendi kanaatlerini ifâde etmişlerdir. Ayrıca, XVIII. yüzyılda kaleme alınan sefâretnâmelerde de, Avrupa devletlerine giden Osmanlı elçilerinin o ülkelerdeki yenilikler ve gelişmeler ile alakalı zengin malumata rastlamak mümkündür. Sefâretnâmelerde takdim edilen bu bilgilerin Osmanlı Devlet ricâlinde müessir olduğu da bilinmektedir (*Pakalın, 1983*). Bu eserlerin Osmanlıdaki islâhat düşüncesi-

sine ne derece etkide bulunduğu da ayrı bir çalışma konusu olabilir.

Çalışmamızda sırasıyla, Dâmâd Ali Paşa'nın 'Ta'lîmât-ı hikmet-âyât-ı Şehîd Ali Paşa' (muhtemelen 1710-1716); Dürrî Mehmed Efendi'nin, 'Nuhbetü'l-emel fî tenkîhi'l-fesâdi ve'l-halel' (1773/1774); Canikli Ali Paşa'nın *Tedbîr-i Dev-let-i Aliyye'* (1778/1779) (HhstA, HO, 103, 8b-40b) ve *Tedbîr-i Cedîd-i Nâdir* (1776); Süleymân Penâh Efendi'nin 'Mora İhtilâli Târihçesi ve Penâhi Efendi Mecmu'ası' (1770/1780); Defterdâr Sarı Mehmed Paşa'nın, 'Nesâyihi'l-vüzerâ ve'l-ümerâ' (1714-1717) adlı lâyiha ve risâleleri değerlendirmeye alınmıştır. Bütün bunların yanında, XVIII. yüzyılın en büyük yeniliği olarak kabul edilen matbaanın Osmanlı Devleti'nde kurulmasına önyak olan İbrahim Müteferrika'nın (*Adıvar, 1991*), *Usûlü'l-hikem fî nizâmî'l-ümem'* (1731) adlı risâlesini de çalışmamıza ilâve ettik (*Adıvar, 1991*). Ahmed Resmî Efendi'nin 'Lâyihât' adlı eseri, Virginia Aksan'nın eserinde (Aksan, 2997) değerlendirildiği için burada tekrar söz konusu etmeye gerek duymadık.

Elbette bu risâlelerin dışında, lâyiha türünde olmasa bile, ortaya çıkan problemlerin müzâkere edildiği ve çözüm önerilerinin satır aralarında verildiği bir takım eserler de mevcuttur; bunlara, Ebû Sehl Nu'mân Efendi'nin, 'Tedbîrât-ı Pesendîde' (1753) adlı eseri ile Ahmed Resmî Efendi'nin, 'Hulûsatü'l-i'tibâr' (1781) isimli eseri örnek olarak verilebilir. Ancak, adı geçen eserleri bu çalışmada değerlendirmek, konunun çerçevesi bakımından mümkün olmadı.

Çalışmamızda, lâyhaların yazarları ve muhtevâları hakkında geniş bilgi sunduktan sonra, bunların toplu bir değerlendirmesini yapmaya çalışacağız. Lâyiha sahiplerinin isimlerinden sonra verilen tarihler, eserlerin kaleme alındığı tarihleri göstermektedir.

LÂYİHA VE RİSÂLELER

Ta'lîmât-ı Hikmet-âyât-ı Şehîd Ali Paşa (Sadrazam Dâmâd Ali Paşa, muhtemelen 1710-1716) dürüst ve teşkilatçı fakat kan dökücü vezîr-i a'zamlardan olan Ali Paşa, Hacı Hüseyin Ağa'nın

oğludur ve İzniklidir. II. Ahmed zamanında İstanbul'a gelmiş ve saraya alınmıştır. II. Mustafa zamanında, Silahdâr Ali Paşa'ya intisap etmiş ve aynı şahıs tarafından, saray teâmüllerine aykırı olarak has odaya alınmış ve pâdişâhın sırkatibi olması sağlanmıştı. 1709 yılında III. Ahmed'in kızı ile nişanlandı ve vezirlik pâyesi ile saraydan çıktı. 1713 yılında da sadâret makamına getirildi ve 1716 yılında Petro Varadin (Petervardein) muhârebesinde alından kurşunla vurularak şehid oldu (*Süreyya, 1311; İA, 1978*). XVIII. yüzyıl Osmanlı tarihinin önemli devlet adamlarından Dâmâd (Şehid) Ali Paşa, uzun yıllar devlet hizmetinde bulunmuş ve devletin yüz yüze olduğu problemlere bizzat şahit olmuştur. Son derece yetenekli ve sadâret yıllarında problemlerin üzerine korkusuzca yürüyen Ali Paşa için Mustafa Nuri Paşa şunları söylemektedir:

"Şehîd Ali Paşa ilm ü fazl ile ârâste ve istikâmet ü salâh ile pirâste olup, hele ahz-ı rüşvet mâddesi begâyet menfûri olduğundan yeniçeri ağalarının hîn-ı nasbında sadr-ı a'zamlara ve zâbitân-ı askeriyenin yeniçeri ağalarına viregeldükleri hedâyâ-yı mu'tâdeyi bile ref u ilgâ ve her tarîkce ehl ü erbâbının intihâbı hususuna i'tinâ idüp, adâlet ve hakkâniyeti mutazammın kendi kalemiyle bi'l-cümle vilâyâta ta'lîmâtlar irsâl ve umûr-ı muhtelle-i devletin tashih ve hey'et-i sâbıkasına ircâ'ı emrinde bezl-i iktidar eyledi" (*Paşa, 1284*).

Daha sonra görüleceği gibi, Ali Paşa'nın kaleme aldığı ve elimizde olan risâlesi her ne kadar 'Ta'lîmât' olarak adlandırılrsa da, dönemin problemlerini açık bir şekilde ifade etmiş ve düzeltilmesi yolunda tekliflerde bulunmuş olmasından muhteviyâtının bir ıslâhât projesi mahiyetinde olduğu anlaşılmaktadır. Ali Paşa eserinde, diğer lâyihalarda olduğu gibi doğrudan doğruya problemleri sıralamamaktadır; bunları daha ziyâde tavsiyeler (tâlîmat) mâhiyetinde ifade ederek, üstü kapalı olarak hem problemlere işâret etmekte ve hem de çözüm yollarını göstermektedir. Ali Paşa, sadrazam olması sebebiyle, bu yazdıklarının aynı zamanda büyük ölçüde uygulayıcısı olmuştur.

Ali Paşa, eserinin ilk cümlelerinde, nefis mu-

hâsesinin ehemmiyetini vurguladıktan sonra, sosyal statüleri ne olursa olsun, insanlara eşit davranılmasının gerekliliğini ifade etmektedir. Devam eden cümlelerde, herhangi bir şekilde suçlanan devlet adamlarının, konu vuzûha kavuşmadan mağdur edilmemelerini ihtar etmektedir Ali Paşa risâlesinin başlarında, 'Nesâyihu'l-vüzerâ ve'l-ümerâ' adlı eserin yazarı Defterdâr Sarı Mehmed Paşa'dan kelimesi kelimesine iktibaslar yapmakta ancak bunu belirtmemektedir. Hukukun uygulanmasında, zengin-fakir ve yönetici-yönetilen ayrımının yapılmamasını söyleyen Ali Paşa, takip eden cümlelerde, bazı ahlâki kuralları hatırlattıktan sonra, sadrazam kapısının halka devamlı açık olması ve halkın yetkililere ulaşmasının kolaylaştırılması gerektiğini savunmaktadır. Sadrazamın, 'en-nakdu hayrun mülâhazasiyle ibn-i vakt olmayup, nefsi için tahsîl-i hazîne ve tertîb-i defîne me'mûlından " uzak olmasını ve onun asıl görevinin, 'mizâc-ı mülke âriz olan za'f u fütur için tedârik-i ilâca' kafasını yorması gerektiğini vurgulamaktadır. Erbâb-ı rüşvete düşmanlığı ile bilinen Ali Paşa, uzun cümlelerle rüşvetten kaçınılması gerektiğini risâlesinde sık sık tekrar etmektedir; çünkü rüşvet, mezâlimin mebbe'di ve bütün kötülüklerin menşe'i ve menba'idır. O'na göre rüşvet, öyle bir 'ma'den-i fesâd'dır ki, ehl-i İslâm için bundan daha büyük belâ ve 'hedm-i esâs-ı dîn ü devlet'e sebep olacak daha tehlikeli bir hastalık yoktur. Sadrazam, rüşvete 'kûşe-i çeşm' ile 'niğâh-ı iltifât' etmemelidir. Bir mansıbı hak edenlerin, fakir olsalar bile bu göreve getirilmelerini ve yükselmelerinin sağlanmasını, haklarında soruşturma yapılırken garaz sahibi olmayan dürüst insanlara sorulmasını ifade ediyor. Ali Paşa'ya göre, rüşvet ile mansıp verilmesinin, 'emvâl-i re'âyâ' ve 'sükkân-ı vilâyet'in yağma edilmesine izin verilmesi mânâsına gelmektedir. Mansıpların, hak ve bâtlı bilen ve içinde Allâh korkusu olan 'hükümet recüline' verilmeli ve zâlim, câhil ve anlayışsız kimseleri bundan uzak tutmak gerekmektedir. Ali Paşa, taşra teşkilatlarının da devamlı kontrol altında tutulmasını söylemektedir. Verilen mansıpları tecessüs etmek zarureti vardır ve bir iki şikâyet sebebiyle bir vâliyi azletmek

doğru değildir. Bu şikâyetler olduğunda, bunlar uyarılmalı, bu uyarılara uymadığı hakkında tekrar şikâyetler vuku' bulursa azledilmelidir.

Vilâyetlere ve beldelere kesin emirler gönderip, 'kapusuz ve bacasuz gezüp, re'âyâ ve zu'afâ üzerelerine konup ve göçüp, meccânen yem ve yemeklerine' el koyan, bunlarla yetinmeyip onları haraca kesen 'haşerât'ın mutlaka cezalandırılıp ortadan kaldırılması çok büyük ehemmiyet arz etmektedir. 'Hükkâm-ı memâlik' kapılarında, nereden geldikleri belli olmayan 'levendât haşerât' ı istihdâm olunmamak ve yetkililere, 'kavm ü kabilesi' belli, 'ma'lûm-ı dîn ü îmân' olan 'ağavât' ve 'hüddâm' istihdâm etmelidirler. Re'âyânın, vermekle mükellef oldukları vergilerinden başka yeni mükellefiyetler ile taciz edilmemesini ve bunun ivedilikle halledilmesi gerektiğini ifâde eden Ali Paşa, bu tür 'muhtesât-ı zulmiyye' ve 'bid'at-ı seyyi'e' yi âdet haline getirmekten kaçınılması gerektiğini vurgulamaktadır. Nihâyeti olmayan 'me-fâsid-i asr'ı, âhiret kaygısının unutulmasına ve nefsin istediği her şeyi yapmaya bağlamaktadır. Gerekli tedbirleri alıp, hazine gelirlerinin artmasını ve harcamaların azaltılmasını teklif etmektedir. Devlet ricâlinin beytûlmâlde olan hisseleri, onların geçimlerini sağlayacak kadardır ve 'bey-tü'l-mâl-i müsîmîn' kimsenin 'mülk-i mevrûs'ı değildir. Bu sebeple, son derece itinâli olmak gerekir.

Âciliyet kesbeden hususlar sadece kadınlara ve muhtesibe havâle edilip geçilmemelidir; 'narh-ı rûziyye' ye ihtimam gösterilmelidir. Şehrin güvenliği, yeniçeri ağasına, asesbaşya ve sübaşya emânet edilmeli ve bunlar da gerektiği gibi teftiş edilmeli, sık sık uyarılmalıdır. Bütün işleri ehline vermekte büyük fayda vardır; bunlardan en önemlisi de devletin nizâmının temin edilmesidir.

Hukukî anlamda, bir kimseye gereken ne ise yapılmalı ve bunun uygulanmasında, rüşvet, acıma ve ricâ gibi hususlar engel teşkil etmemelidir. Ağalık, dizdârlık ve alaybeylikleri müstehakkına verildiği gibi, ölüm ve azlını icap ettiren husus bulunmadıkça azledilmemelidirler.

Paşa, paranın mutlaka denetim altında olmasına dikkat çekmektedir. Haftada bir tatile riayet

edilmesini hatırlattıktan sonra, bir kimseye mahlûlât düşmedikçe hazineden ödenmek kaydıyla vazifelendirme yapılmamasını; İstanbul ve civarındaki gümrüklerden alınan vazife mahlûlâtını ve mahlûlâtan verilmesi halinde ise, sadece bir kısmının verilmesini, kalan kısmını hazineye verilmesi gerektiğini ifâde ediyor. Cihet tevcihi, 'mu'temed-i aliyye' olan herhangi bir kadının veya vâlinin arzı olmadıkça verilmemelidir, aksi takdirde suistimallerin olması muhtemeldir. Verilen timar ve mâlikânelerin mutlaka deftere kaydedilmesi gerekir; zira, yeni fethedilen toprak 'feth-i cedîd' olmadığı için defter hârici kalması zaten muhtemel değildir. Hudut ve toprak konusundaki anlaşmazlıklar mutlaka önemsenmeli ve bunlar iyice tetkik edilmeden deftere kaydedilmemelidir; bu büyük hâdiselere sebep olabilir. Düşmanın ahvâlini çok iyi bilinmesi gerektiğini söyleyen Ali Paşa, serhadlerde bulunanların bunu takip için casus göndermesini salık veriyor. Serhadlerde olan kalelerin bütün ihtiyaçlarının tespit ve karşılanması için özel adamlar vazifelendirilmelidir. Bütün bunlar barış zamanında yerine getirilmesi gereken hususlardır. Kalelerde mevcut mühimmâtı, gereksiz yere şenlik bahanesiyle israf etmemek lâzımdır. Serhad kalelerinin muhafazası için, dirayetli ve 'darb-ı şimşîr' sahibi vezirler ve emirler tayin edilmesine ihtimam göstermek lazımdır. Ali Paşa'nın serhad kaleleri ile alakalı en kayda değer teklifi ise, bu kalelerde olan neferâta mevâciblerinin nakden ödenmesi teklifidir; bu teklife sebep olarak da, ocaklık malından ve havâle yolu ile gönderildiği takdirde, bunun yarısının bile neferâta ulaşmadığını, ağaların, kethüdâların ve zâbitlerin bu mevâcibleri yemesini göstermektedir. Bu ise, neferâtın ezilmesine ve yok olmasına sebep olmaktadır. Neferâtın sık sık yoklanması gerektiğini vurgulayan Ali Paşa, yoklamaya giden memurun dindâr, perhizkâr ve mu'temed-i aliyye olması lüzumuna işaret etmektedir; zira, 'neferât ağaları ve zâbitleri kendüye bir kaç akçe ri'âyet iderler, mu'temed olmadığı halde ol akçeyi kabul ve neferâtın nisf mertebesi dahi nâ-mevcûd ise, mevcûd olmak üzere kayd ider..' Bazı yerlerde vâlilerin, vilâyetlerinde olan kalelere, as-

kerleri denetlemek için mübaşir göndermeyi ve hem kendileri hem de mübaşir için bir miktar akçe almayı âdet edindiklerini söyleyen Ali Paşa, bunun ise neferâtın âileleri için ayrılmış bir senelik ihtiyaçlarından verilmektedir. Böyle gittiği takdirde neferâtın mevâcibe mazhar olması mümkün değildir. Bunu izâle etmek için ferman-ı şerif gönderilmeli ve sıkı sıkı tenbih edilmelidirler.

Ali Paşa insanları dört gruba ayırmaktadır ve bunların her birinin bir diğerine ihtiyacı vardır ancak üstünlüğü yoktur; ehl-i zirâat, bunlar olmasa insanların hayatlarını idâme ettirmeleri mümkün değildir. Tüccâr ve sanat erbâbı olmasa, âlât u esbaba çâre olmazdı; ulemâ-i İslâm olmasa, insanlara Allâh'ın varlığını, emir ve hükümlerini, ibâdet ve tâ'atı kimse öğretemez ve bildiremezdi. Bu aksâm-ı erba'a son derece mühimdir ve bunların sağlıklı bir şekilde varlığını sürdürebilmeleri için gereken her şey yapılmalıdır.

Nuhbetü'l-emel fî tenkîhi'l-fesâdi ve'l-halel (Reisü'l-küttâb Dürrî Mehmed Efendi, 1773-1774): Dürrî Mehmed Efendi, muhtemelen 1736 yılında Kayseri'de doğmuştur. Eğrikapılı nakkâş-başı Mustafa Ağa'nın oğludur. 1751'de dîvân kalemine girdi; 1768'de, kâtibi ve daha sonra dîvân-ı hümâyûn kisedârı oldu. 18 Mart 1774'de Abdülkerim Efendi maiyyetinde Ruslarla barış görüşmelerini yürütmek için Bükreşe gönderildi. Temmuz 1782 yılında tezkire-i sâni ve sonra mektupçu olmuştur. 1790 yılında Zîştovi'ye murahhas olarak tayin edilen Berrî Abdullah Efendi maiyyetinde murahhas-ı sâlis olarak görevlendirildi. Aynı yıl piyâde mukâbeciliği, rûznâme-i evvel ve defter emini görevlerinde bulundu. 23 Muharrem 1209 (20.8.1794) günü re'îsü'l-küt-tâb oldu. Aynı yılın Aralık ayının 24- günü vefat etmiştir. Dîvân işlerinde son derece becerikli, dürüst ve sakin mizaçlı bir insan olarak bilinmekteydi (*Süreyya, 1311; Resmî, 1269; Paşa, 1284; Ak-tepe, 1981*).

Dürrî Mehmed Efendi risâlesinin başında, isim vermeksizin memuriyet hayatından kısaca bahsetmektedir; evvelâ aylarca mektûbi-i sad-ra'zamî olarak görev yaptığını ve bu görev esnasında gizli açık işlere vâkıf olduğunu ve bunların

halli için uğraş verdiğini; daha sonra baş halifelik rütbesine tayin olduğunu ve dört sene bu görevde kaldıktan sonra mektubçuluk mansıbının verildiğini, bunun akabinde ise, altı sene kadar mâliyede mevkûfatçılık ve kâtiplik görevlerinde bulunduğunu ve son olarak da, dîvân-ı hümâyûn tezkireciliği yaptığını belirttiikten sonra, Devlet-i Aliyye ile Rusya arasında altı yıl süren (1768-1774) savaş esnasında meydana gelen huzursuzluklar, 'anâsır-ı erbâ'a' olarak adlandırdığı sınıflardan (vüzerâ) ricâl-i devlet, askerler, re'âyâ ve hazinenin nasıl bozulduğunu endişe ile izlediğini vurgulamaktadır. Cism-i devletin mâye'ül-kıyâmı olan askerî taifesi, re'âyâ ve beytü'l-mâl ve diğer hususlar tez elden düzeltilmediği takdirde, bu hastalıkların giderek 'emrâz-ı müzmine' halini alacağını belirten yazar, bunlara çare bulma endişesi ile 1187 (1774) senesinin sonunda bir mukaddime, bir hatime ve bir kaç vech'den -yedi vecholuşan bir risale yazmaya başladığını ve bunu 'Nuhbetü'l-emel fî tenkîhi'l-fesâdi ve'l-halel' olarak adlandırdığını ifâde etmektedir. Yazar lâyhâsının Mukaddime'sinde, Osmanlı Devleti'nin Allah'ın dinine yardım etmesi ve bu uğurda mücadele etmesi sebebiyle uzun yıllar her yönden güçlü olduğunu, ancak, zamanın geçmesiyle bu gücün kaybolduğunu vurgulayarak, bunun sebeplerini, bir taraftan devlet adamlarının rehavete alışmasına bağlamakla birlikte, diğer taraftan da Allah'ın bir tak-dîri olduğunu, bir insan hayatında görüldüğü gibi, devletler için de her kemâlin bir zevali olduğunu vurgulayarak, organizmacı tarih anlayışı ile ifâde etmeye çalışmaktadır. Yazar burada ilginç bir tarzda, ilim erbabının ve 'sâhib-i şu'ûr-ı dirâyet-engiz sinn-i vukufa dühûlün tefrîk u temyîz idemeyüp, 'meskûtun anhu kaldığından' gerekli tedbirlerin alınmadığından ve bu konuda yazılmadığından şikâyet etmekte ve bunun son derece ihmâl edildiğini ifâde etmektedir. Osmanlı Devleti'nin Hicrî 700'de kurulduğunu ve zamandan 950 ve 1000 tarihlerine kadar olan süreyi 'kurûn-ı selâse' olarak nitelendirmekte ve bu zaman diliminde yaşayanların faziletlerinden bahsetmekte ve bundan sonra 'sinn-i vukuf un vaktinin muktezâsınca ahâli-i devlet rahata alışmış, devlet de düşmanları ile

dostluklar ihdas etmeye başlamıştır. Bu zaman diliminde meydana gelen savaşlarda bazan galibiyet bazan da mağlubiyet olmuştur. 1000 tarihinden bu yana, düşmana karşı her yönden üstün olma tavrının tekrar kazanılması ricâl-i devlet tarafından denenmiş ise de, 'irâde-i ilâhiyye' gereği insanın buna gücünün yetmediğini, ellerinde bulunanı muhafaza ile yetinmişler ve barış zamanında ülkede görülen karışıklıkları ve fesadı izâle etmeye çalışmışlardır. Ancak, bu 'sinn-i vukuf da, meydana gelen ve uzun yıllar süren savaşlar, hazine, mühimmat ve askerın perişan olmasına sebebiyet vermiş, bu da 'vücûd-ı devlet' in zaafiyetine yol açmıştır. Ancak, daha önceki zaman diliminde (kurûn-ı selâse), 'ukelâ-yı müdebbirân' ve 'hayr-hâhân-ı sadâkat-nişân' olanlar her asırda, hulûs-i kalble devlette meydana gelen problemleri sakla-mayıp, sadrazamlarına iletmişler, onlar da buna kulak vererek bu durumdan pâdişâhu haberdar etmişler ve teklif edilen tedbirleri arzetmişlerdir. Bu şekilde, meydana gelen problemleri bertaraf ederek, devletin sıhhat u selâmetine çalışılacağı söyleyen yazar, Rusya ile yapılan savaşın altı sene devam ettiğini ve bundan dolayı, ülkede hasar, re'âyâ ve ricâl-i devlette zafiyet ve hazinenin de büyük zarar gördüğünü vurguladıktan sonra, 'ilâc-ı vâkı'a pîş ez-vukû' bâyed-kerd' ifâdesini kullanarak, bu barış anında zamanı iyi kullanarak meydana gelen problem ve aksaklıkların giderilmesi ve tez elden tedbir alınması gerekmektedir.

Hazineyi, bir devletin 'midesi' olarak tanımladıktan sonra, hazîne-i âmirenin her türlü müdahaleden uzak tutulması gerektiğine işaret etmektedir; zira, bu problemin halli diğer problemlerin çözülmesinde büyük önem taşımaktadır. Hazinenin düzeltilmesi için bir kaç seneye ihtiyaç olsa da, bunun uzun zaman alacağını hiç düşünmeden işe başlamak gerekir.

'Vech-i Evvel' bölümünde, öncelikle hazinenin doldurulması, hazine harcamalarının layıkıyla yapılması, lüzumsuz harcamalardan kaçınılması, emânetin ehline verilmesi ve rüşvetin kesinlikle önlenmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Hazine için toplanacak olan paranın, kesinlikle fakirlerden, yetimlerden ve gelir düzeyi düşük mâlî

olarak zayıf olan insanlardan alınmamasını, aksine (muktezâ-yı kitâb-ı mübîn)'e uygun olarak toplanmasını ifâde etmektedir. Hazine harcamalarında ise, harcama yapılmadan önce bunların özenle tetkik edilmesini ve lüzumsuz yere yapılan harcamalardan kaçınılmasını ve bu husus için de, görevlendirilecek olan insanların ehil insanlar olmasını, devlet kademelerinde görevli olan büyük küçük bütün memurlardan 'erbâb-ı rüşvet ve ubûdiyyet eşkiyâları'nın hepsinin görevden alınmasının dışında bu hususa pâdişâhın bizzat ve devamlı nezâretini önermektedir.

Vech-i Sâni'de, mevâcibât-ı askeriyye'nin ve vezâyif-i du'â-gûyân'ın itidali çok aştığını ve bunların tenzilinın lüzumuna ve yeniden düzenlenmesine işaret ettikten sonra, vuku bulan mahlûlât terfilerinin yalnız hak edenlere verilmesine azami dikkat edilmesi gerektiğini söyleyerek, özellikle ulufe ve vezâyif tevcihinin asgari tutulması gerektiğini şöyle ifâde etmektedir:

"...zira, işbu sefer takribi ile dergâh-ı âli yeniçerileri ve sâ'ir piyade ocaklarında hadden bîrûn esâmeler hadis olup, ma'a hazâ ekserisi sâhibsüz ve nice kimesneler yedlerinde ikişer üçer mev-cûddur. Bu makûle esâmeler, bâ-fermân-ı âlî a'yân tâ'bîr olunur ağa serkisine kalkup ve kışlalarda vîrilmemek ile tahfif u tenziline ve serhadlerde kati çok esâme vardır, amma ashâbı yoktur; bunların dahi tashîh u temyîzine ihtimam oluna! Bu sûretde kânûn-ı kadîm ele alınıp, ocaklarda yol ve erkâna ri'âyet ve içlerinden hizmet iderek, Sultân Süleyman aleyhi'r-rahmeti ve'l-gufrân kânûnı üzre yolu gelüp ve yâhud seferde mecruh olup, tekâ'üdlük bu cihette dikkat ve bu misillü tekâ'üd-lük ulufesi kat'â alınıp satılmamak ve işbu sınıfa mahsûs-ı maksûr olmak ve mürûr-ı ezmine ile bu makûle esâmeler ibâd-ı âhara geçmeyüp, mahlûl-leri vukû'ında iki akçe icâriyyesi ocak ihtiyarlarına geçmek üzre ber-sûret-i hasene ile tanzîm ve küsûri hazîne-mânde ola!" (Dürri, 6b-7a)

Bu ifâdelerden sonra, ubûdiyyet ismi altında veya başka bahanelerle alınan rüşvet konusunu işlemektedir; ancak ifâdelerinde bunun tamamen kaldırılması hususunda çok itinalı davranmaktadır:

"Amma yeniçeri ağası olan zâtdan dahi câ'ize-i mu'tâdesinden mâ'adâ bir nesne alınmamak ve ağa olan zâta dahi Âsitâne'de ve serhadlerde istihdam ideceği ağa ve efendilerden ve sâ'irden kânûn-ı kadîm-i ocak olan câ'ize-i mu'tâdeden fazla ubûdiyyet nâmı ve ahar bahane ile bir habbe aldırılmamak veecessüs olunup, ba'de't-tahkîk cesaret idenin cezâ-ı meşrû'ı, ale'l-fevr icra olunmak üzere yol ve erkânlarına ri'âyet olunarak istihdam..." (Dürrî, 7b-8a)

Yazar, esâmenin tamamen kaldırılmasını Sultan II. Mahmud'a teklif eden Alemdar Mustafa Paşa'dan çok önceleri bu problemi görmüş ve müzminleşmeden düzeltilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Ancak müzminleşen bu problemin halli, yeniçeri ocağının ortadan kaldırılması ile mümkün olmuştur.

Askerlerin elbiselerinin yenilenmesini ve bu şekilde re'âyâ ve esnaftan ayrılmaları gerektiğini vurgulayan yazar, bunun önemli bir husus olduğuna işaret etmektedir. Tevcihâtları sadrazamın elinde olan sipâh, silâhdâr, cebeci, topçu, top arabacı ve diğer gümrük mukâta'alarından olan vazifelerden, ocaklı yevmiyelerinden dolmuş tekaüd-lerin, o gün carf olan kurallara uygun olarak mahlûlâtтан iki akçe ihbariyelerinden, sipâh, silâhdâr ve du'âgûyânın ücretlerinin yarısı veya üçte biri hazineye kalmalı ve bu hususta rica ve şefaattinlen memelidir. Her hangi bir kimsenin mahlûlu, akrabasından birine devredilmemelidir; bunların her birinin vazifesi vardır ve ihtiyaçları yoktur. Gayeleri fazla mal edinmektir. Böylece mahlûlât, kanuna uygun bir şekilde tevcih edilmelidir. Du'âgûların mahlûllerinin (on akçe), beş akçesi kural gereği hazineye kaldığı halde (ziyâdet-i adem-i ruhsat), bu şahsın dilekçesine istinaden, uygunsuz olarak takas edilmekte ve beş akçeyi tekrar geri almaktadır. Böylece hazineye hiçbir şey girmemektedir. Ocaklı yevmiyesinden dolan esâmelerde de iki akçe ihbariyesinden geri kalanı hazineye kalması gerektiği halde, aynı şekilde hazineye girmemektedir. Her ihtiyaç sahibine ihtiyacı olan miktarla akçe tevcih edilmelidir; zira, insanların çoğunluğu çalışmak ve kazanmak yerine, ocaklardan, mukâta' alardan ve gümrüklerden

geçinmeye başladılar; bunların çoğu 'koltukçu' ve 'oturakçı' olan tembел kimselerdir. Bu vazifeler ve esâme pâdişâhın atıyyesi olduğu halde, 'hîn-i iktizâ' da seferlere katılmazlar. Binbaşlıları sıkılırsa, kimi esnaf olur ve kimi de dâire halkı ile çekip giderler ve savaşa katılmazlar.

Vech-i sâlis'te ise Dürrî Efendi Anadolu ve Rumeli'nde bulunan menzillerin problemlerini dile getirmekte ve bunların amacı dışına çıkması sebebiyle, bunların bu haliyle korunmasının ise, mâli külfetler getirmekte olduğunu ve bunun da halkın zarar görmesine sebebiyet verdiğini söylemekte. Ve bu problemin çözümü için şunları teklif etmektedir:

"Bunun dahi nizâmı şu vechle olur ki, umûr-ı mühimmenin elzemi zuhur itdükde, meselâ esrâr-ı Devlet-i Aliyye'den bir emrin serhadlerden veyâhud mahall-i sâ'ireden istihbar u isti'lâmı için veyâhud mevâdd-ı sâ'irenün temşiyet ü istikmâ-li muktezâ oldukda, bir Tatar veyâhud bir Çukadâr veyâhud dâ'irelü sağır ü kebîr bir me'mûr ve mübaşirin irsali geldükde, mevkûfâda mukayyed olduğu üzere ve belki zamanımıza göre daha dikkatli olarak gidecek âdemin kadrine göre menzil ahkâmı virile." (Dürrî, 9b-10a)

Bunun dışında, ücretli ücretsiz, devlette görevi olmayan voyvoda, mültezim ve a'yânların adamlarına ve kendi işlerini takip için gelen diğer kimselere menzil ahkâmı verilmemeli diyen yazar, bunların menzil atlarını kullanmaları sebebiyle, mîrîden belirlenen menâzil imdâdiyeleri kifayet etmediği gibi, salyâne ile verdikleri imdâdiyeleri vâki olmamıştır; bu nedenle bu yörelerin ahalisi perişan olmuş ve büyük zarar görmüştür. Eğer menzil ahkâmı teklif edildiği şekilde düzenlenirse, yukarıda zikredilen ve devlet görevlisi olmayan kimseler, her yerde ücret ödemek ve kira vermek zorunda kalacaklar ve böylece re'âyâ ve berâyâ bu tür yükümlülükten kurtulmuş ve rahata ermiş olacaktır.

Vech-i râbi'de de yazar, tekâlif-i şâkka yüzünden köylerinden ve mezralarından göç ederek kasaba ve şehirlere gelen ve buralarda yeni bir iş tutan insanların problemini dile getirmekte ve çözüm yolu göstermektedir. Evvelâ, tekâlif-i şâkka

kaldırılmalı ve mukata'a, ze'âmet, umarların ve cizyelerin seneden seneye fazlaşan iltizamları sebebiyle ezilen halkı buldukları yerde tutmak ve ziraat ile uğraşmalarını temin ve teşvik için, en az üç sene öncesine ait iltizâmât ve cebâbet-i cizye gibi hususları açıklığa kavuşturmaya, bundan sonra bunu ölçü alarak tanzim etmeye, bunların artmamasına ve devamlılığına ihtimam göstermek gerektiğini söylemektedir. Tekâlif-i mezâlîm çoğaldıkça, re'âyâ tahammül gösteremez bir hale gelmekte ve bu sebeple, köy ve mezralarını terk ederek, kasaba ve şehirlere akın etmektedir. Tekâlif-i şâkka kaldırılır ve bu konuda yapılan düzenlemeye uyulması hususunda gereken yerine getirilir ve aksi davranışta bulunanlar cezalandırılırsa, bu duruma kanaat getiren insanlar tekrar geldikleri yerlere geri dönerler ve ziraat ile uğraşmaya başlarlar. Bu yolla şehirlere göç önlenmiş olduğu gibi, göç sebebiyle şehirlerde baş gösteren istihdam problemi halledilmiş olur ve ekilmeyen araziler tekrar sahiplerini bulur. Yazar, bu yolla elde edilen faydalardan en önemlisi olarak da, hazinenin karlı çıkmasını göstermektedir.

Vech-i hâmis'te yazar, memâlik-i mahrûse'de ra'yyet denilince hemen ehl-i zimmet anlaşıldığından, bir kazanın tekâlifine yalnız ehl-i zimmet katlanamamaktadır ve bu yüzden perişan olmaktadır. Bunun sebebi ise, her kaza, köy veya kasabada oturan ehl-i İslâm'ın hepsi Ashâb-ı Dirlik'tendir; bunlardan vergi talep olduğunda, yeniçeri, cebeci, sipâh veya silâhdâr olduklarını ifâde ederek vergi vermekten kaçınmakta ve başka dirliklerinin de olması sebebiyle memleketlerinde zulüm işleyebilmektedirler. Bunların gün geçtikçe sayılarının fazlaşması, kontrol edilmelerini zorlaştırmaktadır. Bunun çözümü de, bunların ağaları ele alınmalı ve barış esnasında, askerî ve askerî olmayan kesin olarak ayrılmalı; bir kimse başka bir askerî zümreye, rica ve himmet ile alınmamalı ve bu sürekli denetlenmeli ve askerlere gerekli savaş levâzımâtı verilerek talim yaptırılmalı ve böylece meşgul edilmelidir. Serhadlerde bunlar için nöbet çıkarılmalı ve zabitelerinin sürekli serhadlerde dolaşmaları sağlanmalıdır. En fazla dikkat edilecek husus ise, ulufe ve ta'yînâtların za-

manında ödenmesidir. Bu tedbirler alındığı ve üç sene ocaklara yeni katılımlar önlendiği takdirde, beş sene sonra yeni bir asker taifesi meydana getirilmiş olacaktır.

Vech-i sâdis'te Hazîne-i âmire'den nakdî olarak atıyye ve mevkuf ihsan olunan ricâl-i devletin ihtiyaç fazlası harcamalarının tadrîcî olarak kaldırılması hususu söz konusu edilir. Bu teklifin sebebi ise şudur: devlet ricalinden geliri meselâ beş kîse olanın, yiyeceklerin ve eşyanın ucuz ve bol olduğu zamanlarda harcamalarına yeterli iken, gümüş ve altının pahalılaşması ve paranın değer kaybetmesiyle, beş kîse harcayarak aldıklarını on kîseye alamaz olmuşlardı. Bu sebeple, Devlet-i Aliyye, herkesin haline göre ücret takdir ederse, hazineye zarar gelmez.

Yazar bu anlattıklarına rağmen, o günlerde insanların müptelâ oldukları gösteriş ve lüks tutkularını tenkit etmektedir. Bu tür bir hayat tarzı aldıkları ücret ile mümkün olmadığından, normal hayatlarını bu yolla zarara sokanların savaş esnasında da parasız kalmaları söz konusudur. Herkes haline, vaktine göre yaşamak ve giyinmek zorundadır; bunu devlet kanun yoluyla sağlamalıdır. Herkes ihtiyacı kadar hizmetli bulundurmak zorundadır ve birisinin hizmetlisi, ağasının veya efendisinin müsaadesi olmadan başka birisinin emrine girmemelidir. Barış anında israftan kaçınan ve gayesi mal yığmak ve gösteriş içinde yaşamak olmayan insanlar, savaş anında da israftan kaçınacaklar ve kendi geleceklerini değil devletin geleceğini düşüneceklerdir. Bu azim ve tertip, içte ve dışta olan devlet düşmanlarının heveslerini kursaklarında bırakacaktır.

Vech-i sâbi'de ise Dürrî Efendi', eyâlet askerlerinin düzeninin bozulduğunu ve bunların hâlet-i ûlâsı'na irca edilmesini teklif etmektedir. Bunu temin etmenin yolu olarak şunları ifâde etmektedir: 1699 yılından önce ve sonra, eyâlet askerlerinin nizâmı bozulduğunda, bir kimsenin eşkinisi, ze'âmet ve timar mahlûl olduğu zaman, kânûn-ı kadîme riâyet olunarak, bu durumda ancak sancakda ve alaybeyi bayrağı altında yaşamak şartıyla tevcih verilmekte ve kesinlikle yabancıya verilmemekteydi. Bu kimselerin çocukları olmadığı

takdirde ise, mülâzemetlerine verilmesi kânun gereği idi. Böyle bir düzenleme otuz kırk sene kadar uygulandığı için, mîrî levendât askerlerine ihtiyaç duyulmamış ve eyâlet askeri güzel hizmetlerde bulunmuş ve problem doğmamıştır.

Hatime kısmında ise yazar bütün bu anlatılanların, kaba bir çerçevede verildiğini ve bu risale ile neyi murâd ettiğini kısaca özetlemektedir. Yazara göre, Rusya, 1768-1774 yılları arasında meydana gelen söz konusu savaştan karlı çıkmış olsa bile, hâlâ Osmanlı mülküne olan hırsını muhafaza etmektedir. Bu sebeple, Osmanlı Devleti bu risalede vurgulanan problemlere karşı yazarın getirdiği çözüm önerilerini veya daha münâsîp önerileri bir an evvel kuvveden fiile geçirmeli; mühimmat, cephane, tophane, tersane ve asker taifesinin, bu öneriler doğrultusunda mutlaka bir nizâma kavuşturmalıdır. Özellikle, serhadlerdeki problemlerin bir an evvel giderilmesi gerekmektedir. Osmanlı Devleti'nin bütün bunlara tevessül ettiği görülür ve ülkede adaleti temin yolunda adımlar atmaya başlarsa, Rusya'nın söz konusu barış ile elde ettiği kâr sifira inecek ve bütün bunları gören Rusya ve diğer komşu devletler, Osmanlı mülküne göz dikemeyecek ve özellikle Kırım elden çıkmayacaktır. Osmanlı Devleti, bu barış zamanını iyi kullanmalıdır; beş on sene içinde, savunma için gerekli bütün şartlar yerine getirilmeden, hazine tekrar düzeltilmeden ve askere yeniden bir düzen vermeden yeni bir savaşa girmemelidir. Problemlerin nelerden neşet ettiğini, şer'-i şerîfi göz önüne alarak araştırmalı ve çözüm yoluna gitmelidir. Dürrî Efendi, bu anlattıklarını teyit etmek için Selahaddîn Eyyûbî'yi örnek vermektedir; Selahaddîn Eyyûbî'den önce, o zamanın melik ve devlet adamlarının beceriksizliği sebebiyle, Frenkler, Şâm ve Kudüs dahil olmak üzere o civarda bulunan kaleleri ve toprakları almışlardı. Ancak, Selahaddîn Eyyûbî tahta geçtikten sonra, ilk olarak bozuklukların temel sebeplerini araştırmış ve bunları düzeltmiştir. Ulemâsına ilim yolunu açmış ve kitap ihtiyacını gidermiş, bütün memuriyetlere - emâneti ehline vermişehl olanları getirmiş ve ehil olmayanları bu görevlerden uzaklaştırmıştır. Lüksü herkese yasaklamış, bey-

tülmâlini yetim malından, halkını da zulümden kurtarmış ve bütün bunları on sene gibi bir zaman diliminde gerçekleştirerek, söz konusu toprakları düşman elinden kurtarmıştır.

Tedbîr-i Cedîd-i Nâdir (Canikli Ali Paşa, 1776): 1711 yılında Canik'de doğan Ali Paşa, 1769/70'de Boğdan seraskeri maiyyetine memur oldu. Aynı sene vezirlik rütbesiyle Erzurum valisi ve Kars seraskeri oldu. 1776'da Sivas valisi; 1777 yılında Kırım seraskeri; 1778'de Erzurum ve 1779 yılında da Trabzon valisi oldu. Aynı sene azledildi ve rütbesi alındı, fakat 1780 yılında affedilerek vezirliği tekrar iade edilerek Trabzon valiliğine memur edildi ve 1783/84'de de ikinci defa Erzurum valisi oldu. Yaklaşık bir yıl sonra, 1784/85 74 yaşında öldü (*Süreyya, 1311*).

Eserin son sayfasındaki ifâdeden, risalenin 1190 (1776) yılında kaleme alındığı anlaşılmaktadır. Müstensih buna ilâveten, yazarın o günlerde Canik muhassılı ve Trabzon valisi olduğunu kaydetmektedir; bundan da risalenin, Canikli Ali Paşa'nın ilk kez Trabzon valisi olduğu 1779 veya ikinci kez aynı görevi ifâ ettiği 1783/84 yılında istinsah edildiği anlaşılmaktadır. Yazar eserini I. Abdülhamid'e (1774-1789) sunmuştur.

Canikli Ali Paşa, eserini kaleme alış sebebini, risalenin başında şöyle ifâde etmektedir:

".....Devlet-i Aliyye'nin sânnının terakkisi sebepleri dâima zikr ü fikrimüz olduğu ecilden, kırkyedi nev'i muhtevî bir risale tertîb eyledük" (Canikli, 2a).

Risale, eserin başlangıcında verilen fihriste göre ve derkenara da ayrıca yazılan konu başlıkları itibarıyla kırkyedi ayrı konudan müteşekkildir. Risalenin birinci konusu, Bağdad'ın kötü idaresi, orada olan paşaların birbirlerine düşmeleri ve vefat eden bir paşanın malının paylaşılması hususundaki kavgalarının anlatılmasıdır. Yazar bunları zikrettikten sonra, Osmanlı için stratejik ehemmiyetinin büyük olduğunu belirttiği Bağdad'ın kötü idaresine son verilmesinin lüzumuna işaret ediyor.

Tatarların perişan olmalarının sebebi, ma'zûl hanların ve sultanların Rumeli'nde ve İstanbul yakınlarında çiftlikler kurmuş olmalarıdır; ayrıca

bunlar, merkezde dönen dolaplara da şahit oldular. Bu şekilde hanlar da, zamanın devlet adamları gibi, devletin nimetlerinden nasıl 'hisse-mend' olunacağını, ricâl-i devletle yakınlık kurarak öğrendiler. Deliorman ve Dobruca'nın 'hayırsızlarını' başlarına toplayan bu grup, hanlıklarını unutup, Devlet-i Aliyye'ye müstevlî oldukları gibi, arzu ettikleri şahıslara, ehil olsun veya olmasın mansıb verilmesi hususunda devamlı rahatsız ettiler. Devlet-i Aliyye, bazan bunların isteklerine boyun eğdi, bazan da rica yollu yazılarla bu tür emri vâkilerini geri çevirdi. Canikli, daha önceki hânların, kendi işlerini kendilerinin gördüklerini ve bu konuda yük olmadıklarını yazıyor. Bugünün hânları ise, 'umûr-ı Tatarı' unuttular ve bu yüzden Tatarlar kendi aralarında parçalandılar. Bütün bu olanları ne Devlet-i Aliyye düşündü ve ne de hânlar bu konuyu ciddiye aldılar. Hepsi hoşça vakit geçirmeyi yeğlediler.

Yazar, Osmanlı Devleti'ni, üç stratejik bölge hakkında çok dikkatli olmaya çağırmakta; bunlar, serhadd-i İran olan Bağdad; nihâyet-i Arap olan Mısır ve hudûd-ı küffâr olan Kırım. Bunlar her ne kadar Osmanlının yed-i tasarrufunda olsalar bile, tedbir alınmazsa, faydalarından çok zararları olacaktır. Rusya bundan böyle rahat durmayacaktır; 'dostluğumuz kadîmdür' diyerek yine bazı hileler düşünür. Bu hileleri izah ederken, Rusların yirmi-otuz parça gemisinin Akdeniz ve Karadeniz'de serbestçe gezmesine müsaade edildiğini ifade ettikten sonra, kendileriyle olan dostluğu ve Osmanlının bir başka ülke ile savaşını öne sürerek, Osmanlı ülkesinde ticâret yapmayı teklif edebilir. Buna müsaade edilmezse, bunu gizlice yapmaya çalışırlar, ikinci bir devletin düşmanlığı söz konusu olur ve iki ateş arasında kalınır. Rusya'nın İstanbul'a doğru hareketi ise yıkım olur; buna karşı koymak istenirse, Tatarların hiç bir yararı olmaz aksine zararı olur; zira Ruslar Yenikale'yi alarak Azak Denizi'ne, Kuburun Kalesi'ni alarak da Aksu taraflarına hakimiyet kurdu. Bu anlatılan meydana gelirse, bunların Karadeniz'e de hâkim olmaları muhakkaktır. Hal böyle olunca İstanbul elden çıkmış olur. Bu adı geçen yerlere gönderilecek memurlara son derece dikkat etmek lazımdır;

bunlar, devletin şânına yakışır şekilde hareket eden, hal ve hareketleri düzgün insanlar olmak zorundadırlar; zira insanın hâli, maiyetinde çalışanlardan anlaşılır. Canikli Ali Paşa, özellikle bu üç yer üzerinde durmaktadır. Kırım'ın başına gelenleri izah ettikten sonra, Bağdad paşalarının Devlet-i Aliyye'ye itimatsızlıklarını dile getirmektedir; devlete hizmeti geçmiş Ömer ve Hasan Paşa'ların katlini pâdişâha kolayca kabul ettirdikleri için, bunlar korku içindedirler. Merkez ile taşra arasında bir güvensizlik hüküm sürmektedir.

Yazar, hemen hemen bütün lâyhalarda söz konusu edilen bir hususa işaret etmekte ve 'ednâ âdeme a'lâ rütbe virilmesünde kat'â fâ'ide yoktur' diyerek, liyakatsiz kişilere hak etmedikleri mansıb ve rütbe verilmesini tenkit etmektedir. İran ile alakalı stratejik ihtarlarda bulunan Canikli Ali Paşa, İran'ın Bağdad üzerinden teshirinin mümkün olamayacağını, aksine Anadolu üzerinden hareketle bu işte muvaffak olunacağını izah etmektedir. Bütün bunları anlatmasındaki gayesi ise, İran'a karşı yapılan seferlerin stratejisinin yanlış olması sebebiyle hazinenin büyük kayıplar verdiğini özellikle vurgulamakta; 'Serdâr olanların bir elinde etmek ve bir elinde kılıç' özdeyişini hatırlatarak, seferde zahirenin ve harp âletlerinin ehemmiyetini anlatmaya çalışmaktadır. Canikli Ali Paşa'yı takip ettiğimizde, bu hususlara işaret ederken konuları son derece ustaca seçtiğine ve aralarındaki ilişkiyi çok dikkatli kurduğuna şahit olmaktadır. Zahir ve harp âletlerinin ehemmiyetinden bahsettikten sonra, bunların temin edilmesinde sık sık rastlanan, çalma ve hile gibi gayri-meşru uygulamalardan pâdişâhi haberdar etmektedir; bunu yaparken müşahhas örnekler verir. Biz konu akışını değiştirmemek için Canikli Ali Paşa'yı takip edeceğiz ve yeri gelince bu müşahhas örnekleri burada zikretmeye çalışacağız.

Canikli Ali Paşa'nın belki de en ilginç teklifi, pâdişâhın bizzat sefere katılması gerektiğini vurgulamasıdır. Bu gerekliliği şöyle izah eder: Sadrazamın yerine bıraktığı kaymakamın pâdişâhla yakınlık kurarak, fitneye sebep olması ve önceki pâdişâhların sefere çıkmaları sebebiyle fetih kapılarının kolayca açılması; vezîr-i a'zam veya seraske-

rin sefer çıkması ile birlikte fetihler nâdirattan olmaya başlamıştır.

Yazar, sadrazamın dâiresine düzen verilmesi, adamlarının ulufe ve bahşişlerini aldıktan sonra başka kimselerin kapılarına gitmelerinin engellenmesi gerektiğini ifâde ettikten sonra, bunları engellemek için, kaçanlardan ulufe bahşişlerinin geri alınacağına dair hatt-ı hümâyûn çıkarılmasını teklif ediyor. Ayrıca vezirlerin ve mîr-i mîrânın seferlerdeki rezaletlerinin sebeplerinden biri olarak bunu göstermektedir. Seraskerlere muhalefet eden vezirlerin, tuğ ve sancaklarının geri alınacağına, mallarının müsadere edilip ebedî olarak tuğ ve sancak verilmeyeceğine ve kendilerinin bir yere nefyedileceğine dair bir hatt-ı hümâyûn ile vezirler arasındaki muhalefetin önlenmesi gerektiğini ve 'kaht-ı rical' olduğunu ifâde etmektedir. Vezirler, kendi bildiğini okuyan, mütekebbir ve müşavere nedir bilmeyen devlet adamları olarak tarif edilmektedir. Canikli Ali Paşa da, pâdişâh tarafından atanan sadrazamın ve seraskerin sık sık azledilmesini çok yanlış bulmaktadır.

Yazar, zahire alımında mutata olan 'mübâya'a' usûlünün yanlış uygulandığını ve bunun mutlaka yeniden gözden geçirilmesi gerektiğini ifade ediyor; mübaşirler, bundan nasıl müstefid olacağına hesabını yapmaktadır. 'A'yân' vesâir 'yiyiciler', mübaşiri nasıl edip de kandıracaklarını ve bundan istifadenin yollarını ararlar; 'hâkimü's-şer' olan zâlim' de fırsatı ganimet bilip konu kendine intikal ettiğinde:

"Ben bu mansıba beş altı senede nail oldum ve beş altı seneye dek infisâl beklerüm. Böyle şey vukû'nda mahkeme işlemez ve bu iş ancak altı yedi ayda temşiyet bulur. Külliyyetlü deynim dahi vardur ve hanımım da ihrâk oldu; el'ân ehlimin küpe ve kuşak ve sâ'ir evânî rehindir. Bu husus-da beş altı aylık mahsûl bundan hâsıl olmaz ise, bana külliyyetlü gadr olur!" (Canikli, 21b) diyerek, arı ve namusu terkeder ve rüşvet ister. Nâib ise, yine buna yakın ifadelerle üçlü ittifaka dahil olur. Bu üç insanın bu denli ittifakı memleketin mahvına sebebiyet vermektedir. Canikli Ali Paşa diğer lâyiha sahiplerinin erkân-ı erba'a, anâsır-ı er-ba'a v.d. olarak nitelendirilen hususu, bu bağlam-

da, değişik bir tarifle açıklamakta ve bir yapıya benzetmektedir; bu yapıdan 'aksâ-yı meram' ise, dört direktir; birincisi pâdişâh, ikincisi sadrazam, üçüncüsü defterdar ve dördüncüsü alım satımla görevlendirilen mübaşir. Bu dört kişi her işten haberdar olmak zorundadır; bu dört direk sağlam olursa, yapı ayakta durur, 're'âyâ tâ'ifesi yapuya teşbih olunmuşdur'; yapı ise re'âyâdır. Bu dört kişi görevini iyi yapmazsa, bütün yük re'âyânın sırtına biner ve onlar da perişan olurlar. Pâdişâh ve sadrazam halkın durumunu bilmek zorundadır. Bazı yerlerde halk hakikaten ezilmektedir. Asitâne'ye şikâyetçiler gelir, ancak o vilâyetin valisi, şikâyeti teftişe giden mübaşir ve pür-tama' olan kadısı, tarafların arasını bulmak ve meseleyi vuzuha kavuşturmak yerine, taraflardan hangisinden daha fazla bir şey koparırım diye beklemektedirler. Mübaşir geri döndüğünde, o işin üstesinden geldiğini utanmadan anlatır ve bu tür başka bir iş çıkmasını dört gözle bekler. Şikâyetlerde arzuhal ile gelenlerin kadıdan ilâm getirmelerini istemek gerekir. Gerek arzuhal ve gerekse mahzar ile yapılan şikâyetlerde, sadrazam her iki tarafın adamlarını dinlemek zorundadır. Canikli Ali Paşa, bu konuda Dâmâd Ali Paşa'yı överek anmakta ve herkesin ona dua ettiğini söylemektedir. Zahire alımında yolsuzlukların önlenmesi için, 'mu'temed-i aliyye' olan ve zahire alımı için görevlendirilen memura, bu işe valinin ve kadının karıştırılmaması gerektiği sıkı sıkı tenbih edilmesi lazımdır.

Mübâya'acıların, zahireye kum, toprak ve saman karıştırmak ve ölçü ile oynamak gibi hilelere baş vurduğunu anlatan yazar, bu hususlarda son derece dikkatli olmak ve her işi baştan sağlam tutmak gerektiğini ifâde etmektedir.

Pâdişâha sadrazamın vasıflarını sayan yazar, bunların mutlaka nâm ve şân sahibi, okur yazar veya tecrübeli ve fisk u fücurdan beri olmaları gerektiğini söylüyor. Vezirin dünya galesi olmamasıdır; bunun bilinmesi hâlinde, ona iltifat edenler çoğalır ve görevini unuttururlar. Yazar, örnek olarak; Köprülü oğlu Mehmed Paşa'nın nizâm-ı devletini; Şehid Ali Paşa'nın adaletini göstermektedir. Fakat, Köprülü oğlu, devlete nizâm vermiş, ancak mühür sahibi olmadan şân ve şöhrette

noksan olduğundan haksız yere bir çok insanın katline sebep olmuştur. Ali Paşa merhumun adaleti, hak ile bâtılı tefrik gücü hep anlatılır; ancak, cümleye muhalefet etmesi onun şehâdetine sebep oldu. Maktul İbrahim Paşa'nın fisk u fücuru, kendisini mahvettiği gibi az kalsın pâdişâhın da telefîne sebebiyet verecekti.

'En-nâsu alâ dîni (sülûki) mülûkihim' ifadesiyle, pâdişâhın örnek bir konumda olduğunu ve hizmetinde olanların da onu taklit ettiklerini vurgulamak-tadır. Kanunî Sultan Süleyman'ın, hukuka olan ilgisi ve kanunların uygulanması ile ilgili cehd ü gayreti, her işin hukuka uygun olmasını temin etmiştir. Ayrıca Gâzî Murad Han' m şecaati ve celâleti sebebiyle zamanında bir çok bu sıfatları taşıyan insanlar yaşamıştır. Canikli Ali Paşa ilâveten: "Asrımızda ise, ne kanunen bir iş tutulur ve ne celâlet ile hareket edilir" demek ve şöyle devam etmektedir:

"Pâdişâhımıza lâzım olacak her dürlü tarfk üz-re hareket itmeli ki, nâs dahi ana taklîd ide; evvelâ, lâzım olacak şer'a ve kânuna i'tibâr ide ki, halk dahi umûrını şer'a ve kânuna tatbîk eyleye; saniyen, celâline mâ'il ola ki, nâs dahi celâline müb-telâ olalar, sâlisen, ma'rifete i'tibâr ide ki, herkes ma'rifete heves ide. Bu asrımızda celâlete i'tibâr olmadığından, nâm ve şân sahibi âdem kalmadı. Öyle olunca, şevketlü mehâbetlü pâdişâhımız bunlara i'tibâr itmeli ki, herkes târikine heves ide" (Canikli, 32a).

Yazar, saydığı hususiyetlerin dolaylı olarak pâdişâhta olmadığını söylediğinden olacak ki aşağıdaki cümleleri ifâde etmek mecburiyetini hissetmektedir:

"Bu makûle sû-i edeb, şevketlü pâdişâhımızı zemm degül, nâsın hâlini bildürmek için tahrîr olunmuşdur; evvelâ, ulemâ efendiler tarfki üzre hareket itmez oldılar, câ'iz deyü hîle-i şer' tatbîk itdiler."

Ulemânın bizzat şerf'ata ve kânuna aykırı hareket ettiğini ve bu yüzden de nüfuzlarının kalmadığını ifâde eden yazar, buna müşahhas örnekler vermektedir. Havas ve avamın ekserisi haramı helâl saydıklarından kendilerine olan itibar kalmamıştır. Bu yüzden pâdişâh, bu anlatılan şeyle-

rin kimine mübtelâ ve kimine tekayyüd buyurma-ldır.

"Pâdişâh-ı âlem efendimize lâzım olacak tedbîr budur ki, bazı mansıbların azl ü nasbında kati çok hatâ olur; evvelâ defterdarın, saniyen tersane emininin, sâlisen cebecibaşı, tobhâne nâzırı, baruthane emininin azlinde çok zarar vardır. Bunların tiz tiz azilleri buna kıyâsduur."

Pâdişâh bunları tayin etmeden önce imtihan etmeli ve bu görevleri ehline vermeli, böylece hazinenin itlafı önlenmelidir. Bu üst kademe memurların uhdesinde çalışanların da, aynı şekilde ehliyetli insanlardan oluşmasını ve bunların gereksiz azledilmemesi gerektiği bu memurlara hatırlatılmalı ve aksi halde sorumlu olarak kendilerinin cezalandırılacağı ihtar edilmelidir.

Canikli Ali Paşa, alışıldığı gibi bu hususta tecrübe edilen olumsuzlukları üşenmeden tek tek saymakta ve bu birimlerde çalışanların daha önce nasıl hilekârlıklarda bulduklarını anlatmaktadır:

"Barut-ı siyah üç ecza ile vücûda gelür; kü-kürd, güherçile (ve) kömür. Bu zikrolunan üç şey birbirlerine mutabık olmalı ki, işe yaraya. Baruthane emîni nasb olunan hâinler kendi cerr-i menfa'atleri için, gerek güherçile gerek kükürdi noksan koyup, barut yalnız kömürden ibâretdür. Tecessüs olunmak iktizâ eylese, işe yarayan güherçile küffâra fûrûht iderler, amele sâlih olmayan şeyi baruta idhâl iderler" (Canikli, 35a).

Bunlara ilâveten, bu malzemelerin nasıl hilekârlıklarla kimlere satıldığını anlatan ve bunu anlatırken XVIII. yüzyıl devlet memurlarının ruh portrelerini tasvir eden yazar, cephanenin de aynı durumda olduğunu ve 'Her birinin ferden be-fer-dâ bildürmek iktizâ eylese, tûl u dırâz bir ma'nâ olur' diyerek konunun vehâmetine işaret etmekte ve pâdişâh ile sadrazamın bu zikrolunan hususlara dikkat etmeleri gerektiğini belirtmektedir. Zira, 'gerek umur-ı devlet ve gerek mukâbele-i düşmen bu âdemlere muhtâcdur', bu yüzden bunları kontrol etmek gerektiği gibi, müsamaha da edilmemelidir.

Yazar, bunları ifâde ettikten sonra, daha önceki muharebeleri örnek vererek, seferlerde bunla-

rın eksikliğinden söz etmektedir: "Top ve humba-ra var, atmaya ma'rifetlü âdem yok; vesâ'ir mühimmat var, isti'mâli mümkün olmadı".

Gerek mansıb ve gerek sâ'ir atıyyeler müste-hakkına verilmelidir diyen Canikli Ali Paşa, taş-radan olanlara vezirlik verilmesi gerektiğinde, bunların mutlaka soruşturulmasını hatırlatmaktadır. Pâdişâhın hizmetinde olanların da vezirlik verilirken dikkatle seçilmesi gerekir. Gerek vezirlik ve gerekse başka bir mansıb 'ocaklıya' verilmemelidir; herkes tarifinde ilerlemelidir.

Taşradan birine vezirlik verildiğinde, o kimsenin halkın durumuna vâkıf, celâlet ve şecâ'at sahibi ve savaştan anlayan bir komutan olmasına dikkat edilmelidir. Pâdişâh hizmetinde olanlardan kendilerine vezirlik verilecek olanlar, 'umûr-ı saltanat'ı bilen, Devlet-i Aliyye'nin karşı karşıya olduğu problemlerin sebeplerini tefrik edebilen ve düşman taaruzunun sebeplerini anlayan ve de yazışmalara vâkıf kimseler olmalıdır; zira yazışmalara dikkat edilmemesi sebebiyle re'âyâ zarar görmekte ve bu husus karışıklıklara sebebiyet vermektedir. Meselâ, valilerin sık sık azli, re'âyâyı perişan etmektedir; Erzurum valisi Kütahya'ya ve Kütahya valisi de Erzurum'a tayin edildiğinde, bunlar bütün kapıları ile birlikte gittiklerinden ve yeme ve içmeleri re'âyâ tarafından karşılandığından halka büyük eziyet edilmektedir. Sık sık yapılan aziller de ubûdiyyet ve caizelerin ziyâde olmasından kaynaklanmaktadır. Bu tür işlerde dikkat olmadığından, bir şikâyetin künhüne vâkıf olmadan aziller yapılmakta ve bu da karışıklıklara sebebiyet vermektedir; bunun neticesinde de, fırsatı ganimet bilen düşmanın Devlet-i Aliyye'ye taaruzu vaki olmaktadır. Ocaklı olan bir kimse, vezirliğe lâıyk olsa bile verilmemelidir; zira herkes kendi memuriyet sahasında kalmalıdır.

Pâdişâh her hususu, ulemâ, sulehâ ve ricâl-i devlet ile mutlaka müşavere etmelidir. İstişare hususuna büyük ehemmiyet veren yazar, görevlendirilecek insanların da istişare ile tayin edilmesini, buna riâyet edilmediğinden, büyük küçük bir sürü insan, ehil olmadıkları halde ejderha gibi ağzını açıp mansıb beklemekte ve görevde olanları ise, hazineyi yedikleri halde hala doyumсуuz bir

hal sergilemektedir. Bu yüzden huzûr-ı pâdişâhîde istişareye katılacak olanların da dikkatle seçilmesi lâzımdır. Yazar, pâdişâhın devlet adamlarına bir mansıbı tevcih etmeden önce, liyâkatini görmesi gerektiğini ve bunu görmeden sânnını yükseltmemesini ihtar ediyor; zira, devlet kademelerinde, 'hâline nazar olunsa, elif-bâ cüzünü okumağa liyâkatı olmaz', okur yazar dahi olmayanların yüksek makamlara bu suretle geldiği bilinmektedir.

Daha önce, yararlık gösterenlere pâdişâh tarafından verilen kaftan ve çelenk alabilmek için insanlar canlarını feda ederken şimdi bunlara kimsenin iltifat etmediğini anlatan Canikli Ali Paşa, "... bu asrımızda kelle getiren âdeme çelenk teklif olunsa, 'neyleyim çelengi, bana altun virin' de-yü cevâb ider oldılar" diyerek, insanların kanaatkarlıklarını kaybettiğini vurguluyor.

Voyvodalık ve iltizâmın meçhul insanlara verilmesi hatadır. Fakat o günlerde bu tür işler meçhul insanların elinde kalmış ve mukâta' aların mîrîsini ve iradını artırmışlardır.

Canikli Ali Paşa ilginç bir şekilde, o günlerde mevcut olan 'senet mafyası'ndan bahsetmektedir; gayr-i müslim bir sarraftan borç alan bir voyvodaya iki adet senet tanzim edilir ve bunlardan biri sarrafta kalır. Borcun ödeme tarihi geldiğinde, "virdiği akçeyi matlup ider, virmeyeceğini müşahede eylediğinde, derhâl olduğu mahallde ser-eşkiyâ kim ise, su'âl idüp, yedünde olan senedâtı ana gönderür". Bu tür olayların çok olduğunu anlatan yazar, huzursuzluklara sebebiyet vermesinden dolayı bunların izâle edilmesini teklif etmektedir.

Pâdişâh için en büyük hazine, memleketini korumak, herkesin liyakatine göre iltifat etmek, askerine nizâm vermek ve müşavereyi ehil insanlarla yapmaktır. Canikli Ali Paşa herkesin mesuliyet sınırlarını da çizerek; ricâl-i devletten ve vüzerâdan, memâlik-i mahrûsanın hıfz u hırâseti ve nizâmının nasıl olması gerektiğini; asker taifesinden ise, savaş ve düşmanla alakalı hususların sorulmasını; ulemâdan da, bu iki grubun verdikleri cevapların kanuna uyup uymadığının sorulmasını teklif etmektedir. Canikli devamla: "Şimdiki vaktimizde, cengi ulemâdan, şer'i (kanunu) cüheladan sorar olduklarından, bir meşverete netice virilmeden kaldı."

Yazar asker taifesinden bahseden bölümde, pâdişâh mutlaka yeniçeri ağasını ve kul kethüdasını huzuruna çağırıp, serhadlerde, Asitâne'de ve taşrada bulunan ve ulufesi pâdişâh tarafından ödenen yeniçerilerin adedini sormalı ve defterini istemelidir; zira, onlar sefer sırasında askerin yokluğundan bahsetmelerine rağmen, ulufe alma zamanı geldiğinde defterdar para yetiştirememektedir. Gayr-ı müslim re'âyâyâ varıncaya kadar herkes askerî olmayan kalmamıştır. Başlarına ehil olmayan zabıtlar nasb etmişler ve dirlikle alakası olmayanları ocaklara kaydetmişlerdir. Canikli Ali Paşa pâdişâhın, ne olduğu belli olmayan bir çok kimselerin rüşvet ile kimi turnacı ve kimi de haseki tayin edildiğini ve bir hâdisе zuhur ettiğinde ocak bilmezleri taşralara irsâl ile rüşvet ararak şâkî ve çakallara bayrak verip, ağa ettiklerini duyduğunu söylemesini teklif ediyor. Aslında ve neslinde askerlik olmayan kimseleri ocağa idhal etmişler ve ocağın şân ve şerefini ayaklar altına almışlardır. Pâdişâh bunları yeniçeri ağasının yüzüne söyledikten sonra onlara bir kaç gün mühlet vermeli ve bundan sonra tekrar huzuruna çağırıp, ne yaptıklarını sormalı; eğer savsaklayıcı cevaplar verilerse, liyâkatleri var mı yok mu ona bakılmalı. Liyâkatleri varsa, hemen deftere bakılmalı; korucu, oturak ve hastalar ihrâc edilmelidir. Cebeci ve humbaracı reislerini de aynı şekilde huzura çağırıp tenbih etmelidir. Ayrıca, yeniçeri ağası, kul kethüdası, zağarcı başı, sekbanbaşını, cebeci ve topçubasını huzura çağırıp, onların geçmişteki hizmetlerinden bahsederek, bugünkü bozukluğun sebeplerini onlara anlatmalıdır:

"Ocaklarınıza nâ-ehilleri idhâl itdinüz; rüşvet ile mansıblara idhâl olur oldunuz. Cümle askerînin ağır esâmelerini ricâl ve ulemâ kapusunun hudemâtlarına virdinüz ve askerî tâ'ifesine sözünüz geçmez oldu, asker dahi sizden yüz döndürdü. Sözünüzün nüfûzı kalmadığından işlere muvaffak olmamak bundan iktizâ eyledi ki, ma'lûmumdur."

Bunları söyledikten sonra, onlara sorumlu olduklarını ve hatır gönül tanınamalarını, bu yönde rica edecek olanlar olursa, dinlememelerini ve askerî tâifesiinden olmayanları defterden silmelerini ihtar etmelidir. Aralarından liyâkat kesbe-

denleri de huzurlarında görevlendirmelidir.

Yazar, bu yolla, asker tâifesine rüşvet ve şefâatle sonradan giren, ehil olmayan ve seferde işe yaramayanların temizlenmesi gerektiğini, aynı zamanda da, rüşvetle asker kaydetmenin önlenmesini önermektedir. Bundan sonra yeniçeri, ricâl ve ulemâ kapısında ve dirliklerde alakasız kişilerde ne kadar esâme var ise, bunları iptal edecek ve mansıblar insanların hizmetine ve marifetine göre dağıtılacaktır. Ocağında târîhini doldurmuş ihtiyârlara dirlik verilmesi de pâdişâhın murâdı olarak iletilmelidir. Pâdişâh bizzat bunları söyler ise, onların hepsi 'semi'nâ ve atâ'nâ' diyecekler ve bu işler nizam bulacaktır; zirâ, 'El-insânü abîdü'l-ihşân' sözü meşhurdur.

Yazara göre, taşrada olan askerin nizamı ise şöyle olmalıdır: Sefer için emir verildiğinde, turnacı ve hasekiler, 'tama'-ı hâmlarından' dolayı bakkal ve çakkala bayrak vermişler ve re'âyâyâ askerîye idhâl etmişlerdir. Pâdişâh, bunların malumu olduğunu ifâde ederek, bunların tekrar düzeltilmesini bizzat bu kişilerden istemelidir. Canikli Ali Paşa'nın bundan sonra teklif ettiği her şey, pâdişâhın vezirleri ve asker reisleri ile birlikte düzensizliğe son vermesi ve askeri asker olmayandan ayırarak, ehil olmayanları askeriyeden uzaklaştırmaktır; bu vesile ile de, sorumlular belli olduğu için, rüşvet ve adam kayırma gibi hususlara da engel olunacaktır. Bunlar derhal re'âyâ defterine kaydedilmelidir; bu hususa muhâlefet edenlerin ve bu emirleri uygulamada ihmâlî görülenlerin, 'siyâseten katl' olunmalarına müsaade edilmelidir.

Canikli Ali Paşa, Sipâh ve silahdâr Ocağı için de tekliflerde bulunmaktadır; ancak bu ocağın nizamı sadece ağaları ile mümkün değildir, zira, bu ocağın ağaları, senede bir defa değiştirilir. Bu ocağın düzenini bozan şey, bunların esâmelerinin çavuşlarında olmasıdır. Birçok esâme, ricâl ve ulemâda olduğu gibi, yine bunlardan birçoğu esnafa geçmiş durumdadır ki, ismi var cismi yok; mîrîye zarar vermeden başka bir işe yaramaz bir husustur. Bunun düzenlenmesi de şöyle olmalıdır: Bu konu için her şeyden önce sadrazam görevlendirilmelidir ve daha öncekiler gibi bunlar da huzura çağırılıp, konuşulmalı ve tenbih edilmelidir-

ler. Bu işe pâdişâh tarafından mübaşir tayin edilen sadrazam, bütün esâme defterlerini getirtip, ellerinde gayr-ı kanunî esâme bulunanlardan bunları almalı ve defterden silmelidir. Sadrazama bu konuda yanlış bilgi verenlerin boynu Bâb-ı hümayûnda, 'ibretün li's-sâ'irîn' vurulmalıdır. Sadrazam, ulufe verildiğinde, bunu kendi huzurunda tek tek isimlerini okuyarak ve sorarak vermelidir.

Yazara göre timar sipâhilerinin bozulma sebepleri üçtür; birincisi, bunların bir yere memuriyetleri iktizâ ettiğinde, cebe defterleri seraskere gider ve o da, ne kadar işe yarar timarları var ise, bir bahane ile etbâ'ya tevcih eder. Buna da kanaat etmez, işe yarayan alaybeylerini de değiştirir; bu sebeple bayraklarda nefer kalmadı, alaybeylerinin sözü geçmez olduğu gibi aralarında huzursuzluklar meydana geldi. İkincisi, işe yarayan timarların ekserisi ricâl kapılarında ve vüzerâ dâirelerindedir. Üçüncüsü, ağır timarları olanlar, korktukları için gedik peydâ ettiler ve bu sebeple bayraklarda nefer kalmadı. Bu hususta da pâdişâh, bizzat bu birimlerde görev yapanları huzuruna çağırıp konuşmalıdır. Onlara, görev verildiğinde bayraklarının altında ne kadar nefer olduğu sorulmalı; nefer sayısında eksiklik görüldüğünde, askerlerin âkıbeti sorulmalıdır. Bu soruşturma neticesinde, bunlar birer birer ortaya çıkacaktır. Bu sebeple, hemen bir hatt-ı hümayûn sadır olmalı ve bu hatt-ı hümayûnda şunlar hususiyetle vurgulanmalı:

"Gerek erbâb-ı timar ve gerek müteferrika ve çavuş umûmen ve gerek ze'âmetlerinde olsun ve gerek timarlarında olsun, ev bark binâ idüp ve kendiler dahi eküp biçesüz ve re'âyâlarının öküzi olmayanlara öküz ve tohumı olmayanlara tohum viresüz ve bu hatt-ı hümayûnumun muğâyiri gerek hâne binâ itmekde ve gerek re'âyânuzun levâzımını görmekte ve gerek bir tarafa me'mûr olduğunuzda bayraklarınızın altında mevcûd bulunmak lâzım gelirse, timarlarınız sancak mülâ-zimlerine tevcih olunup mutasarrıf olduğunuz va-kitden tevcih vaktüne gelinceye degin hâsilatı tefahhus olunup mîrîye kabz olunacağı muhakkak bilesüz.."

Böyle bir düzenlemeden sonra mutlaka bu hu-

susu teftiş için güvenilir adamlar gönderilmelidir.

Canikli Ali Paşa, 1768-1774 muhârebesinde ordunun yenilgiye uğramasını da izaha çalışmaktadır. Bu hususta da Paşa, ordunun eski geleneklerinden olan çarhacı, dümdar ve karakol tayinine dikkat edilmediğini ve bütün düzensizliklerini maddeler halinde sıralamaktadır. Bu hususa fazla girmek istemiyoruz.

Yazar, son senelerde Osmanlının büyük savaşlar geçirdiğinden ve başıboş levendlerin verdiği zararlardan bahsettikten sonra, bunların Osmanlı Devleti'ni zarara uğratamayacağını savunur. Asıl zarar veren şey ise dört başlı ejderhâ'dır ve her başı ile bir tarafa hücum etmektedir. Bu ejderhamın halli ve defedilmesi öyle kolay bir şey değildir. Taşrada meydana gelen huzursuzluklar sebebiyle bu mevzi günden güne güçlenmektedir. Bu yer İstanbul'dur; zikrolunan ejderhâ, dört başı olan ve dört ağzının biri Akdeniz'e, biri Karadeniz'e, biri Anadolu'ya ve bir diğeri de Rumeli'ne açılmış bir haldedir. Dâimâ kanı nefesiyle çekip, gıda ister; bu dört mahallin kimisinden at ve rüzgar ile ve kimisinden deve ve araba ile buraya ulaşmak mümkündür. Canikli Ali Paşa sözü İstanbul'a getirmektedir; pâdişâhın hususi emirleri olduğu için İstanbul'un düzeni yerine getirilmiş ve halk kolayca geçinebil-mektedir. İstanbul'da hayat kolay olduğu için de, taşradan İstanbul'a gelenler çoğalmış ve bu hazineyi büyük bir zarara uğratmıştır. Canikli Ali Paşa, pâdişâhın biraz da taşraya ehemmiyet vermesini söyleyerek eserine son vermektedir.

Penâh Efendi Mecmu'ası (Süleymân Penâh Efendi, 1770-1780): Süleyman Penâh Efendi, Trapoliçeli (Mora) İsmail Efendi'nin oğlu olup, 1740 yılında İstanbul'da doğmuştur. Dersaadet'e gelerek Küçük Mustafa Paşa'ya divân kâtibi olmuş, daha sonra hâcelik rütbesi verilmiş ve Nisan 1764'de küçük tezkireci, daha sonra kethüda kâtibi oldu. Bir müddet sonra mâliye tezkirecisi olmuş ve 1774 seferinde ordu ile beraber gitmiştir. Aralık 1769'da sipâh kâtibi, 1770'de mevkûfâtı ve Nisan 1771'de süvâri mukâbecisi ve 1772'de başmuhâsebeci oldu. Kasım 1773'de Magosa'ya gönderildi ve dokuz ay sonra Bursa'ya tayin oldu.

1783 yılında matbah emîni ve Mayıs 1784 de tekrar Anadolu muhâsebecisi ve süvari mukâbelecisi oldu. 4 Eylül 1786 günü İstanbul'da vebadan ölmüştür. Şâir ve mutasavvıf olan Penâh Efendi Mahmud Paşa'da medfundur (*Süreyya, BU*).

Süleyman Efendi, 1769 tarihinde meydana gelen Mora isyanı sırasında Mora'da bulunmakta idi. Morali olması hasebiyle bu bölgenin genel durumuna vâkıf olduğu için, isyanın hangi şartlar altında meydana geldiğini, Mora'nın o zamanki mülkî ve askerî makamlarının nasıl bir gaflet ve beceriksizlik içinde bulduklarını, merkezî idâre ile Mora makamları arasındaki münâsebetlerin ne kadar fenâ bir hal aldığı eserinde uzun bir şekilde anlatmaktadır.

Yazar, lâyihasının ilk kısmında, devletin başlangıcından o güne kadar ki ilişkilerini ve işleyişini izah ettikten sonra, ülke topraklarının çok genişlediğini ve nizâmının da bu nispette bozulduğunu ve buna nizam vermeye çalışanların devamlı hatalara düştüklerini izah ettikten sonra, 'Nizâm her ne güne olursa olsun, katl ü nefy ve müsadere ile mutlak olmaz, san'at ile olur' diyerek, uygulanan katı usulleri tenkit etmektedir. Bütün ülke topraklarında, re'âyâdan insanların ehil veya nâ-ehil askerî olmasının sebebi olarak, voyvoda, mütesellim veya diğerlerinin takibinden kurtulmak için olduğunu ifâde etmektedir. Bu sebeple kalitesini yitiren bu askerî tâifesi ile savaşa gitmek ve zafer kazanmak mümkün değildir. Yazar, Naîmâ'yı zikrederek, 'Naîmâ merhum târihinde buyurmuş, bir devletin sinn-i nemâ ve vukuf ve inhitâtı vardır ve vücûd-ı insâna teşbih itmişdir' sözünün, insana teşbih yönüne katılmadığını bildirmektedir; zira insan, 'mevt ile tebşîr olunmuşdur'. Devletler ise, şartlar değiştikçe kendilerini 'hakîmâne' değiştirebilirlerse, 'ilâ âhiri'd-devrân' süreceklerini, yani devletlerin devamlılığını iddiâ etmektedir.

Yeniçerilerin elinde olan 'esâme'lerin çokluğundan bahseden yazar, bunların mutlaka serâhaten tekrar yazılmasını teklif etmektedir. Böylece, her kazâ veya vilâyetteki asker sayısı açık bir şekilde belli olmuş olur. Yeniçerilerin ulufelerini,

yeniçeri ağasının ikâmet ettiği mahalle sâlyâneci-si götürmeli ve taksim etmelidir. Mevâcibler bazı sebeplerden dolayı bağlı oldukları eyâlet ve sancak malından havâle olunamıyorsa, civârda olan diğer eyâlet ve sancaklardan havâle edilmelidir. Yeniçeriler mutlaka tekrar tahrir edilmeli ve asıl yeniçeri ile kendini yeniçeri yapmışlar birbirinden ayırt edilmelidir. Re'âyâ zümresinden olanların hepsi ihrâc edilmelidir. Esâmeler de böylece tekrar kaydedilmeli ve diğerleri bu insanların ellerinden alınmalıdır. Âsitâne'de lüzumundan fazla asker bulundurulmamalı, aksine taşrada bol asker bulundurulmasına ihtimâm gösterilmelidir. Yeniçeriler deftere yazılıp, bulunacağı yer belirtildikten sonra, başka bir yere gitmesine müsaade edilmelidir; yer değiştirmesi ancak izin ile olmalıdır. Askerlerin diğer insanlardan ayırt edilebilmeleri için sınıflarına göre giysileri olmalıdır.

Askerlerin kayıtlarının mutlaka her altı ayda bir yenilenmesinin lüzumuna değinen yazar, bu tahrir sırasında, ölenlerin veya ihrâc olunanların kayıttan düşülmesini, yeni alınacak olan memdûh ve tavsiye edilen kimselerin de izinle kaydedilmesini teklif etmektedir. Böyle bir nizam olduğunda devlet de nizam bulmuş olur; zira devletlerin üç önemli görevi vardır: Hazinenin korunması, halkın refâhı ve askerin nizamı. Devletin başka görevi yoktur. Bütün askerî birimler bu minvâl üzere düzenlenmeli ve mevâcibleri mahallerine gönderilmelidir. Esâmeler alınıp satılması yasaklanmalı ve ölen şahısların esâmeleri hazineye kalmalıdır.

Ağa kapısı alış-veriş kapısı değildir ve sarrafı buradan def etmek lazımdır, diyen yazar, ağa kapısındaki hizmetler için daha alt dereceden insanlar istihdam edilmesini ve böylece bu hizmetlerde kullanılan sarrafın borç para vermesinin engellenmesini söylemektedir; zira bu borç para veren sarrafın mevâciblere varıncaya kadar her şeye burnunu sokmasına sebebiyet vermektedir.

İstanbul'un nüfusunun çoğalmasını ve bina-laşmayı önlemek için, Üsküdar, Galata ve diğer mahallelerde hudut koyulmasını öneren Penâh Efendi, bunun taşraların insandan hâlî kalmasına sebep olduğunu ifâde etmektedir. Şehir nüfusu-

nun çoğalmasi ile birlikte, bulaşıcı hastalıklar artmış, çevre kirliliği meydana gelmiş, gıda ihtiyaç-ları karşılanamaz olmuş ve anarşi meydana gelmiştir. Bunlara için derhal tedbir alınmalı ve bu göç önlenmelidir.

Alaybeyleri iki üç ay geçmeden azl olunmakta ve haşerattan bazı kimseler para gücü ile alaybeyi olmakta ve timarları ve sancakları berbat etmektedirler. Sipâhiler, böyle kısa bir süre alaybeyi olan kimselere itaat etmemektedir. Bu sebeple sipâhilerin de ahlâkı bozulmuş ve 'umûr-ı mühim-meyi' oyuncak haline getirmişlerdir. Her sancakta olan alaybeyi, başka bir sancaktan olmamalı, o sancaktan olmalı. Asker reisleri, izin ve başka bahanelerle askerden para talep etmemelidir. Bunu yapanların görevine son ve timarı elinden alınmalıdır.

Penâh Efendi, Avrupa memleketlerinden de örnekler vermektedir. Onların askerlerini 'Gazete' vasıtasıyla eğittiklerini ve bilgilendirdiklerini ifade ettikten sonra, Avrupalılar askerlerini bir takım oyunlarla meşgul ettiklerinden onların kaide dışı hareketlerde bulunmadıklarını, hatta bunu düşünmediklerini belirtir. Biz ise, sipâhilerin akıllarına gelmeyen şeyleri bizzat hatırlatır onları bu yöne sevk ederiz. Bunlar bir yere tayin olunduklarında, vükelâ bunlardan akçe almakta ve işin ciddiyeti kalmamaktadır. Erbâb-ı timar, kesinlikle timarlarının bulunduğu sancaklarda ikâmet etmelidirler. Deryâ kaleminde ne kadar erbâb-ı timar ve zü'amâ var ise, (Mora, Kıbrıs, Rodos ve diğer adalar hariç) bunların sipâhilerinin bedelleri kaldırılmalıdır. Donanma-yı hümâyûn, topçu ve kalyoncu olmak üzere iki sınıfa ayrılmalı ve iki yıl deniz bilimleri tahsil etmelidirler. Bunların bedelleri kaldırıldığından, kalyonculara verilen ulufe hazineye kalacaktır. Asitâne'de ve taşrada olan donanmayı hümâyûn topçuları, kalyoncuları ve sipahileri de aynı şekilde deftere kaydedilmelidir. Donanmayı hümâyûnda görevli bütün askerlerin kayıt defterlerinden biri, ağalarında bir diğeri de 'nezd-i hazret-i tâcdârî'de olmalıdır. Askerine bu şekilde özen göstermeyen devletin askeri yok sayılır. Bir devlet için askerini akçe ile 'azl ü nasb' etmekten daha büyük tehlike yaktır. Askerin hâ-

li böyle olunca, o devletin başka bir devlete savaş açması büyük hata olur. Penâh Efendi, Osmanlının bu denli nizamsızlığı yüzünden Avrupalılardan utanır hâle geldiklerini söylemektedir.

Kaza makâmını işgal edenlerin mansıplarına mutlaka kendileri gitmelidir, niyabet ile mansıbı zabt etmemelidir. Mansıplar niyâbet ile zabt olduğundan bu yana, aylığı yüz kuruş olan kazâ yedi-yüz-sekizyüz guruşdan fazla miktara ulaştı. Bu miktarın düşürülmesi için emr-i âlf dahi sâdır olsa fayda vermez diyen yazar, bu işin halli için, mansıb sâhiplerinin mansıplarını kendileri zabt etmesi gerekmektedir. Penâh Efendi, ' Bu makule şeyler ve sâir nizâmı murâd olundukça, nefy ü katl ve müsâdere ile mutlak olmaz; 'el-insânü ha-rîsun li-mâ muni'a' diyerek, problemlerin marifet ve nizamla çözülmesini teklif etmektedir. Sarraflar ve kapu kethüdâları bundan böyle niyâbete karıştırılmamalı ve bundan men edilmelidir.

Kadıların, a'yân ve kocabaşları bahane ederek haddinden fazla imza akçesi aldıklarını söyleyen yazar, yakını ölen bir insan, ölenin defni için mahkemedan tezkire almaması halinde defne müsaade etmediklerini anlatmaktadır. Bir insanın cesedinin bir kaç gün bu sebeplerle ortada bırakılması, zulümden daha şiddetlidir. Bunun da men edilmesi herkesi sevindirecektir.

Mübâya'acılar hususuna değinen yazar, fukarâya zulüm çok olacağından, bunların sancak içinde olan yerliye verilmemesini söylemektedir. Bir eyâlet veya sancak vâlisi seferde ise, yerliye mütesellimlik ve kaymakamlık verilmemelidir. Yazar o günkü şartları şöyle izah etmekte ve karamsar bir tablo çizmektedir:

"...cemî-i ednâ ve a'lâ umurun zimâmı Devlet-i Aliyye'nin elinde değil gibidir. Herkes taşrada istediğini işler ve söyler fûrceyâb olmalarıyla birinde devlet havfı yoktur. Bî-mehâbâ zulm idüp giderler ve her umur mel'abe yerine koyup, maksad akçadur deyüp giderler. Hulâsa, dünyanın zevki kalmadı ve re'âyâ vü berâyâyâ hayret alıverdi ve bu gafletlerden itâ'at dahi azaldı ve her fesâd melhuzdur. Taşrada birbirine zıd kalmayup, işler ellerinde olmakla, itmeyecekleri kalmaz. Hâkimler hükme me'mûrdur, habs ve cezâ iki maslahat

ellerinde olmağla itmeyecekleri kalmaz. Habs ü cezâ, kanun-ı münif üzre zâbitâna tefvîz oluna!"

Mukata'aların zamanında malikânelik olarak verilmesini gaflet olarak niteleyen Penâh Efendi, bir kazanın bir veya daha fazla köyleri oldukları kazada olan mukâta'aya değil de çok uzakta olan bir kazadaki mukâta'aya dahil edildiğini ifâde ederek, her kazada bir mukâta'a olmak üzere düzenlenmesi gerektiğini söylemektedir. Mukâta'âtın, cizye ve avârızın malları taksit ile ödenmelidir ve taksitleri belirtilerek, Muharrem'den altı ay sonra hesaplaşılmalı ve cizye de aynı şekilde olmalıdır. Peşin olarak bir akçe bile alınmamalıdır. Eğer bu mallar vakitlerinden önce alınır, sarrafların aldıkları 'murâbaha-i bî-şümâr', mîrî ve re'âyâdan çıkacaktır. Bu hatt-ı şerif ile men edilmelidir. Böyle olduğu takdirde, murâbahanın düşmesine sebep olacaktır. Avrupa'da bile, %5, %6 veya %7 'den daha fazla murâbaha yoktur.

Yazar, Mısır'ın da bir düzene kavuşturulması gerekir dedikten sonra, buranın emirleri gibi mecnun dünyada olmadığını, dağdaki haydutlar kadar güven içinde olmadıklarını ve birbirlerini katlettiklerini anlatmaktadır. Aynı şekilde Basra ve Bağdad'ın da nizâmına bakmak gerekmektedir. Nil nehrinin yolu temizlenmeli ve Mısır tarafından kayıklarla ulaşım sağlanmalıdır. Mısır'ın malikânelik olarak verilmesini teklif eden Penâh Efendi, böyle olduğu takdirde, Mısır beyleri yeterli kuvvete sâhip olmazlar ve hareketlerini düşünerek yaparlar.

Ülkedeki ziraatın ve sanayiinin geliştirilmesi için ilginç tekliflerde bulunan yazar, aynı zamanda bizlere Osmanlı sanayii ve Batılı ülkelerden neler ithâl edildiği hakkında geniş bilgiler vermektedir. Ziraat ehlini, hububat ekimi, bol zeytin ağaçları dikimi, badem, fındık, fıstık ve diğer meyvelerin yetiştirilmesi hususunda teşvik etmek gerekmektedir. Re'âyâ, bağ ve bahçeler yapmalı, su bol olan yerlerde pirinç yetiştirilmesine özen gösterilmelidir. Şeker (pancarı) yetişecek araziler tespit edilmeli ve desteklenmeli; buralar, buraları işleyenlere verilmeli ve sadece öşür alınmalı. Bunları anlatan yazar, yine Avrupa'yı örnek göstererek, oralarda yeşilliğe ve ziraata verilen önemi

zikrederek, Fransa'nın yüz yirmi yıldan beri Amerika'da kahve yetiştirdiğini ve büyük gelir sağladığını haber vermektedir. Memâlik-i mahrûsede, Yemen iklimine benzer yerlerin mevcut olduğunu- Mısır ve Basra havâlisi söyleyen yazar, kahvenin buralarda ekiminin denenmesini teklif etmektedir. Böyle olduğu takdirde, Avrupalıların Osmanlıya akın edeceklerini de vurgulamaktadır. Kütahya'ya, fincan ve tabak yapımında yardım edilirse, Avusturya'nın geçileceğini ve Hindistân ile rekâbet edileceğini söyleyen Penâh Efendi, böylece Avusturya'ya akan paranın ülkede kalacağını ifâde etmektedir.

Hâcegân-ı dîvân-ı hümâyûnun nizâmına değinen Penâh Efendi, hâcegânların âlim ve fâzıl, er-bâb-ı ma'ârif ve kalem, hikmet-âşinâ olmaları gerektiğini söyledikten sonra, bu pâyenin bunları hâiz olmayanlara verildiğini ve bunun hatt-ı hümâyûn ile men edilmesini teklif etmektedir. Bunlara rû'ûs-ı hümâyûn verilmemeli ve şefâ'atle verilenler de, re'îsü'l-küttâb tarafından sınanıp, lâıyk olmayanlardan geri alınmalıdır. Bir yazıya istinâden bu pâye verilmemeli; hâcegân olmak durumunda olanlar, gelip re'îsü'l-küttâb'ın huzurunda marifetlerini icrâ ettikten sonra buna nâil olmalıdır.

Avrupalıların coğrafya ilmine verdikleri ehemmiyet sebebiyle, ülkeler keşfettiklerini söyleyen yazar, coğrafya ile alakalı yerli yabancı bütün eserlerin basılıp, ucuz olarak her yerde satılmasının sağlanmasını teklif etmektedir.

Hint kumaşı ve mamullerinin kesinlikle yasaklanmasını savunan Penâh Efendi, beş yüz kuruşluk kuşak ile iftihar eden kimsede zerre kadar akıl olmadığını ve o kadar kıymeti olduğunu istihzâ ile vurguladıktan sonra, daha önce böyle bir gösterişin olmadığını, bu tarzda devam edenlerin men edilmesini ve kapılara alınmalarını ihtar etmektedir. Buna alternatif olarak, Mora ve Rumeli'de kıyyesi otuz kırk kuruşa mal olan deşt-i penbe'nin imâl edildiğini ve bu kumaştan destâr imâli için emir verilmesini ifâde etmektedir. Yazar, 'Zîrâ, Hind cânibine giden akça kıyâsdan efzûn olup, bir kaç sene bu hâl üzre kalur ise, âmme-ten müflis olacakları zâhirdür' diyerek, daha o

günlerde millî ekonomiyi düşünmektedir. Tunus'dan gelen şalların da ülkede imâli için gayret edilmektedir. Bir devlet ve millet, parasını ülkesinde bıraktığı müddetçe zengin olur ve elde edilen gelir ile de daha başka alanlara yatırım yapabilir. Lüks ve şatafata karşı olan Penâh Efendi, bu düşüncesini, 'sefâhata akça vefâ itmekle ve zulme münhasır olmağla dünyâ elden gider' cümlesiyle teyit etmektedir.

Altın ve gümüşten ziynet eşyaları î mâl etmenin paranın azalmasına ve herkesin zarar görmesine sebebiyet vereceğini imâ eden yazar, bunun da yasaklanmasını teklif etmektedir. Paranın değer kaybetmemesi yönünde de teklifleri olan yazar, daha o günden paranın korunması hususunda uyarılar yapmaktadır. Akçenin, Venedik, Avusturya ve Macaristan paralarına karşı korunmasını ve bunların bir akçe fazlasının dahi revaç bulmaması gerektiğini söylemekte ve akçenin râyicini bütün ülkede aynı olması gerektiğini vurgulamaktadır. İstanbul'da olduğu gibi, ülkenin baştan başa kütüphâne, medrese ve câmilerle donatılmasını isteyen yazar, böylelikle insanların her tür ilme teveccüh edeceklerini söylemektedir.

Nesâyhü'l-vüzerâ ve'l-ümerâ (Defterdâr Sarı Mehmed Paşa, 1714-1717): Muhtemelen 1655-1658 (Özcan, 1995) yılları arasında İstanbul'da doğan Mehmed Efendi, 1671 yılında Rûznâmçe-i evvel kalemine girdi. Devrinin tarihçileri tarafından "Bakkal-zâde" ve "Sarı" lakaplarıyla anılan Mehmed Efendi'nin en bilinen lakabı "Defterdâr"dır. Çırac olarak girdiği bu kalemden sonra, defterdâr Kılıç Ali Paşa'ya intisâb etti. Bu alanda tecrübe kazandıktan sonra, rûznâme kâtipliğinde, daha sonra da uzun yıllar Defterdâr Mektupçuluğu görevinde bulundu. Mayıs 1703'de sadrazam Râmî Mehmed Paşa tarafından başdefterdârlık makamına tayin olundu. 1703 Edine Vak'ası sonrasında tekrar defterdâr olan Mehmed Efendi, bu göreve bir kaç kez daha geldi. 1709'da vezirlik pâyesi ile Selânik mutasarrıflığına tayin olunan Mehmed Paşa, daha sonra, altıncı kez defterdâr olmuş (1712) ve bir yıl sonra tersane emini olmuştur. 1716 yılında Selânik muhâfızı olan Mehmed Paşa, vâililiği esnâsında emirlere muhalefeti

yüzünden, Kavala'da tevkif edilerek, 1717 yılında idam edilmiştir. Mezarı Kavala'da Câmî-i Kebîr'de bulunmaktadır (Süreyya, 1311).

Muhtemelen 1714-1717 arasında kaleme aldığı bu eser, bir mukaddime, dokuz bâb ve iki zeyl olarak tertip edilmiştir. Defterdâr Sarı Mehmed Paşa'nın bu eseri, gelenekçi islâhât düşüncesini, yani kanun-ı kadîm'in ihyâsını amaçlayan bir anlayışla kaleme alınmıştır. Hemen hemen bütün XVIII. yüzyıl lâyiha yazarları tarafından sözü edilen 'Nizâm-ı Cedîd' ifâdesi, aslında yapılacak olan ıslâhâtların 'kânûn-ı kadîm'in tekrar ihyâsı doğrultusunda kullanılmaktadır (Öz, 1997).

Eserin birinci bölümünde, sadrazamların evsâfından bahseden yazar, 'lâ melike illâ bi'r-ricâl ve lâ ricâle illâ bi'l-mâl diyerek, devlet adamlarının ehliyetine ve hazînenin zengin olmasının gerekliliğine işaret etmektedir. Bu şartları hâiz sadrazam, ancak bu yolla re'âyâ ve berâyânın himâye edilmesine ve rahata kavuşturulmasına muvaffak olacaktır. Hükümdârın birinci dereceden mesuliyet yüklediği sadrazam, ayrıca dindâr, dürüst ve ferâsetli bir vezîr-i Aristotedbîr olmalıdır (Wright, 1935). Bunu bir âyet ile destekleyen Yazar, sadrazama tam yetki verilmesini ve hükümdâra teklif ettiği hususların geri çevrilmemesini söylemektedir. Doğru olanı pâdişâha çekinmeden söylemek gerekir; zira, günde bin akçe sadaka vermekten, doğruyu her yerde söylemek daha efdaldir.

Bütün devlet adamlarının âdil olması hususuna işaret eden Mehmed Paşa, bu sayede hazinenin zenginleşeceğini ve ülkenin bayındır olacağını vurgulamaktadır. Ülkenin durumu yakından izlenmeli, sikke işine özen gösterilerek, narh yalnız kadılar tarafından tespit olunmamak ve günlük narh, her idâreci tarafından gözetilmelidir.

Diğer lâyiha yazarları gibi, Mehmed Paşa da, halka yapılan eziyet ve rüşvet hususuna dikkat çekmektedir. Bu sebeple, hazine zarar görmekte ve halk rezil olmaktadır. Buna engel olmak için,

- a) Mansıplardaki düzensiz aziller kaldırılmalı,
- b) Yöneticiler arasında adâletsizliğe yeltenenler siyâset kılıcı ile korkutulmak,
- c) Bütün mansıplar, rüşvet alınmadan ehil

insanlara tevdi edilmelidir. Yazara göre, o devirde kadıların çoğu, mahsul adı altında rüşvet almak tadır (Öz, 1997).

Mehmed Paşa, diğer lâyiha yazarlarının da önemle üzerinde durdukları azil konusuna değinmekte ve devlet memurlarının, azil korkusundan kurtarılmasını, mâliyenin düzeltilmesi için iktisatlı davranılmasını ve hazineyi zarara sokan haram, rüşvet, zülüm ve müsâdereden arındırılmasını tavsiye etmektedir. Askerî taifesine gayr-i meşru yollarla dahil olanların ayıklanması gerekmektedir; zira ra'yyetin asker olması geliri azaltmaktadır. Halktan fazla vergi alınması, bir evin temelinden toprak alıp, tekrar sathına harcamaya benzer.

Düşman ahvâlinin mutlaka yakından izlenmesini teklif eden yazar, klâsik dönem Osmanlı devlet teşkilâtının dayandığı temel kurumlardan biri olan timar sistemi hususunda kanûn-ı ka-dîm'e riayet edilmesinden yanadır.

Özetle Mehmed Paşa, kendisinden önce bu konuda lâyiha ve risâle kaleme alanların yazdıklarından büyük ölçüde faydalanmış ve kendi şahsî tecrübelerini de devreye sokarak yazdığı eserinde, kanûn-ı kadîm'e aykırı her türlü uygulamaların (bid'at) ortadan kaldırılması, rüşvetin önlenmesi, mansıpların ehil kişilere verilmesi, halka âdil davranılması, sadrazamın müstakil ve azil korkusundan uzak bulunması vb. hususların 'nizâm-ı âlem'in ihyâsında hayâtî önemi hâiz olduklarını vurgulamaktadır (Öz, 1997).

Usûlü'l-hikem fî nizâmi'l-ümem (İbrahim Müteferrika, 1726): 1674 yılında Kolojvar (Koloşvár)'da dünyaya gelmiştir. Calvinist bir Macar âilesinin oğlu olan İbrahim Müteferrika'nın asıl ismi bilinmemektedir. 1692 yılında Tököli ayaklanması esnasında bir akıncı Türk müfrezesinin eline düşmüş ve İstanbul'a getirilmiştir. İslâmı kabul eden İbrahim Müteferrika, kabul ettiği yeni dini hakkında, Risale-i İslâmiyye (1711) adlı bir eser kaleme almıştır. 1715 yılında, müteferrikalık sıfatı ile Viyana'ya gönderilmiş ve Prens Eugen'e sadrazam ve sultanın mektuplarını götürmüş ve Osmanlının Mora üzerine yaptığı seferin Karlofça Barışı hükümlerini zedelediğini izah ederek,

Avusturya'nın bu hususta tarafsızlığını temin etmeye çalışmıştır (Roider, 1982; Hammer, 1963). 1716 yılında, Avusturya'ya karşı ayaklanan Macarların tercümanı olarak Belgrad'da bulundu. 1717'de Râkôczi'nin maiyyetine tayin edildi ve bu görev 1735'e kadar fasilasız sürdü. 1737 yılında müzakereler için Lehistan'a gönderildi. 1745 yılında vefat eden İbrahim Müteferrika'nın mezarı Aynalıkavak'ta bulunmaktadır (ÎA, 1993; Altınay, 1980).

Türk kültür hayatına inkılap çapında hizmetleri olan İbrahim Müteferrika, daha önce gayri müslimler tarafından Osmanlı mülkünde kullanılmakta olan matbaanın tesisini gerçekleştirebilmek için yoğun gayretler sarfetmiş ve bunun lüzumunu anlatan 'Veşiletü't-tibâ'a' (1726) adlı eserini kaleme almış ve Dâmâd İbrâhim Paşa'ya bir arz-ı hâl ile takdim etmiştir. Bu konudaki fetvâyı ise Şeyhülislâm Yenişehirli Abdullah Efendi vermiş ve Temmuz 1727'de de Sultan III. Ahmed'in fermânı sâdir olmuştur.

Yazarın 1731 yılında kaleme alıp, bir yıl sonra Sultan I. Mahmud'a ve devlet ileri gelenlerine takdim ettiği 'Usûlü'l-hikem fî nizâmi'l-ümem' adlı söz konusu eseri, XVIII. yüzyıl Osmanlı lâyiha geleneği içinde kaleme alınan türlerinin en önemlilerinden birisidir. Bu lâyiha, yazarın hem doğu ve hem de Batı kültürünü iyi tanıması bakımından da, türleri arasında ayrı bir yere sahiptir.

Eser, eserin isminin, yazılış sebebinin ve bölümlerinin izah edildiği bir mukaddime, fasıllardan oluşan üç bâb olarak tertip olunmuştur. Birinci Bâb, beş fasıldan müteşekkildir; Birinci Fasılda, hey'et ilminden, dünyanın yuvarlak oluşundan ve yerkürenin yapısından, sosyal hayatın gerekliliğinden bahsedilmektedir. İkinci Fasılda, toplumların yönetim biçimlerinin farklılığından bahsedilmekte ve bazı filozofların bu konudaki görüşleri nakledilmektedir. Yazar, Üçüncü Fasılda, devletlerin varlıklarının muhafazası için ve halklarının her tür emniyetini sağlayabilmek için düzenli bir orduya sahip olmaları gerektiğini vurgulamakta ve bunun aksini yapanların, 'mülk ü devletden el yuyup, neket ü nedâmet-hırâm' olacaklarını ihtar etmektedir. Dördüncü Fasıla, sa-

vaşların insanlık tarihi boyunca var olduğunu ve bu sebeple, insanların kendilerini müdafaa için düzenli ordular kurduklarını ve bu orduların üniformalarının olduğunu ve bunlar vasıtasıyla halktan ayırt edilebildiğini ve talimlerinin gerekliliğini incelemektedir. Beşinci Fasil'da, eski savaş tekniklerinden bahseden yazar, Osmanlı Devleti'nin de eğitilmiş ve düzenli ordular kurduğunu, ancak bir müddetten beri bunda bir bozulmanın gözlemlendiğini söylemektedir. Bunların sebeplerini araştırmak herkesin görevidir diyen İbrahim Müteferrika, Hıristiyan ülkelerin askerî sistemleri, harp âletleri hakkında da malumat sahibi olunmasının lüzumuna işaret etmekte ve eski usullerle savaşmanın zararlarını maddeler halinde sıralamaktadır. Ordudaki düzensizlikten neşet edecek olan olaylar, memleketin iktisâdı yönden yıpranmasına sebep olur. Avrupalı ülkelerin coğrafyaya verdikleri ehemmiyetle, dünyadaki bütün ülkelerin, denizlerin haritasını yaptıklarını ve Çin-Hind taraflarında bir çok yeri istilâ ettiklerini anlatan yazar, bütün bunlar olurken, 'Ahâlf-ı İslâm ise, tavayif-i merkûmenin hâlinden bi'l-küllîye gaflet ve müsâmaha ve adem-i mübâlât birle' hareket ettiğini söylemektedir. Avrupalıların diyâr-ı İslâm'a bu suretle yaklaşmalarından dolayı, bunların ahvâllerinin mutlaka bilinmesi gerektiğini ve artık bir şeyler yapılmasının zamanının geldiğini söylemektedir:

"...keyfiyyet-i ahvâli bilinmek ehemmi-i me-hâmdan gaflet olunmağla, şîrime-i kalîle iken kesretlerine, mağlûb u makhûreler iken galebelerine, bir iklim mahsûrlar iken âleme intişârlarına, bâ-husûs, nizâm-ı devlet-i nühûset-encâmalarında müşâhede olunan tarz u tavr-ı hekîmânelerine ve tedbîr-i bilâd ve tanzîm-i umûr-ı ibâd ve ta'mîr-i memâlik ve âbâdânî-i mülk ü memleketlerinde düstûrül'amelleri olan kanûn ve ka'ide-i riyâsiyye vü siyâsiyyeleri ve hıfz u hırâset-i mülklerinde olan âdetleri, bâ-husûs, bir kaç seneden berü pey-der-pey bâ-takdr-i hudâ devlet-i kahire-i Osmâniyye askerine sûret-i galebede göründüklerin bâ'is u bâdî esbâb u ilel ne idüğinden gâfil ve bu mühimmeyi fikr ü mülâhazadan ricâl ü nâs âtıl olmalarıyle def-i mazarratları ve sedd-i bâb-ı fe-

sâdları ümidiyle ahvâleri cem' u derc olunmak eşedd-i ihtiyâc ile muhtâc olduğu zâhir oldu." (Müteferrika, 17b)

İbrahim Müteferrika da, bir devletin 'sâha-yı dâ'iresi'nde, insanların, 'çehâr-anâsır' dan müteşekkil olduğunu ve bunların; ashâb-ı seyf, ashâb-ı kalem, ashâb-ı hars u zirâ'at ve erbâb-ı hurfet ü ticâret olduğunu ifâde ettikten sonra, bunların nizâmına son derece dikkat edilmesi gerektiğini söylemektedir. Bu 'çehâr erkân-ı devlet'in 'rûkn-i a'zamı', 'ashâb-ı seyf'dir; bunlar, melik ve sultanlar, onların nâibleri olan vükelâ, vüzerâ, mîr-i mîrân ve diğer askerî tâifesidir. Bunların en büyük vazifesi, 'ashâb-ı kalem' sınıfından olan ulemâ ve hükemânın görüşlerine müracaat ederek, diğer bütün sınıfları zabt u rabt altında bulundurmaktır. Ancak bu suretle, kanûnun adaleti sağlanır, iyi idâre tesis edilmiş olur, re'âyânın ve bütün sınıfların işleri yoluna girer.

Halen asker sınıfından olup, ancak askerî olmayan 'esnâf-ı erba'a' birbirinden tefrik edilmelidir. Herkes kendi üzerine düşen vazifede kalmalıdır. Askerî ile askerî olmayanların giysileri ayrı olmalıdır; zira bu sefer esnâsında karışıklıklara sebep olur.

Bâb-ı Sâni'de coğrafyanın gerekliliği hususunda yoğun açıklamalar yapan yazar, erkân-ı devletin, mutlaka 'Fenn-i coğrafya' bilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Bu ilim, Avrupalılar için, arzularına ulaşmada yol gösterici bir 'mürşid-i ârif mesâbesindedir. Coğrafyanın askerî strateji yönünden ehemmiyetini anlatan yazar, ehl-i İslâm'ın bundan habersiz oluşundan dolayı, 'Birbirlerinden habersiz ve düşman tasallutuna maruz kalmışlardır' demektedir. Yazar bu ifâdelerden sonra bir temennide bulunmaktadır: 'Me'mûl olunur ki, fenn-i merkûmın Devlet-i Aliyye'de zuhûri, şarken ve garben tevessü'ü dâ'ire-i devlete mü'eddî ola'.

Bâb-ı Sâlis'te Avrupalı devletlerin, yeni buluşlarını ve harp tekniklerini anlatmaktadır. İbrahim Müteferrika, askerî düzenin ehemmiyetini izâh ederken, askerî hezimetinin, kanunların uygulanmasında aksaklıklara, adâletsizliğe, 'umûr-ı izâm'ın, ehil olmayanlara verilmesine, devlet işle-

rinde istişare edilmemesine ve her hususta cehalete ve tembelliğe sebep olacağını ifâde etmektedir.

Asker sınıfının yeniden tertip ve düzeni, sayılarının belirlenmesi, elbiselerinin sınıflarına göre yeniden ayarlanması hususunu ayrıntılı bir şekilde anlatan yazar, bu bâbın 'Tenbîh' kısmında, bir seraskerin küçük bir hatadan dolayı azil veya katledilmesinin kesinlikle doğru olmadığını söylemektedir.

Bu bölümün sonunda ise, Avrupalı devletlerin ordu düzeni hakkında geniş malumat bulunmaktadır.

KULLANILAN LÂYİHA VE RİSÂLELERİN GENEL DEĞERLENDİRİLMESİ

XVIII. yüzyılda Osmanlı devlet adamları ve âlimleri tarafından kaleme alınan lâyiha ve risâleler incelendiğinde, daha önceki yüzyıllarda aynı gâyelerle yazılan aynı türden eserlerle siyâset felsefesi açısından büyük benzerlikler arz etmektedir. Söz konusu yüzyıllara ait lâyiha ve risâlelerde yazarların konuya bakış açısını daha ziyâde 'organizmacı tarih anlayışı' belirlemektedir. Buna paralel olarak, yazarlar Osmanlı toplumunu eski anlayışı büyük ölçüde yansıtan, dört ayrı sınıf olarak görmektedirler, ancak bu sınıfların isimlendirilme-sinde farklılıklar göze çarpmaktadır; erkân-ı er-ba'a, aksâm-ı erba'a, fezâ'il-i erba'a, anâsır-ı erba'a gibi bölümlenmelere rastlamak mümkündür. Bazıları, örneğin Dürrî Efendi, 'anâsır-ı erba'a' tabirini kullanmakta ve bu taksimâta, rical-i devlet, asker, hazine ve re'âyâyı katmaktadır. Dâmâd Ali Paşa'nın risâlesi, daha ziyâde, problemlerin ifşâsı mahiyetindedir. Nâdir şekilde çözüm önerileri getirmektedir. Ancak, sorunları söz konusu ederken, üstü kapalı bir şekilde çözüm önerilerini de sıralamaktadır; örneğin, serhadlerdeki askerlerin mevâciblerinin ağaları ve zâbitleri tarafından çalındığını öne sürerek, bunların nakden ödenmesini savunmaktadır. Fakat, Dâmâd Ali Paşa'nın risâlesi, diğer risâlelerle, temel sorunlar yani, rüşvet, parayla mansıp dağıtma ve ehliyetsizlik açısından

büyük paralellik arz etmektedir. Dürrî Efendi ve Penâh Süleyman Efendi, bu ana sorunların dışında, devlet adamlarının ve halkın lüks ve gösteriş tutkusunu da tehlikeli bulmakta ve eleştirmektedirler. Ayrıca Dürrî Efendi, ilim erbâbının pâdişâha karşı dürtüst davranmadıklarını ve onu yapılan yanlışlıklar ve sorunlar hakkında bilgilendirmediklerini ifâde etmektedir.

Bu çalışmamızda değerlendirdiğimiz lâyihalardan Canikli Ali Paşa'nın lâyihası ile Penâh Süleyman Efendi'nin lâyihası bazı noktalarda diğerlerinden önemli farklılıklara sahiptir. Canikli Ali Paşa'nın lâyihasında, pâdişâhın seferlere bizzat katılmasını önererek, bu noktadan hareketle pâdişâhın pasif bir konumda olmasını eleştirmektedir. Yazar bununla da kalmamakta, pâdişâhın mevcut sorunlara bizzat müdahale etmesini çözüm olarak görmekte ve bu müdahalenin nasıllığını da kendisi bizzat göstermektedir. Bu tür bir hitap tarzının o devirde pâdişâha karşı yapılmasının zorluğunun şuurlunda olan Canikli Ali Paşa, lâyihasının ortalarında, bunun 'sü-i edep' ve pâdişâhı 'zemm' gayesiyle yazılmadığını söyleyerek ifadesini tevile çalışmaktadır. Canikli Ali Paşa, Ulemâ ve ümerâ sınıfının ahlâkî çöküntü içinde bulduklarını, câhil ve ehliyetsiz kişilerin devletin yüksek kademelerinde görev aldıklarını ifâde ettikten sonra, 'kaht-ı ricâl' den şikâyet etmektedir. Yazar, devlet dâirelerinde rüşvetin ne kadar büyük boyutlara ulaştığını örneklerle izaha çalışmaktadır. Canikli Ali Paşa pâdişâha hitaben, 'en-nâsu alâ dîni mülûkîhim' diyerek, âdetâ bütün olanlardan pâdişâhı sorumlu tutmaktadır. Lâyiha incelendiğinde, bu ifâdeyi tekit eden daha başka ifâdelere rastlamak mümkündür. Canikli Ali Paşa'nın diğer bir teklifi de, pâdişâhın devlet adamları ve ulemâ ile mutlaka istişare etmesi konusudur. Bu lâyihamın bir diğer ilginç yanı, bugün bizim 'senet mafyası' diye adlandırabileceğimiz borç tahsil yönteminin varlığından bahsetmesidir.

Penâh Süleyman Efendi ise, Naîmâ'nın tarih anlayışını kabul etmemekle farklı bir bakış açısı getirmektedir; o, organizmacı tarih anlayışını reddetmekte, devletlerin 'hekimâne' düşünerek kendilerini günün şartlarına uydurabildikleri tak-

dirde 'ilâ âhiri'd-devrân' yaşayabileceklerini söylemektedir. Penâh Efendi, 'katl ü nefy ve müsâdere' ile devlete nizâm verilemeyeceğini, bunun ancak 'sanat' ile başarılabilirliğini iddia etmektedir. Canikli Ali Paşa'dan sonra, İstanbul'a olan göçlerden, bunların sebep ve neticelerinden bahseden tek yazar Penâh Efendi'dir. Çalışmada değerlendirilen layihalardan sadece Penâh Efendi'nin ve İbrâhim Müteferrika'nın lâyihalarında, Avrupa'da meydana gelen olumlu gelişmelerden bahsedilmekte ve mukayeseler yapılmaktadır. Penâh Efendi'nin lâyihası, iktisâdi teklifleri yönüyle de diğer makalelerden ayrılmaktadır; Osmanlı ülkesine ithal edilen emtianın gereksizliğini vurgulayan yazar, bunların daha ucuza ve daha kaliteli bir şekilde ülke içinde üretilebileceğini ifâde ederek, o günün şartlarında, ülkenin kendine özgü ekonomik politikalarının gerekli olduğunu savunmaktadır. O çünkü faizin halkın sırtına bindiğini ve bunun Avrupa'dakinden bile kat kat yüksek olduğunu söyleyen yazar, bunun men edilmesini istemektedir. Penâh Efendi de, İbrahim Müteferrika gibi, coğrafya ilminin ehemmiyetinden bahsederek, Avrupalıların bu sayede bir çok ülkeler fet-

hettiklerini vurgulamaktadır. O çünkü şartlarda, bir ülkenin ekonomisi için büyük ehemmiyet arzeden altın ve gümüşten ziynet eşyası yapılmasına karşı çıkan Penâh Efendi, Osmanlı parasının korunması hakkında da ilginç tekliflerde bulunmaktadır. Bu lâyiha, diğer lâyihalara oranla daha zengin bir muhtevâyaya sahiptir.

Bu çalışmamızda, lâyihalar arasında mevcut olan ve ilginç gördüğümüz yönlerini bulmaya ve bunları mukayese ederek değerlendirmeye çalıştık. Her yazarın konuya yaklaşım biçimi, lâyihaları daha farklı kılmasına rağmen, söz konusu lâyihalar hem birbirleriyle, hem de daha önceki yüzyıllarda kaleme alınan lâyihalarla, sorunların tespiti ve çözümü hususunda büyük paralellik arz-etmektedirler.

Çalışmada kullanılan lâyihalar, daha önceki yüzyıllarda söz konusu edilen sorunların hiç bir düzelme olmaksızın bu yüzyılda da devam ettiğini, XVIII. yüzyıl Osmanlı devlet teşkilâtının ne durumda olduğunu, devlet adamlarının ve ulemânın büyük bir kısmının ahlâkî çöküntü içinde olduklarını ve ne derece liyakatsiz olduklarını göstermeleri bakımından da önem arz-etmektedirler.

AÇIKLAMALAR

- 1 Bu risâle, TOEM'de Mehmed Galib tarafından neşredilmiştir. Bk. Mehmed Gâlib, "Şehîd Ali Paşa Ta'limât-ı Şehîd Ali Paşa", TOEM, sene 11, s.137-149. Çalışmamızda esas aldığımız nüsha, risalenin Viyana Devlet Arşivi'nde bulunan el yazma nüshasıdır. Bk. HHstA, (Avusturya Devlet Arşivi), HO, 104a (Flügel 1107).
- 2 Damad Ali Paşa'nın vakfettiği ve şu anda Süleymâniye Kütüphanesinde bulunan kitapların sadece katalogu dört cilt tutmaktaydı. Bu kitaplar arasında, felsefe, hikmet, astronomi ve diğer bilimlere ait kitaplar bulunduğundan, şeyhülislam İsmail Efendi'nin 1716 yılında verdiği bir fetvâ ile kütüphanesine koyulmayıp, saraya alınmıştır. Adivar, *a.g.e.*, s.159. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 305.
- 3 Koçi Bey'in lâyihasında da, aynı konuya değinilmekte ve memuriyetlere gelen insanların ehliyetsizliğinin temelinde, devlet adamlarının nâ-hak yere azledilmesine ve bunların da fırsatı ganimet bilerek memuriyetleri esnasında mansıpları satarak haddinden fazla istihdam yönüne gittiklerini vurgulamaktadır. Geniş bilgi için bk., Görüceli Koçi Bey, *Koçi Bey Risâlesi*, haz. Yılmaz Kurt, Ankara 1994, s.17-33.
- 4 Risalenin ilk sayfalarında (2a) geçen, 'Mekke-i Mükkereme ve Medîne-i Münevvere, şerrefaha'üâhu te'âlâ ilâ yevmi'l'âhir' ahâlisinün Mısır'dan her sene irsali mu'tâd olan gılâlleri pâk u musaffa olmak üzere tamamen sefîneye tahmîl ve esnâ-yı tarîkde ihânetden sıyânet için mu'temed-i aliyye âdemler ta'yîn ve vakti ile irişdürülmek üzere Mısır vâlisü-ne te'kîd ü tenbîhi meş'ar-ı emr-i şerîf irsal ü ısdar..' cümleleri, aynı şekilde söz konusu eserin ilk sayfalarında da mevcuttur. Mukayese için bk. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Nesâyihu'l'Vüzerâ ve'l-iümerâ*, neşr. J.R. Walter Wright Livingston, London 1935, zeyl-i evvel, 4r-4v
- 5 Kullandığımız nüsha, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, 966, E.H. 1438 numaralı eserin içinde bulunmaktadır. (VI.Y.281b) . F.E. Karatay, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Türkçe Yazmaları Kata' loğu*, I-II, İstanbul 1961, s.311.
- 6 Bir olayın çaresi, meydana gelmesinden önce bulunmalıdır.
- 7 Aynı ifâde Katip Çelebi tarafından da kullanılmaktadır. Kâtib Çelebi, *Düstûru'l-amel li-islâhi'l-halel*, HHstA (Avusturya Devlet Arşivi), H.O., 81b, (Flügel 1067,1), 4a ve 7a.
- 8 Kütük de denilen 'esâme'den künyeleri ile birlikte istihkaklarını ihtiva eden yeniçeri ocağı efradına verilen kağıdın adı idi. Bu kağıtlar, XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda bir takım insanlar tarafından sahiplerinden istedikleri fiyata satın alınır, bu suretle istifâde temin edilirdi. M.Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1983,1, 547.
- 9 HHstA, HO, 104b, (Flügel 1108). Eserin bir diğer nüshası ise, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Hazine no: 378 numarada kayıtlı bulunmaktadır.
- 10 İnsanlar, idarecilerinin (meliklerinin) dinlerinde-dirler (gidişatı üzeredirler).
- 11 Duyduk ve itâ'at ettik.
- 12 İnsan, ihsanın kölesidir.
- 13 Diğer (insanlara) ibret (olsun) için.
- 14 Aziz Berker, "Mora İhtilâli Tarihçesi veya Penâh Ef. Mecmuası", *Tarih Vesikaları Dergisi*, Haziran 1942, II. Cilt, S: 7, s. 63-152; Ağustos 1942, S: 8, s. 153-160; İlkteşrin 1942, S: 9, s. 228-240; İlkânun 1942, S: 10, s. 309-320; Şubat 1943, S: 11, s. 385-400; Nisan 1943, S: 12, s. 473-480.
- 15 Eserin başında Morali Mustafa Efendi'nin oğlu olduğunu belirtmektedir.
- 16 İnsan, kendisine yasaklanan şeye karşı ihtiraslıdır.
- 17 Bu risalenin değerlendirilmesinde, aynı şeyi ikinci kez yapmamak için, daha ziyâde M. Öz'ün bu konudaki değerlendirmesini temel olarak aldık.
- 18 Eser metni olarak, Wright'ın çalışmasına ilâve ettiği matbu metin kullanılmıştır.
- 19 Hükümdar, (yetenekli) devlet adamları ile, devlet adamları da mâlî kudret ile ayakta dururlar. (3v)
- 20 'Emânetleri ehline tevdi ediniz', mealindeki âyet. K.Kerîm, Nîsâ/ 58.
- 21 Adil Şen tarafından çalışılan bu eser, "*İbrahim Müteferrika ve Usûlü'l-hikem fı nizâmî'l-iümem*" adıyla Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları arasında, 1995 yılında Ankara'da basılmıştır.
- 22 Arz-ı hâlin faksimilesi için bk. S. Nüzhet Gerçek, *Türk Matbaacılığı*, İstanbul 1939.
- 23 Fetva ve fermân metninin transkripsiyonu için bk., Şen, *a.g.e.*, s.56-57.

KAYNAKLAR

- ADIVAR, A. Adnan; 1991, Osmanlı Türklerinde İlim, İstanbul.
- AKSAN, Virginia, 1997, Savaşta ve Barışta Bir Osmanlı Devlet Adamı Ahmed Resmî (1700-1783), İstanbul.
- AKTEPE, M., 1980, Şemdânî-zâde Süleyman, Mür'î¹-tevârîh, C. II/b, İstanbul.
- AKTEPE, M., 1981, Şemdânî-zâde Süleyman, Mür'î¹-tevârîh, C. III, İstanbul.
- ALTINAY, A.Refik, 1980, Âlimler ve Sanatkârlar, (neşr. Vahit Çabuk), Ankara.
- BERKER, Aziz; 1942, "Mora İhtilâli Tarihçesi veya Pe-nâh Efendi Mecmu'ası", Tarih Vesikaları Dergisi, II. Cilt.
- BURSALI, M.T; 1332, Siyâsete Mûteallik Âsâr-ı İslâmiyye, İstanbul.
- CANİKLİ, Ali Paşa, HHstA, HO, 104b (Flügel, 1108).
- CEZAR, Yavuz; 1986, Osmanlı Mâliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi, XVIII. yy'dan Tanzimât'a Mâlf Târih, İstanbul.
- DÜRRÎ, Mehmed Efendi; 1483, Nuhbetü'l-emel fî ten-kîhi'l-fesâdi ve'l-halel, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphânesi.
- GERÇEK, S. Nüzhet; 1939, Türk Matbaacılığı, İstanbul.
- GÖKBİLGİN, Tayyib; 1971, "Risâle-i Tatar-ı Leh", İstanbul Üniv. Tarih Enstitüsü Dergisi.
- GÖYÜNÇ, Nejat; 1980, "Trablusgarb'a ait bir Lâyiha", Osmanlı Araştırmaları Dergisi, I.'den ayrı basım, İstanbul.
- HALAÇOĞLU, Yusuf; 1972, "Midhat Paşa'nın Necid ve Havâlisi ile ilgili bir kaç Lâyihası", İstanbul Univ. Tarih Enstitüsü Dergisi.
- HHstA, (Avusturya Devlet Arşivi), HO, 104a (Flügel 1107).
- HHstA, HO, 103 8b-40b, (Flügel 1108).
- HHstA, HO, 104b, (Flügel 1108).
- İA, (İslam Ansiklopedisi), 1978, "Ali Paşa (Damad)" maddesi, C. I, M.E.B. Yayınları, İstanbul.
- İA, (İslam Ansiklopedisi), 1993, "İbrahim Müteferrika" maddesi, C V/II, İstanbul.
- İNALCIK, Halil; 1966, "Kutadgu Bilig'de Türk ve İran Siyâset Nazariye ve Gelenekleri", R. Rahmeti Arat İçin, Ankara.
- KARATAY, F.E; 1961, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphânesi Türkçe Yazmaları Kataloğu, I-II, İstanbul.
- KÂTİB ÇELEBÎ, Düstûrü'l-amel li-islâhi'l-halel, HHstA (Avusturya Devlet Arşivi), H.O., 81b, (Flügel 1067, 1).
- KURT, Yılmaz; 1994, Koçi Bey Risalesi, Ankara.
- LEVEND, A.S; 1962, "Siyâset-Nâmeler, TDAY Belleten, Ankara.
- MEHMED, Gâlib, "Şehîd Ali Paşa-Ta'lîmât-ı Şehîd Ali Paşa", TOEM, sene 11.
- ÖZ, Mehmet; 1997, Osmanlı'da "Çözülme" ve Gelenekçi Yorumcuları, İstanbul.
- ÖZCAN, Abdülkadir; 1995, Zübde-i Vekâyi'ât (ZV), Ankara.
- PAKALIN, M.Z; 1983, OsmanlıTarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, İstanbul.
- PAŞA, (Mustafa Nuri Paşa); 1284, Netâyıcı'l-vukû'ât, C. III, Matba'a-i Âmire, İstanbul. PAŞA, (Mustafa Nuri Paşa), 1987, Netâyıcı'l-vukû'ât, III-IV, haz. Neşet Çağatay, Ankara.
- RESMÎ, (Ahmed Resmî Efendi); 1269, Sefînetü'r-rü'esâ, İstanbul. RODER, Karl; 1982, Austrians Eastern Question 1700-1780, New Jersey.
- SEKBÂNBAŞI, (Koca Sekbânbaşı), tsz., Hulâsatü'l-kelâm fî reddi'l-avâm, neşr. Abdullah Uçman, Tercüman 1001 Temel Eser.
- SIRMA, İ.S; 1981, "Yemen Valisi Osman Nuri Paşa'nın Yolsuzluklarına Dâir İmzasız bir Lâyiha", İstanbul Üniversitesi Tarih Enstitüsü Dergisi, Sayı: 10, İstanbul.
- SÜREYYA, (Mehmed Süreyya); 1311, Sicill-i Osmânî, C. II-III-IV, İstanbul.
- ŞEN, Adil; 1995, İbrahim Müteferrika ve Usûlü'l-hikem fî nizâmî'l-ümem, Ankara.
- TOEM, (Târîh-i Osmânî Encümeni Mecmu'ası), Tatarcık Abdullah Molla, "Nizâm-ı Devlet Hakkında Mütâla'ât", sene 7 ve 8.
- TOEM, (Târîh-i Osmânî Encümeni Mecmu'ası), Mehmed Şerif Efendi (Defterdar), "Nizâm-ı Devlet hakkında Mütâla'ât", sene: 7, cüz: 38.
- UĞUR, Ahmet; 1987, Osmanlı Siyâset-Nâmeleri, Kayseri
- UZUNÇARŞILI, İ.H; 1988, Osmanlı Tarihi, IV/II, Ankara.
- ÜNVER, Süheyl; 1969, "XIII. Yüzyıl sonunda Pâdişâha bir Lâyiha", Belleten.
- WRIGHT, J.R. Walter Livingston; 1935, Nesâyihi'l-vüzerâ ve'l-ümerâ, London.

**TRADITIONS OF REPORT WRITINGS SUBMITTED RULERS WITH PARTICULAR
REFERENCE TO XVIII CENTURY OTTOMAN PERIODS**

Asoc. Prof. Ali İbrahim SAVAŞ

Kırkkale University, Department of History

ABSTRACT

In Turkish history, there are numerous works in the type of reports which were written by ulemâ or statesman. These were presented to the rulers from time to time, in order to point out the general principles that should be practiced and the state itself. The first examples of this kind of reports are Kutadgu Bilig' of Yusuf Has Hâcib and 'Siyâsetnâme' of Nizâmülmülk. It can be seen that, the tradition continued in the later periods of the Turkish history. It is also known that, these type of works increased from the end of the XVth century. It is possible to evaluate the reports in two different groups in respect of its period that was written: the reports that were written without an order, until the beginning of the XIXth century; the reports that were written due to an order in XIXth century. It is also possible to divide these works into two groups according to their contents, as the reports written about general matters and specific matters.

Key Words:

Statesman, Ulemâ, Reports.

Тезисы и Предложения в Османских
Реформаторских Проектах в Свете Традиции
Лайиха

Доц. Др. Али Ибрагим Саваш
Преподаватель Университета Кырык-кале

РЕЗЮМЕ

В турецкой истории много произведений типа *Лайиха*. Эти произведения, написанные государственными и религиозными людьми (улема), и предоставленные время от времени правителям, содержат общие принципы, которым должны были следовать высшие представители и организации государства. "Кутадгу Билиг" Юсуфа Хас Хаджиба и "Сийасат-наме" Низамулмюлка являются первыми экземплярами этого типа. Известно, что число таких произведений особенно увеличилось к концу XVI века.

Произведения указанного типа можно подразделить на две группы: 1) написанные до XIX века и без всякого заказа; 2) написанные после XIX века заказные произведения. И с точки зрения содержания они подразделяются на две группы: произведения, написанные на общие и специфические темы.

Слова-ключи :

Государственный Человек, Улема, Лайиха

KANUNÎ SULTAN SÜLEYMAN'IN IRAKEYN SEFERİ'NDE (1533-1535) DOĞU VE GÜNEYDOĞU ANADOLU'DAKİ GELİŞMELER

Yard. Doç Dr. Remzi KILIC

Niğde Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Sosyal Bilimler Eğitimi Anabilim Dalı Başkanı

ÖZET

Avrupalıların "Muhteşem Türk" diye bildikleri Osmanlı Devleti'nin kudretli padişahı Kanunî Sultan Süleyman'ın Şii-İran üzerine yapmış olduğu meşhur İrakeyn Seferi sırasında Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgemizde ortaya çıkan gelişmeler nelerdir? Bu topraklarımızda yüzyıllar önce Şii-İran'ın baskı, zulüm, saldırı ve propagandaları nasıl bertaraf edilmiştir? Bölgede yaşayan Türk-Kürt vali ve beylerinin milletimizin birliği için gösterdiği çabalar nelerdir? Osmanlı Devleti'nin aldığı tedbirler, bölgede oluşan huzur ve güvenin temininde Osmanlı ordusunun faaliyetleri, bu araştırmada ortaya konulmaya çalışılmıştır. İrakeyn Seferi boyunca takip edilen yollar, karşılaşılan güçlükler, elde edilen başarılar ve Erzurum Eyaleti'nin ana hatlarıyla teşekkülü açıklanmıştır.

Anahtar Kelimeler :

Kanunî Sultan Süleyman, Osmanlı Devleti, İrakeyn Seferi, Tebriz, İbrahim Paşa.

GİRİŞ

Avrupalıların "Muhteşem Süleyman" diye tanıdığı, Kanuni Sultan Süleyman'ın on üç defa "Sefer-i Hümâyün"a çıktığı ve bunlardan üç tanesini Şii-İran üzerine yapmış olduğu bilinmektedir. Gerek Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran seferi (1514), gerekse Kanuni Sultan Süleyman'ın İrakeyn seferi (1533-1535), başta Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da, Osmanlı Devleti ile Şii-Safevî Devleti'nin hâkimiyet ve nüfuz mücadelesinin bir tezahürüdür, diyebiliriz.

Kanuni Sultan Süleyman devrinde Osmanlı Devleti, dünyanın güçlü devleti olmanın verdiği şuur ile hareket ederek, İran Seferi'ne çıkmaya karar vermişti. Bu sefer ile Doğu Anadolu' dan İran nüfuz ve hâkimiyetini atarak Basra Körfezi'ne inip, Hint Okyanusu siyasetine devam etmek arzusundaydı (*Danışman ,1965;Asrar,t.y*). Osmanlı- Safevî çatışması şüphesiz sırf dinî-mezhebî değildi. Her iki devlet de sahip oldukları siyâsî ve stratejik maslahatlarını kullanarak, İslam âlemi üzerinde büyük ve kuvvetli bir saltanat kurmak istiyorlardı (*Kevserânî, 1992*).

XVI. Yüzyılda Osmanlı Devleti ile Şii-Safevî (İran) Devleti arasında kıyasıya süren bu çekişme ve mücadelede, Doğu ve Güneydoğu halkının tercih ve teveccühü hangi tarafa ve nasıl olmuştu? Osmanlı Devleti padişahları niçin Şii-Safevî Devleti şahlarına tercih edilmişti? Kanuni Sultan Süleyman'ın İrakeyn Seferi esnasında doğu ve güneydoğu Anadolu'da ne gibi değişiklikler ve gelişmeler olmuştu? Bu bölgelerimizde bulunan Türk-Kürt aşiret beyleri ve askerleri, nasıl inanç birliği yaparak, Osmanlı askerleri ile bizzat Tebriz, Hemedan, Bağdat gibi birçok İran şehirlerine akınlar yapmışlardı? İşte bu hususları, tarihi kaynaklar ve vesikalardan yola çıkarak araştırıp ortaya koymaya çalışacağız.

"İrakeyn Seferi" olarak bilinen ve Kanuni Sultan Süleyman'ın Şii-Safevî Devleti'ne karşı ilk seferi olan Osmanlı-İran savaşı (940 - 942/ 1533-1534). XVI. asır siyâsî ve askerî tarihimizin önemli bir hadisesidir. Bu savaşın sebebi olarak; Şii-Sünnî gerginliğinin yanı sıra tarih kaynakları-

nın hemen hepsi Bağdat ve Bitlis meselesi ve Azerbaycan Valisi Ulama Han'ın Osmanlı Devleti'ne ilticası olayını müttefiken zikretmektedirler (*Celâlzâde,t.y ; Matrakçı, 1976*). Ancak bunlar zahirî sebepler olup, gerçek sebebin yakın şarkta siyâsî nüfuz ve hâkimiyet kurmak olduğunu söyleyebiliriz. İrakeyn Seferi öncesi, Güneydoğu Anadolu' nun büyük bir kısmı; Kiğı, Arapkir, vs. güneyde Musul'a kadar uzanan yerler Diyarbakır vilâyetine bağlı bulunmaktaydı. Karadeniz'de Canik (Samsun) ve Trabzon'dan orta Fırat havasına kadar devam eden geniş saha, Rûm(Sivas) vilâyetine tâbi idi. Kâhta, Gerger sancakları ve bütün Suriye, Adana, Tarsus, Sis (Kozan), Antep ve Birecik sancakları Şam Vilayetine bağlı idiler. Bunların doğusunda Diyarbakır Vilayetine bağlı, Urfa (Ruha), Siverek, Mardin ve Siirt sancakları, Hısn-ı Keyfa Kazası ile Cizre hükümeti bulunmaktaydı (*Göyünç,1991*). Bağdat başta olmak üzere, Irak'ın bir kısmı ile,Kars, Erzurum, Ağrı, Van ve Hakkari çevresi, Safevî Devleti hudutları içerisindeydi (*Öztuna, 1989*).

1533 yılında İran seferine karar verilip, eyalet ve sancaklara hazırlık emri gönderilirken, Diyarbakır'da bulunan Anadolu Beylerbeyi Fil Yakub Paşa ile resmen Bitlis Beylerbeyi olan Tekeli Ulama Paşa'ya, yeniden varıp Bitlis'i zaptetmeleri buyurulmuş idi. Bunlar Diyarbakır'dan aldıkları top ve asker ile Bitlis'e giderken Hizan yolu üzerindeki Tatik nahiyesine doğru yönelmişlerdi. 1532 yılı Eylül ayında Şah Tahmasb (1524-1576)'ın yardımı ile yeniden Bitlis Emîru'l-Ümerâlığına getirilen Şeref Han da Hizan'ı almak üzere Hizanlı Davud Bey'i kalede kuşatma altında tutuyordu. Ulama Paşa'nın geldiği haberi duyulunca Şeref Han, Hizan kuşatmasından vazgeçti ve Kürt Beyleri hep birlikte Şeref Han'dan ayrılarak Ulama Han'la birleştiler.

Osmanlı Devleti'ne Bitlis Ocaklı Beyi olduğu halde asi olarak Safevîler tarafına geçmiş bulunan Şeref Han, Safevîler' den aldığı asker ve yardım ile Tatik Kalesi'nin güneyinde 8 Rebiul evvel 940/27 Eylül 1533'de Osmanlı kuvvetleri ile karşı karşıya geldi. Yapılan savaşta Şeref Hanla birlikte binlerce kayıp verilmişti (*Karaçelebizâde ,*

1248; *Nişancı Mehmed, 1290*). Ulama Paşa, Şeref Han'ın kesik başını başvezir İbrahim Paşa'ya gönderip, asî olan Kürtlerin de tevbe ederek Şeref Han'ın oğlu III. Şemseddin Beyin başına topladıklarını bildirmişti. İbrahim Paşa Konya'ya varmadan "Çınarlı" konağında Ulama Paşa'nın zafernâmesini ve IV. Şeref Han'ın kesik başını kendisine getirmişlerdi.

SEFER ÖNCESİ İBRAHİM PAŞA'NIN FAALİYETLERİ

Bitlis Beylerbeyliği, Ulama Paşa'ya başka bir vazife verileceği vadi ile IV. Şeref Han'ın oğlu III. Şemseddin'e, İbrahim Paşa'ya yapılan müracat üzerine verilmişti. (*Şeref Han 1051; Danişmend, 1948; Uzunçarşılı 1988*). Bu durum, Doğu Anadolu'nun birlik ve beraberliği için iyi bir hareket olmuştur. Bu bölgemizdeki Beylerin Kanuni Sultan Süleyman ve Osmanlı Devleti'ne yürekten, fedakarca bağlanmalarını sağlamıştır. O sıralarda Konya'dan hareketle yoluna devam eden, "Seras-ker" (*Feridun Bey, 1274; Gökbilgin, 1992*). İbrahim Paşa, 10 Cumada'l-ahir 940/27 Aralık 1533'de, kışlamak ve toplanarak gelecek olan orduyu beklemek üzere Halep şehrine doğru yönelmişti (*Bostan , t. y; Süheylî , t. y , vd.*).

Vezir-i A'zam İbrahim Paşa, Halep'te kış boyunca boş durmamış, askerleri kışlalara dağıtmış, "Padişah'tan her hususta mezun" olduğundan, kış mevsimini Gevaş (Vastan) taraflarında geçiren Ulama Paşa vasıtasıyla birçok altınlar harcayarak, ilkbahar harekâtında fethedilecek yerlerin kale komutanlarıyla temas kurmaya çalışmıştı. Bu arada Bitlis'in 1533 yılı sonbaharında yeniden Osmanlılara geçmesi üzerine, kışı Horasan'da geçiren Şah Tahmasb (1524-1576), Özbekler üzerine yürümekten vazgeçip, Osmanlı Devleti askerleri ile karşılaşmak için hazırlığa girişmişti (*Peçevî , 1281; Hammer, 1330, vd-*) 940-941/1533-1534 yılı kışını İran üzerine sefer hazırlıkları ile Halep'te geçiren Vezir-i a'zam İbrahim Paşa, kaynaklarımızın da bildirdiği üzere ilkbaharda başlayacak olan harekât için tedbirler alıyor ve düşman hakkında alâkadar olanlardan malûmat topluyordu.

Nitekim, Celâl-zâde; "Pâdişah-ı alem penah kibe- linden mecmu efâl-i harekâta me'zun ale'l-ıtlak" olan Serdâr'ın, bazı kalelerin teshiri için tertibat aldığını bildirmektedir (*Gökbilgin, 1957; Uzun-çarşılı, 1988*).

Kanuni Sultan Süleyman'a kişisel yakınlığı ile de bilinen Osmanlı başveziri İbrahim Paşa çok zeki ve akıllı bir devlet adamıydı. Halep'te kaldığı sürece, sefer için bir taraftan askerî hazırlıklar yaparken, diğer taraftan da siyâsî girişimlerini yürütmekteydi. İbrahim Paşa, en kuvvetli rivayetlere göre Yavuz Sultan Selim (1512-1520)'den sonra, Osmanlı nüfuzundan sıyrılıp İran hakimiyetine giren, Türk-Kürt beylerini gizli vaadler, zımnî tehditler ve çok bol ihsanlar ile elde etmeyi başarmıştı. Henüz Halep'te iken, Adilcevaz, Erciş, Ahlat gibi kalelerin anahtarlarını veya bu kalelerin teslim sözlerini almıştı (*Peçevî, 1281; Müneccim-başı , 1285, vd.*) Serasker unvanıyla İrakeyn Seferine çıkan İbrahim Paşa'ya, müşavir ve kethüda olarak, defterdar İskender Çelebi, padişahın emriyle sefer esnasında birlikte hareket etmeleri için tayin edilmişti. Zaman zaman aralarında ihtilaf ve çekişme oluyordu. Kanuni Sultan Süleyman, İbrahim Paşa'ya İstanbul'da ordunun hareketinden evvel İskender Çelebi ile daima müşavere etmesini ve sözünden çıkmamasını... emretmişti. Buna rağmen sefer sırasında ikisi arasında bir anlaşmazlık ve çekememezlik baş göstermiş bulunuyordu (*Danişmend, 1948; Danişman, 1965*).

İbrahim Paşa, sefer esnasında bütün sorumluluğun kendisinde olması sebebiyle gayet temkinli hareket ediyordu. İstihbarat için casuslar ve güvendiği kimseler vasıtasıyla haberleşmeyi ihmal etmiyordu. Bu meyanda daha önce Diyarbakır Beylerbeyliğinin de bulunmuş olan, Ramazanoğulları'ndan Süleyman Paşa'dan haber istemişti. İbrahim Paşa ona gönderdiği mektupta: "Musul'da cemiyet eylesini ve yukarı kızılbaş ahvali ve evzai" hakkında sıhhatli malûmat elde ederek kendisine bildirmesini emretmişti (*Gökbilgin, 1957*). Süleyman Paşa cevabında, o sırada Herat'ta bulunduğunu haber aldığı Şah Tahmasb hakkında, birbirinden çok farklı rivayetler dolaştığı, Tebriz'de bulunan ve Şah'ın kayın biraderi

olan Musa Sultan'ın dahi, kendi Şah'ı hakkında bilgisi olmadığını, Şah Tahmasb'ın kışı Kum'da geçirmesinin kuvvetle muhtemel bulunduğunu, çünkü Özbek Hükümdarı Ubeydullah Han'ın her an Merv'den gelerek hücumu geçebileceği endişesi ile, Horasan hududundan ayrılamayacağını tahmin edildiğini bildirmekteydi. Süleyman Paşa, Bağdat hakkında ise İbrahim Paşa'ya şunları yazmaktaydı: Zülfikâr Han'dan sonra Bağdat hâkimi olan Tekeli Mehmed Han, üç dört senelik zahire tedarik ederek durumunu sağlamlaştırmaya çalışmaktaydı. Bağdat'a mücavir Arap kabileleri ile arası iyi olmayıp "zahiren beru canibe meyli" de yoktu. Bütün bu bilgilerin, Musul beyi Seyyid Ahmed Bey'den ve Osmanlı Devleti'ne sâdik bir dirliğe mutasarrıf Hüseyin Buşrâ adlı bir Arap'tan aldığı bilgiler olduğunu belirtiyordu. Tekrar Musul'a giderek Bağdat tarafından daha sıhhatli ve yeni bilgiler getireceğini, bununla beraber Bağdat'ın "emanlık üzere fethi müyesser"olmasının lâzım geldiğini açıklıyordu (B.O.A . *Fekete Tasnifi* ,Nr. 121; *Gökbilgin*, 1957).

Başvezir İbrahim Paşa'ya bundan başka, Bağdat hakkında Kaytemiş adında birinden daha rapor gelmişti, "İbrahim Paşa hazretlerinin saadetle teveccühü Bağdat cânibinedür deyû Mehmed Han'ı mezkûr (Bağdat valisi Tekelü Mehmed) lain isatima' idüb bu hususdan hayli perişan hâl olub tevehhümden hâli olmadığun bu cânibde şayi olan ahbâr vukuu üzere arzolundu" demektedir (B.O.A *Fekete Tasnifi* ; *Gökbilgin*, 1957).

Halep'te kaldığı süre içerisinde askerî ve siyâsî hazırlıklarını tamamlayan İbrahim Paşa, 21 Mart 1534 yılı nevruz gününde, şehrin önündeki düzlükte buluna ordugâha geçerek, Anadolu Eyâletle askerlerini Diyarbakır'da toplanmalarını emretmişti (*Kırzioğlu*, 1993). Nihayet 22 Ramazan / 7Nisan 1534'de Serasker İbrahim Paşa, Halep'ten hareket ederek Diyarbakır'a doğru maiyyetiyle beraber İran seferi için yönelmişti. Halep'ten Kanuni Sultan Süleyman'a 7 Nisan 1534 tarihli bir arz gönderen İbrahim Paşa burada; Şah Tahmasb'ın Horasan taraflarında kışı geçirdiği haberinin alındığını, Kürdistan ümerâsının sadakada devlete bağlı olduklarını, Kürdistan Beyleri-

nin işten anlayan adamlarının haberler almak üzere İran içlerine doğru gittiklerini belirtmekte ve Pâdişâhın zilkade guresinde(14 Mayıs) "Anadolu câniblerine teveccüh buyurması"nın münâsip olacağını, bütün beylerbeyilere askerleriyle Diyarbakır taraflarına yürümelerini tenbih ettiğini, bildirmekteydi (*Gökbilgin*, 1957).

Mektubun metni kısaca şöyledir: "Sultan-ı Cihangir ve Hz. Sâhib Kıran ...emr-i isti'lâm buyurulur ise bu ramazan-ı mübârekin yirmi ikinci günü mahrûse-i Haleb'den kalkılıb Diyarbekir câniblerine teveccüh olundu. Evbâş taifesi bu kış Horasan taraflarında olduğu haberleri alınub diyâr-ı şark hâliyâ hâlidir dirler. Edraf ve cevânibde olan Ümerâ-i Kürdistan ki, kadimden ol tarafa tâbiileridi. Bu bendelerine âdemleri ve haberleri vârid olub külliyyen sâhib kırân-ı âlempenâh hazretlerinin atabe-i ulyâlarına izhâr-ı sadâkat ve ihlâs idüb tâbi olmuşlardır... Hz. Sâhib Kırân-ı âlempenâh dahi saadet ve ikbâl ile inşâllahu'l-azze mübarek zilkade guresinde Anadolu câniblerine teveccüh-i hümayun buyursalar münâsibdür."(T. S.M. A.; *Gökbilgin* ;1957).

Halep'ten Diyarbakır'a doğru hareket eden Serasker İbrahim Paşa'ya Doğu ve Güneydoğu Anadolu Beylerinin her biri verdikleri sözü tutup, kaleleri teslim ettiler. Han-ı Süvarik konağına gelindiğinde; Adilcevaz, Erciş, Ahlat, Umur ve Sultan Kalesi ile bazı kalelerin teslim alındığı haberi başvezire ulaştırılıp, bu sevinçli haberler üzerine büyük tüfenk şenlikleri icra olunmuştur. Van'ın fetih haberi üzerine İbrahim Paşa, Van'ın muhafazası için Şam Beylerbeyi Hüsrev Paşa'yı göndermişti (*Peçevî*, 1281 ;*Solakzade*, 1297). İbrahim Paşa 1 Zilkade 940/ 14 Mayıs 1534'de "Kara Amid" Diyarbakır'a gelmişti. Yanında altı bölük kapıkulu ve Yeniçeri (tüfenkçi ve topçu sınıfları)'den başka, Anadolu (Kütahya), Karaman (Konya), Rûm(Sivas), Dulkadır (Maraş) ve Diyarbakır Eyaletlerindeki bütün Beyler beyleri ve askerleri, ayrıca Halep ve Şam Vilâyetleri paşaları da askerleriyle gelip Serasker İbrahim Paşa'ya katılmaya başlamışlardı (*Celâlîzâde*, t.y; *Bostan* , t.y).

İbrahim Paşa Diyarbakır'da iken, yeni Bitlis

Ocaklıbeği Şemseddin Bey, ağır armağanlar ile gelip, hizmete girerek, taraf etrafı ile birlikte İbrahim Paşa'dan sefer için vazife aldı. İran üzerine yapılacak sefer için, Osmanlı ordusunun toplanması amacıyla Diyarbakır'da kırk elli gün kadar beklenmesi kararlaştırılmıştı. Bu sırada, diğer Ocaklı Kürt Beyleri de; İmadiye, Cizre, Siirt, Hısn-ı Keyfa, Hizan, Palu, Sason, Eğil, Çermik, Şirvan kaleleri beyleri, kuvvetleriyle gelerek hizmete dahil olmuşlardı (*Bostân, t.y; Danişmend ,1948*). Ayrıca, Siyavan kalesi Bey'i Mahmud Emin Bey, birçok hediyeler ile birlikte kalenin anahtarını İbrahim Paşa'ya teslim etmişti. Bu arada Ruşenî, Cerem, Bidkâr, Dosi, Tennur ve Hel kalelerinin hâkimleri de bağlılıklarını bildirmişlerdi (*Peçevî, 1281; Kırzioğlu ,1953*).

Diyarbakır'da bu gelişmeler cereyan ederken, Serasker İbrahim Paşa ile, Baş defterdar İskender Çelebi arasında ordunun harekâtı hususunda ihtilaf baş göstermişti. Serasker İbrahim Paşa'ya göre bu harekâtın asıl gayesi, Bağdat'ı fethetmek ve Bitlis'te sükûneti sağlamaktır. Bitlis meselesi hallolmuş, artık Musul üzerinden Bağdat'a gidilmelidir. İbrahim Paşa'yı Suriye defterdarı Nakkaş Ali de desteklemektedir. Başdefterdâr İskender Çelebi ise, seferin asıl hedefi İran ordusudur. Her şeyden önce bu ordunun bulunup mağlup edilmesi lâzımdır. Bu iş yapılırsa Bağdat kendiliğinden Osmanlı Devleti'nin eline geçer. İran ordusu da Bağdat'ta değil Tebriz'dedir. Tebriz aynı zamanda Şah Tahmasb'ın başkentidir. Burası tehdit edilirse İran ordusu -ister istemez- başkentini korumak için gelecektir ve kesin neticeli bir savaş olabilir, fikrini savunmaktadır. İskender Çelebi'nin bu fikri Tekeli Ulama Paşa tarafından desteklenmektedir (*Peçevî, 1281 ; Hilmi , 1932*).

İbrahim Paşa ile İskender Çelebi'nin başlangıçta araları gayet iyi iken, İskender Çelebi'nin daha zengin ve debdebeli olmasından dolayı, bir gün sefer hazırlıkları esnasında, İbrahim Paşa İskender Çelebi'nin muhteşem maiyyetinden yüz on kişinin kendisine bağışlanmasını istemişti. O da otuz kişi göndermiş ve İbrahim Paşa buna gücünmişti. Ayrıca, Padişahın teveccühüne mazhar olan İskender Çelebi, İbrahim Paşa' ya Serasker

kethüdası olarak bu sefere birlikte çıkarken, Padişah İbrahim Paşa' ya İskender Çelebi'nin sözünden çıkmamasını emretmişti. Tabî bu İbrahim Paşa için vesayet anlamına geliyordu. Halep'ten itibaren Arab ve Acem defterdarı da denilen, İskender Çelebi'nin makamına göz diken Suriye defterdarı Nakkaş Ali her fırsatta, İskender Çelebi'yi İbrahim Paşa'ya kötülemektedir.

Safevîlerin Azerbaycan Valisi iken, Osmanlı Devleti'ne sığınan ve Bitlis Beylerbeyiliğine getirilen, daha sonra birtakım siyâsî sebeplerle İbrahim Paşa tarafından başka bir vazifeye getirileceği vaadi ile azledilmiş olan Ulama Paşa, İskender Çelebi ile birlikte hareket etmekteydi.

Bu şekilde oluşan iki guruptan İbrahim Paşa ve Ali Bey tarafı müthiş bir iftira tertibi ile bir gece ordu içerisinde bir gürültü çıkarıp, Defterdar İskender Çelebi'nin Hazine develerini yağma ettirmeye kalkıştığını iddia ederek Çelebi'nin adamlarından haksız yere otuz kişiyi idam ettirmişlerdi (*Karaçelebizâde , 1238 ;Hûmi , 1932*). Başdefterdâr İskender Çelebi ile Ulama Paşa kesinlik Osmanlı ordusunun Tebriz tarafına yönelmesinin uygun olacağını, çünkü Şah Tahmasb'ın Horasan taraflarında olduğunu, Tebriz'in ele geçirilmesi ile Bağdat'ın ve diğer şehirlerin daha kolay fethedileceğini ileri sürerek, İbrahim Paşa'yı Tebriz fatihliğine teşvik etmişlerdi (*Hammer ,1330; Yücel ,1991*). Bunun üzerine 22 Haziran 1534 yılında İbrahim Paşa kendi görüşüne aykırı olarak, İskender Çelebi ve Ulama Paşa'nın görüşleri doğrultusunda, Tebriz istikâmetine yürümeye karar vermişti.

"Diyâr-ı Acem hududunda vaki olan Bingöl dimekle mâruf yaylakda durub ol mahal'de Anadolu ve Diyâr-ı Karaman ve Rûm ve Memâlik-i Arab (Şam ve Halep) asâkiri külliyyen muşarun ileyh'in yanında cem' olub ... Azerbaycan Vilâyetinden nice memleket ahâlisi... bîzâr olmuş adalet-i padişâhiye iltica idüb taze hayat bulmuş idi." Bingöl'de yirmi gün kadar ikâmet edilerek bütün leşkerin toplanması sağlanmış, bu arada ordunun hareketi ile yeniden bizzat "ol vilâyetde olan kal'aların miftâhların' getirüb teslim idüb, Avnik ve Bayezid (Ağrı'nın merkezi) ve Eleşgird ve Er-

ciş ve Adilcevaz ve Aktamar (Van Gölü'ndeki en büyük ada'nın kalesi) Kal'aları ve bunun emsali nice kal'alar dahi taht-ı teshire alınub azîm futûh oldu" (*Bostan ,t.y.;Kırzioğlu, 1953*).

Serasker İbrahim Paşa, Van gölü çevresindeki kasaba ve kaleleri, Kürt boy ve oymaklarını Osmanlı Devleti'ne itaatle bağlamış olan Tekeli Ulama Paşa'yı, Azerbaycan hükümetine Beylerbeyi olarak 23 Haziran 1534'de tayin etmiş ve Ulama Paşa otuzbin asker, develer ve mevsim boyunca yetecek yiyecekler ile Tebriz'i ele geçirmek üzere bolca ihsanlarla önden gönderilmişti (*Salis , 1963 ;Sümer , 1992*). Irak hükümeti Bayındıroğlu Murat Bey'e verildi. Irak-ı Acem'e tayinler yapıp, Akkoyunlu hanedanı mensupları ile beylerine verilip , Nahçıvan sancağı, Ulama Paşa'nın kardeşi Veli Bey'e, Merağa sancağı Tekeli Veli Can'a verilmişti. (*Hammer ,1330; Sümer , 1992*).

Burada şunu ifade edelim ki, Tabakâtul- Memâlik müellifi Celâlzâde' den itibaren bazı kaynaklar farklı bilgi vererek, Tebriz'e doğru yöneldiği sırada hayli kaleler fetheden İbrahim Paşa'nın askerleri arasında: "Şah'a Şah gerek imiş, mahalli zarurette askere penâh gerek" diyerek, Padişahı başlarına istedikten sonra, Başvezir Serasker İbrahim Paşa'nın Kanuni Sultan Süleyman'a sefer için mektup yolladığını bildirmektedirler. Halbuki, İbrahim Paşa Halep'ten 7 Nisan 1534 tarihli mektubuyla Kanuni Sultan Süleyman'ı sefere davet etmişti (*Gökbilgin, 1957*). İbrahim Paşa'nın, Pâdişâha elimizde bulunan ikinci arzı,22 Zilhicce 940/ 4 Temmuz 1534 tarihli olup, Doğu Anadolu'daki fütuhâtı bildirmek üzere yazılmıştı. (T.S.M.A; *Kırvoğlu, 1993*).

Bostân(Ferdî)'in açıkladığı üzere Serasker İbrahim Paşa Diyarbakır'da kırk-elli gün kadar kalıp, Kürdistan Ümerâsı ile sefer tedbirinde bulunduktan sonra, 1534 yılı haziran sonlarında Tebriz'e müteveccihen hareket etmişti. İbrahim Paşa Doğu Anadolu'da iki hafta içerisinde yapmış olduğu fetihleri, Kürt Beyleri ile Safevîlere karşı birlikte hareket planlarını, yirmi gün kadar Bingöl yaylasında, bütün ümerâ ve askeri toplama ve bekleme işlerini bu mektubunda belirtmişti (*Gök-bilgin, 1957;Kırzioğlu, 1993*).

İbrahim Paşa'nın Kanuni Sultan Süleyman'a

gönderdiği bu uzunca mektubunda belli başlı şu hususlara yer verilmişti:"Diyâr-ı şark istihlâsına azimet olundukda Azerbaycan eyaleti Beğlerbeğilik tarikiyle Hazret-i Sâhib kırân-ı âlempenâhın kullarından birisine ihsan olunmak vech ve münâsib görüldüğüne binâen Azerbaycan Beğlerbeğiliği Ulama Paşa bendelerine tevcih olunub, umûmen Ümerâ-i Kürdistan ile ve bir bendegân-ı dergâh-ı feth-âşiyân ile Tebriz câniblerine irsâl olunub bu kulları dahi gerü ecnâd-ı nusret-mutad ile Amid'den çıkub diyâr-ı şark ile memâlik-i mahmiye-i hâkânî hududuna karib olan bazı hisarların...Kal'a-i Bayezid ve Erciş nâm kal'alar feth olunub, cümle-i muzâfat ve mülhâkatı ve tevâbi ve levâhiki ile eyâdi-i ibâd-ı südde-i zafer mutadda mazbut ve musahhar vâki oldu. Tegayyurât-ı ârâ-i fâside-i mülâhide sebebi ile muattal ve hali olan cevâmi ve mesacidde ehli sünnet ve cemaat âyini üzere ezan okunub, ikâmet-i salât-ı mefrûza ve mesnune olunub ve camiinde cuma günü Hz. Sâhib kırân-ı saadetkârinin ismi şeriflerine kıraat-ı hutbe okunub..."(T.S.M.A ;*Gökhil-gin,1957*).

Adilcevaz Kalesi muhafızları firar edince Sünnî ve Hıristiyan ahali kale anahtarlarını İbrahim Paşa'ya getirmiş, böylece Adilcevaz, Erciş ve Bayezid kaleleri 23 Haziran 1534'de alınmış oluyordu. Han-ı Süvarik'e varınca, Van hâkiminin hem bu kalenin hem de Amük kalesinin anahtarlarını gönderdiği görülmüş, Şam valisi Hüsrev Paşa ise buraların ilhakı için tertibat almak üzere görevlendirilmişti. 24 Haziran 1534'de Siyâvan kalesi hâkimi, Mahmudlu Türk aşiretinden, Emir Bey bizzat kalenin anahtarlarını getirmiş, Şii-Safevî-lerin müstahkem kalelerinden Toprakkale feth olunmuştu (*Gelibolulu ,1083 ; Kırzioğlu ,1993*).

Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerindeki şehirler, kaleler ve topraklar bir bir Osmanlı Devleti'ne ilhak ediliyordu. Başta Van olmak üzere, Amük, Hoşab, Siyâvan, Bîdkâr, Cerem, Eleşgird, Ahtamar, Adilcevaz, Ahlat, Erciş, Vastan, Hel, Tanuza, Rûşenî, Bayezid vs. kaleler alınmıştı. İbrahim Paşa'nın arızasında belirttiğine göre, Osmanlı askerlerinden "bir ferd telef olmayub" Şam Beylerbeyisi Husrev Paşa her bir kalenin ah-

valini tadârik için, buraların dirlik ve düzenliğine memur edilmiş, diğer kethüda ve muhafızlar da tayin edilmişti (*Bostân, t.y; Gökbilgin, 1960*). Bu isabetli ve karşılıklı anlayış içerisinde meydana gelen olumlu gelişmeler, yapılan girişimler ve İbrahim Paşa'nın yerli yerinde aldığı diğer tedbirlerden sonra Osmanlı Ordusu, Şii-Safevî topraklarına girerek Tebriz yönünde harekete geçmişti.

Serasker İbrahim Paşa, Temmuz 1534'de, Şah Tahmasb'ın Horasan'da bulunduğunu, Tebriz şehrini de Şah'ın kayınbiraderi Musa Sultan adlı bir kimsenin savunduğunu öğrendikten sonra, Ulama Paşa ve Dulkadırlu Beylerbeyi Ahmed Paşa'yı önden göndererek, kendisi de müteakibe Azerbaycan topraklarına girmişti (*Gökbilgin, 1960*). Öte yandan Kanuni Sultan Süleyman, henüz İrakeyn Seferi'ne çıkmadan bir müddet önce vâlidesi Hafsa Hâtûn 19 Mart 1534'de, peşinden 16 Nisan 1534'de "İbn-i Kemal" adıyla meşhur, Şey-hu'l-İslam Kemal paşazade Ahmed Şemsüd din efendi vefât etmişti (*Danışman, 1965*).

KANUNİ'NİN İRAKEYN SEFERİ İÇİN HAREKET ETMESİ

Kanuni Sultan Süleyman'ın bu meşhur seferi, kaynaklarımızda "İrakeyn Seferi" olarak zikredilir. Arapça'da "İki Irak" manasına gelen İrakeyn' den maksat; "Irak-ı Arab" denilen Bağdat ve havalisi ile, "Irak-ı Acem" denilen kuzey batısı ki, Hemedân' dan Tebriz ve havâlisine kadar olan bölgeyi içine alan coğrafyadır. Haziran 1533'de İstanbul'da Avusturya ile yapılan barış ahdinden sonra, Kanuni Sultan Süleyman, İran üzerine bir doğu seferi yapmaya karar vermişti. Ayrıca, Başvezir İbrahim Paşa, 6 Nisan 1534 de Halep'ten Diyarbakır'a doğru yürürken Padişah'a "Zilkâde guresinde (14 Mayıs 1534) Anadolu câniblerine teveccüh-i hümayûn buyurmaları" uygun olacağını gönderdiği mektubunda bildirmişti. İbrahim Paşa, henüz Diyarbakır'dan Şif-Safevî topraklarına doğru hareket etmeden evvel, Kanuni Sultan Süleyman büyük oğlu Saruhan valisi şehzâde Mustafa'yı Defterdar Mahmud Çelebi'ye ısmarlayarak başkentte "Kâimmakâm" olarak bırakmış ve Rumeli ordusunun bir kısmını alarak 11 Haziran

1534 yılı perşembe günü Üsküdar'a geçmişti (*Celâhâde, t.y; Feridun, 1274*).

İbrahim Paşa, Azerbaycan topraklarına girdikten bir müddet sonra, Şah Tahmasb'ın askerleriyle beraber Horasan'dan çıkarak büyük bir ordu ile Tebriz istikâmetine yürüdüğü haberi üzerine, Kanuni Sultan Süleyman'ın gelişini hızlandırmak için hemen O'na bir arıza göndermişti (*Peçevî, 1281; Saray, 1990*).

Kanuni Sultan Süleyman, zâten 1525 yılı Temmuzunda Şah Tahmasb'a bir tehditnâme göndermiş ve Şif-Safevî Devleti üzerine yürüyeceğini bildirmişti. Hatta, sünnî imam ve alimlerden şiîler aleyhine fetvâlar bile almıştı (*Kırzioğlu, 1993*). Kanuni Sultan Süleyman gereken hazırlıkları, hayli geç de olsa yaparak, İstanbul'dan altıncı Sefer-i Hümayûn'a çıkmıştı. 10-11 Haziran 1534 yılında İstanbul'dan hareket eden Kanuni Sultan Süleyman; İstanbul, Galata, Üsküdar, Maltepe, Kısahân Köprüsü, Gebze, Kala-i Hereke, Çınarlı, İzmit, Sitâre Köprüsü, Derbend-i Kazıklı, Dikilitaş, Kala-i İznik, Yenişehir, Akbıyık, Zincirlikuyu, Derbend-i Ermeni, Bozüyük, İnönü, Ilıca, Kala-i Kütahya, Altuntaş ovası, Çakırsaz (*Matrakçı, 1976; Feridun, 1274*) menzillerinden sonra Elma Dağı'nda üç günlük av'dan sonra Afyon Karahisar'a, müteakiben Akşehir'e vâsıl olmuşlardı. (30 Zilhicce 940/12 Temmuz 1534) Kanuni Sultan Süleyman Akşehir'de iken; Van, Vastan ve diğer kalelerin fethini bildiren Serasker İbrahim Paşa'nın 4 Temmuz 1534 tarihli ikinci arzını almıştı (*Gökbilgin, 1992; Kırzioğlu, 1993*).

Kanuni Sultan Süleyman "Muhibbi" mahlasıyla şiirler yazmıştı. Şiirlerinden biri de, İrakeyn Seferi sırasında yazmış olduğu şu hamâsi gazeldir:

"Allah Allah diyelüm; Sancak-ı Şahî çekelüm,
Yürüyüb her yandan Şark'a sipahî çekelüm,
İki yerden kuşanalım yine gayret kuşağın,
Bulaşub toz ile toprağa, bu râhî çekelüm.
Pâyimâl eyliyelüm kişverini Surhser'ün
Gözüne, sürme deyû, dūd-i siyahî çekelüm.
Bizefarz olmuş iken; olmamız İslam'a zahîr,
Nice bir oturalum, bunca günâhî çekelüm, Ey
Muhibbi, yürüyüb Şark'a sipahi çekelüm"
(*Kırzioğlu, 1993*).

Kanuni Sultan Süleyman Akşehir'den itibaren; Arkıt Köprüsü, Ilgın, Pınarbaşı, Hâtun Çayırı (Zengi Gölü), Germükbeli, 8 Muharrem 940/20 Temmuz 1534'de Konya'ya girip, Hz. Mevlâna vb. yerleri ziyaret etmişti. Burada ise, İbrahim Paşa'dan ulak gelip, Aras, Murat boyları ile Van Gölü çevresindeki fetholunan kalelerin anahtarları Kanuni Sultan Süleyman'a takdim edilmişti (*Gelibolu'lu*, 1083; *Gökbilgin*, 1970). Konya'dan hareketle, Kanuni Sultan Süleyman; Hz. Molla Hünkâr, Karapınar, Akçaşar, Düden Gölü, Ereğli Niğde, Bakauddin Çayırı Develü Karahisarı, İncekara Köprüsü, Kayseri, Sarımsaklı suyu üstünde Barsama Çayırı, Çubuğ Ova, Şarkışla, Püsküllü Latif Gölü Danışmanlu' dan 27 Muharrem 940/ 8 Ağustos 1534'de Sivas'a girmişti (Matrakçı, 1976 ; *Feridun*, 1274). Bu esnâda, Kanunî'den yardım istemek veya onu İran'a karşı savaşa teşvik etmek amacı ile, Yaşılbaş (Özbek Hanı) Ubeydullah Han (1533-1539)' dan bir mektup gelmiş (*Saray*, 1990 ; *Kırzioğlu* 1993). Ubeydullah' ın mektubuna Kanuni Sultan Süleyman'ın cevabı gayet müsbet olup, gönderilen mektuptan memnun olduğu ve açtığı mücadelede muvaffakiyet ümit edildiği ve mücadeleye devam edileceği bildirilmişti (T.S.M.A).

Kanuni Sultan Süleyman, Sivas'tan yola çıkarak; Koçhisar (Hafik),Kazlıgöl, Koyul hisar önüne varmış ve vaktiyle Fatih'in iki defa,Yavuz Sultan Selim'in de Çaldıran seferinde yürüdüğü anayolu tutarak, doğuya doğru Çeribaşı köyü, Azim çayırı, Gümüştekin, Kabakluca ova, Aktepe, Yassı Çimen, Karaviran yolu ile Erzincan'a (10 Safer 941/ 20 Ağustos 1534'de) ulaşmıştı (*Matrakçı*,1976). Erzincan'da Sultan Süleyman'a Şirvan Beyi II.Şirvan Şah Halil (1524-1538)'den bir elçi gelmişti (*Kırzioğlu*,1993 ;*Öztuna*, 1989).

Kanuni Sultan Süleyman Erzincan'dan kalkıp, Çubuk boğaz, Derbend-i Subha Hanı, Tercan'ı geçip, Kal'a-i Hûbân, Mama Hâtun, Cinis ve Erzurum'a vâsıl olmuştu (*Matrakçı*, 1976).

Bu sırada,Ulama Paşa öncü kuvvetlerle, İbrahim Paşa'dan evvel Tebriz'e girmiş, burada şehir eşrafı tarafından karşılanmıştı. Ulama Paşa, şehrin en büyük camisi olan Uzun Hasan Camii'ne

giderek, Kanuni Sultan Süleyman adına hutbe okutup, para bastırmıştı. Daha sonra da Tebriz'in anahtarlarını Osmanlı Padişahına göndererek: "İran'ı isterseniz yanıma gelin, siz gelinceye kadar tamamını elimde tutacağım, Şah Tahmasb ki, şimdi Türkistan ile Horasan'da Tatarlar ile uğraşiyor, savaştıkları kuvvete sahip değildir. Irak ile Azerbaycan sizi bomboş beklemektedir" demekteydi (*Asrar*,t.y).

Oysa, sefer Bağdat'ı zaptetmek maksadıyla ilan edilmişti. Siyaset ve savaşın hedefi bu olabilir, fakat ordunun harekât hedefi düşman ordusuydu. Seferin asıl hedefi ise yakın şarkta hâkimiyetti (*Hilmi*, 1932).Osmanlı Ordusu başlangıçta Halep, Mardin ve Musul yolu ile Bağdat'a yürüyüş hazırlığı yapmış olduğu halde, sonradan Halep, Diyarbakır, Tebriz istikâmetinde İran hududuna doğru yürümeyi kararlaştırmıştı. 20 Haziran 1534 tarihine kadar Diyarbakır'da toplanan Osmanlı askerleri; yeniçeri, sipahi, kapıkulları, Anadolu, Rûm, Karaman, Halep, Şam, Dulkadir, Diyarbakır ve Kürdistan askerlerinden mürekkep yaklaşık elli bin kişi kadardı. Güneydoğu Anadolu'nun önemli bir şehri ve Akkoyunlulara başkentlik yapmış olan Diyarbakır'dan 22 Haziran 1534'de hareket eden Osmanlı ordusu, Bingöl yaylağında birçok kale ve şehrin anahtarlarını alarak, iki hafta kadar burada konakladıktan sonra, temmuz ayı başlarında Tebriz'e doğru yürümüşlerdi (*Hilmi*, 1932).

29 Zilhicce 940/11 Temmuz 1534 yılı cumartesi günü İbrahim Paşa, Tebriz civarındaki Sa'dâbâd'a gelerek ordu ile burada konaklamıştı. Burada Tebriz ahalisinin seçkin bir hey'eti gelerek, Safevî başkentinin itaat ve inkıyâdını arz etmek suretiyle teslim olmuşlar, şehri yağma ve tahripten kurtarmışlardı. 1 Muharrem 941/ 13 Temmuz 1534 Pazartesi günü İbrahim Paşa, Tebriz'e muhteşem bir alayla girmişti. Böylece daha önce Yavuz Sultan Selim tarafından 1514 yılında ele geçirilen Safevî devleti başkenti, ikinci kez Osmanlılar tarafından fethedilmişti (*Şeref Han*,1051; *Karaçelebizade*, 1238; *Danişmend*, 1948; *Hil-mi*,1932).

Serasker İbrahim Paşa, Tebriz'in idaresi için, bir kadı ile muhtelif memurlar tayin etmiş ve Sa-

fevî başkenti ö zamanki Osmanlı adaletiyle idare nizamı sayesinde hiçbir sarsıntıya uğramamıştı. İbrahim Paşa, gayretlerinin sonucu olarak Ulama Paşa'ya Tebriz merkez olmak üzere, Azerbaycan Beylerbeyliğini vermişti (*Danişmend* , 1948; *Öz-tuna* , 1977)* İbrahim Paşa, Tebriz'de iken, Şirvanşah aile sinden Sultan II. Halil b. İbrahim ile Geylan Hânı Emir Dubaç Muzaffer Han, Osmanlılara itaatlerini arzyleytiler. Hazar Denizi'nin batı kıyısında Reşt'in merkezi olan bir beyliğe mensup, Muzaffer Han onbin askerle 21 Temmuz 1534'de İbrahim Paşa tarafına geçmişti (*Solakzâde* ,1297; *Uzunçarşılı*, 1988) .Tebriz'de birçok tayinler yapan İbrahim Paşa, birtakım tedbirler almayı da ihmâl etmedi. İran ordusu henüz ortalıkta gözüküyordu. İbrahim Paşa da faaliyetlerini serbestçe yürütmekteydi.

Bu sırada, Kanuni Sultan Süleyman'ın komutasındaki, İran üzerine yürüyen ikinci Osmanlı Ordusu, yüzbin kişi civarında olup, 1534 yılı ilkbaharından beri sefer için hazırlanmış, İstanbul, Konya, Kayseri, Sivas ve Erzurum yolu boyunca toplanmış Padişaha katılarak 26 Safer 941/5 Eylül 1534'te Erzurum önlerinde konaklamıştı (*Feridun Bey* 1274;*Kırzioğlu*, 1953). Kanuni, Erzurum'a gelirken geçilmesi dar ve zor bir yer olan Sansa boğazından itibaren; Çubuk yurdu, Zorun Hanı (iki konak bir yapılarak), Mans köyü, Mama Hâtun hanından önce Hoybar isimli harap kale yakınına konmuştu. Burada iki gün kalınmış, o sırada Tercan ovası çevresindeki dağlara kar yağmıştı. Kanuni Sultan Süleyman ve paşalar, bu mevkiye atlarına binerek süvari olarak yürümüşlerdi. Cephane'nin Kemah Kalesi'ne konulması emr olundu. Eylül ayının ilk günü uzaktaki Penek konağına hareket edildi ve birçok tehlikeli boğazlar aşıldı. Kanuni Sultan Süleyman ve Osmanlı Ordusu Aşkale'den geçerek Cinis'e varmıştı (*Feri-dun*,1274).

Kanuni Sultan Süleyman, Erzurum'a gelmeden önce Cinis'te konaklarken Tebriz'den İbrahim Paşa'nın elçisi gelerek, Azerbaycan'ın fethedildiği, bu nedenle vilâyetlere "Zafernâme"ler gönderilmesinin uygun olacağı, Tebriz'de kışlamak güç olacağından, Padişahın Diyarbakır'a

varmasının iyi olacağı bildirilmekteydi. Ayrıca, Geylan Şâh' ının bir elçi ile başvezirden iltifat gördüğü, Ulama Paşa'ya Azerbaycan Beylerbeyliği ve Akkoyunlu'dan Murad Bey'e Irak Beylerbeyliğinin verildiği beyan edilmekteydi. Bu, İbrahim Paşa'nın Kanuni Sultan Süleyman'a 21 Ağustos 1534 tarihli gönderdiği üçüncü mektubu idi (T.S.M.A. ; *Gökbilgin* ,1957). İbrahim Paşa, Serasker ünvanıyla Tebriz'den 10 Safer 941/21 Ağustos 1534'de Kanuni Sultan Süleyman'a gönderdiği arz (mektup)'da, harekât sırasında aldığı tedbirleri, yaptığı askerî ve idarî tayinleri vb. işleri belirtiyordu.

Yine bu mektuptan; Ulama Paşa ile Dulkadırlu Beylerbeyi Ahmed Paşa'nın bazı İran kalelerinin ve umerâsının itaatlarını kabul ettiklerini, Tebriz'de Musa Sultan ile küçük bir çarpışmada bulunmuş olduklarını (25 Muharrem 941/6 Ağustos 1534) müteakip, Serasker İbrahim Paşa, bütün Beylerbeyileri ve ordu ile 26 Muharrem 941/7 Ağustos 1534 Cuma günü Tebriz'e girerek otuz yıldır muattal kalan, Uzun Hasan Camii'nde, Cuma namazını kıldıklarını öğrenmiş oluyoruz (*Gökbilgin*, i 957; 1970; *Kırmıçlı*, 1993).

İbrahim Paşa'nın geniş malumât bulunan üçüncü mektubunda; "Giylân ve Şirvan Padişâhları ki kadimden Şâh-ı gümrâh âsitânesine süfûrû idüb ana tâbi olmuşlar idi, lâkin cibillet ve hilkâtleri diyânet ve İslam üzere olub, sâbıkda mektubları gelmişdi. Bendeleri berûcâniblere azîmet ideliden defâtla mektublar gönderilüb Hz. Sâhib kırân-ı âlempenâh devletinde mezbururlar...bil külliye rûgerdân olub âsitâne-i adâlet âşiyâna muhlis olmuşlardır... Medine-i Tebriz'e geldikten sonra Vilâyet-i Azerbaycan'a müteallik olan mevâzım hıfz ve hirâseti için dergâh-ı mualla cânibinden sancakbeğleri konulmak lâzım ve mühim olduğuna binaen Nahcıvan Sancağı fermân-ı şerifleri muktezâsınca yedi kere yüzbin (700.000) ile muşarun ileyh Ulama Paşa kullarının karındaşı Veli bendelerine ve Merağa Sancağı dahi altı kere yüzbin (600.000) ile mûmâ ileyh ile bile gelen Veli Can kullarına ve Müşkin ve Serav ve Erdebil Sancağı dahi altı kere yüzbin (600.000) ile Şah Ali kullarına virilüb ve Azer-

baycan'a müteallik Ohkân Ülkesi dahi sâbıkda... âsitâne-i saadet âşiyâna izhâr-ı ihlas iden Üveys Bey kullarına ve Mihrani Sancağı Zirriki Bahaeddin kullarına ve Vastan Sancağı Zahid bey oğlu Seyyid Mehmed Bey kullarına ve Çölmir Kürdistan Beylerinden olub südde-i saadet-bahşe itaat eyleyen Melek Bey bendelerine Medine-i Selmas Nur Ali Bey kullarına ve Livâ-i Saad Çukuru dahi on kere yüzbin (1.000.000) ile tâife-i evbâş'dan yüz döndürüb itaat eyleyen Hamza Sultan'a ve Gümrü Sancağı dahi Şeyhi Bey kullarına ve Liva' i Rum'u dahi Gazi Kıran Bey bendelerine ve Deryas Sancağı dahi Sarımoğlu Kasım Bey kullarına ve Diyadinli Sancağı Ümmi Bey kullarına ve Curşen ve Çaldıran Sancağı dahi üçyüzbin (300.000) ile Hacı Bey kullarına tevcih olunub, hıfz ve hirâset-i memleket için yerli yerlerine gönderildi"(T.S.M.A.; *Gökbilgin, 1957*).

İbrahim Paşa arzında devamla "...Hudud'î Azerbaycan bil külliye daire-i zapta getirilüb Irak-ı Acem câniblerine dahi asker-i zafer rehberden irsâl olunmak mühim ve lâzım olmağın Irak Beylerbeyiliği Bayındurlu'dan Murad Bey kullarına münâsib görüleb tevcih olundu. Irak'î Acem'e tâ-bi olan Livâ-i Hemedân dokuz yüzbin (900.000) ile Uluğ Bey Mirza'ya ve Kâşan dahi altı kere yüzbin (600.000) ile Bayındurlu'dan diğer Murad Bey'e ...müşârun ileyh Ulama Paşa kulları dahi, Erdebil nevâhisinden bâzı müfsidler bir dağa tehassün (sığınmış) eylemişler, anlar üzerine gönde' rilüb inşaallah cemiyetleri parakende olduktan sonra anlar dahi, Irak câniblerine varub Murad Paşa bendeleriyle bile ol cânibin feth ve teshiri hususunda olurlar..." (T.S.M.A. ; *Kırzioğlu, 1993*).

Burada söz konusu olan, Kızılcaadağ sığınmış bulunan Safevî askeri ile İbrahim Paşa tarafından, Ulama Paşa komutasında gönderilen Osmanlı askerinin kanlı çarpışmalarından bahsedilmektedir. Bu kayıt Osmanlı kaynaklarının bildirdiği Kızılcaadağ sefer hey'etinden söz etmektedir. İbrahim Paşa; Tebriz'in emin bir belde (Dârul-Emân) olduğunu münasip bir yerde kale inşaatına başladığını, belirtmekteydi (*Gökbilgin, 1957*). Bu "Şenb-i Gazân Kalesi" nin yapılmaya başlan-

dığının ifadesidir. İbrahim Paşa'nın Tebriz'den göndermiş olduğu üçüncü mektubun son kısımları şöyle bitiyordu: "Tebriz'de kal'a binâ olunmasını fikridüb bâzı münâsib mahal tedârik olunub binasına mübâşeret olundu. Medine-i Tebriz Hz. Sâhib-kırân-ı âlempenâhın taht-ı âli-bahtları olmuştur. ... Devlet ve ikbâl ve saadet ve iclâl ile yürüyüb Azerbaycan'a müteallik olan Erciş nâm mahalle değın gelmek bâbında yümn-i himmet-i Hz. Sâhib kıran-ı mebzul buyurula inşaallahu'l-izze saadet ile gelindikde geru bendeleri tarafına işaret-i âliyye buyurula ki Bağdat hâkimi olan Mehmed Han şöyle ki, bu kış dergâh-ı saadet destgâh kıbeline itaat etmeye kulları onun üzeri' ne azimet eylemek niyyet olunmuştur.Hz. Sâhib' i Kırân-ı rub'u meskun dahi saadet ile kıştı Diyarbakır'da kışlamak münâsibdir, ana göre tedârik buyurula.Bu mübârek Saferül Muzafferün onuncu gününde bu nâme-i ubûdiyyet-şi'ar yazılıb a'tebe-i ulyâ kullarından Mustafa ve Mehmed bendeleri irsâl olundu." (T.S.M.A.; *Kırvoğlu, 1993*).

Kanuni Sultan Süleyman'a gönderilen bu arz'da , İbrahim Paşa Tebriz'de neler yapılmakta olduğunu etraflıca bildirmekteydi. Tayinler, terfiler, bazı yerlerin teshiri, kale inşaatı, yerli bey ve hâkimlerin Osmanlı Devleti'ne itaat ve inkıyâdı gibi birçok meseleyle meşgul olunmaktaydı. İbrahim Paşa re'sen bu kadar geniş kararlar alıyor ve haklı olarak da kendisini selâhiyetli görüyordu. Çünkü, bu son arzını Kanuni Sultan Süleyman'a gönderdiği sıralarda Pâdişâh da Sivas civarındaki Kasım Çayırı ve ya Azim Çayırı konağından, İbrahim Paşa'nın Seraskerliğini ve selâhiyetlerinin genişliğini belirten bir ferman göndermişti. Pâdişâh belki bazı dedikoduların kulağına kadar gelmesiyle veyahut başvezirin gördüğü lüzum üzerine bu fermanı göndermek ihtiyacını duymuştu (*Gök-bilgin, 1957*).

Elimizde,Kanuni Sultan Süleyman'ın, İbrahim Paşa'yı geniş yetkilerle Serasker olarak İran seferine gönderdiği hakkında 15 Ağustos 1534 tarihli bir ferman vardır (T.S.M.A.).

Kanuni Sultan Süleyman, Erzurum civarında iken bu gelişmeler üzerine, Çermik Ilıca'ya gelince ordunun Diyarbakır'da kışlamasını karar-

laştırmış, bir gün konakladıktan sonra Erzurum önlerine gelmişti (*Feridun Bey, 1274*)- Bir müddet dinlendikten sonra, Erzurum Kalesini geçerek konak yapmış, Kanuni Sultan Süleyman buradan fetihler ile ilgili fetihnameler göndermişti. Padişah burada gömülü olan azizleri ziyaret ve duada bulunduktan sonra, kimsenin ileri gitmemesini emredip, "Erzurum o gün nazar-ı iltifât-ı pâdişahi ile manzur olub, ta'mirine ferman olunmuştur "(*Konukçu, 1992*). Kanuni Sultan Süleyman ordusu ile Diyarbakır'a çekilmek ve orada kışlamak üzere hareket edip, Erzurum'dan Hasan kal'ası'na iki konak bir edilerek 6 Eylül 1534'de ulaşmıştı. Ertesi gün Çoban Köprüsü ve Aras nehri geçilip, 1 Rebiu'l-evvel 941/10 Eylül 1534 Perşembe günü Eleşgird ovası başındaki Aydın Bey köyü veya Alagöz, Kızlar kal'ası, Aydın Beyli yolundan, Tebriz yolunu bırakıp, Erciş yoluna girmişti (*Matrakçı, 1976; Asrar, 104*).

Kanuni Sultan Süleyman, kış mevsiminin de yaklaşmasından dolayı, binbir sıkıntı ile Hazır, Ser-i Ab-ı Gür Hamir, Çubuk, Çakırbeyli, Karye-i Ağı, Kal'a-i Erciş'e güçlükle 16 Eylül 1534'de ulaşırken, geriden topların gelmesini de burada beklemekteydi (*Matrakçı, 1976; Kirzioğlu, 1993*).

Bu arada, İbrahim Paşa, Tebriz şehrini daima itaat altında tutmak için Tebriz'in güneyinde Cengiz Han neslinden ve İran'ın İlhânî hükümdarlarından meşhur Gâzan Han'ın "Şenb-i Gâzan" denilen türbesi civarında bir kale inşa ettirmiş ve bu kaleyi yaptırabilmek için birçok ağır masraflar yapmak zorunda kalmıştı. Hareket halinde bulunan ordudan bin kadar okçu ve bazı umerâyı da kalenin muhafazası için koymuştu (*Karaçekbizâde, 1248; Müneccimbaşı , 1285*).

Ulama Paşa ve Defterdar İskender Çelebi, İbrahim Paşa'nın huzuruna gelerek, ikisi de aynı ifadeler ile; "Bu memlekette eşkiyanın asıl ocağı Kızılcaadağ yaylağıdır. Bir miktar asker ile varıp, dağıcı ocağı yok etmek gerekir" diyerek, Başvezir'i kandırıp Ulama Paşa komutasına onbin seçkin asker alarak Kızılcaadağ yönüne hareket edilmişti. Ulama Paşa emrindeki bu onbin asker, Kızılcaadağ da Kızılbaş kılıçlarına yem edilmiş, hepsi sıkıcı dereler ve derbendler içinde telef olmuştu (*Peçe-*

vî, 1281). Bu tedbirsizlik ve başarısız harekât İbrahim Paşa'ya muhalifi olan İskender Çelebi ve Ulama Paşa tarafından yaptırılmış, yanlış tavsiye sonucu doğan acı neticelerdi.

Daha sonra, İskender Çelebi ve Ulama Paşa, Kızılcaadağ başarısızlığı sebebi ile, İbrahim Paşa'ya gelip; "Şah'ın birliklerinden çekilmeye gerek yoktur. Hemen bir miktar asker ile varıp, Erdebil'i ve Şah'ın oradaki ağırlığını ve barınaklarını çoğa-aza bakmadan... tahrip edelim" dediler ise de, Şah Tahmasb'in gelmekte olduğu haberi üzerine bundan vazgeçilmişti (*Peçevî, 1281*).

İbrahim Paşa'nın İran umerâsından Menteş Sultan'a gönderdiği mektup önem arz etmektedir. Çünkü, İran Şahı Tahmasb tara fından, bu Menteş Sultan Azerbaycan müda faasına memur edilmiş bir kimseydi. Safevî Devleti'nde askeri ve idarî kadro içinde ileri gelen bir şahıstı.

İbrahim Paşa Tebriz'i zaptettiği sırada ona bir mektup yazmıştı (T.S.M.A). Menteş Sultan'ında diğer bazı beyler gibi Osmanlı Devleti'ne itaat için hazır beklemekte olduğunu, kendisine duyurmuş olmasından duyduğu memnuniyeti belirten İbrahim Paşa, Pâdişah'ın da; "asâkir-i deryâ misâl ile diyâr-ı şarka teveccüh-i hümâyûn" eylediğini, geldiği vakit Tebriz'i taht edineceğini ve bu bölgeyi "me'vây-ı ehl-i islam" etme den başka bir iş ile meşgul olmayacağını haber veriyor ve hali hazırda Horasan'da olan Şah Tahmasb'in harekete geçirilmesi ve Azerbaycan bölgesine gelmesini temin eylesini istiyordu (*Gökbilgin, 1957*). İbrahim Paşa'nın atak ve girişken tavrı neticesini vermiştir. Aylardır ortalıkta gözükmeyen Şah Tahmasb ordusuyla Horasan'dan Azerbaycan'a doğru hareket etmişti. Fakat Kızılcaadağ muharebesi 'nden sonra, padişahlarını başlarında görmeyen Osmanlı ordusu içinde bir kısmı seslerini ve tenkitlerini artırarak: "Şah'a Şah, askere pe-nâh gerek" diyerek Kanuni Sultan Süleyman'ı başlarında görmek arzularını yüksek sesle dile getirmişlerdi. Bunun üzerine İbrahim Paşa, 11 Rebiu'l-evvel 941/21 Eylül 1534'de Padişah'a ulaşılması için Erciş'e Ferhat çavuşla bir arz göndermişti (T.S.M.A.; *Gökbilgin, 1957*).

İbrahim Paşa, bu arzında; "11 Rebiu'l-evvel'

de Tebriz civarında oturak olunan Sâdâbâd nâm mahalden göçülüb a'dây-ı makruhun üzerine yürünüb bir konak ilerü Avcan(Ucan) nâm mahalle (ertesî gün) nüzul olundukda düşman tarafından dil alınub adûy-ı makruhun ilerü gelen beğleri askerleriyle Avcan'a karib Miyâne nâm mahalle geldükleri muhakkak olduğu ecilden askeri mansûrdan onbin mikdarı kimesne çıkarılıb karavul tarikiyle gönderilüb bilcümle a'dây-ı makruhla gereği gibi ulaşılmışdır... bunca zaman dan berû kaçub uzak memleketlere gitmiş iken "elhamdülillah" Hz. Sâhib-kırân-ı (*Gökbilgin*, 1957). İbrahim Paşa'nın bu arzı Kanuni Sultan Süleyman'a Erciş'te ulaşır-ulaşmaz, "Kızılbaş için geliyor deyû haber getürmeğin Tebriz tarafına göçmek için otağ gitti ve divan olub, vezirler varub içerü girüb müşâvere olundu".21 Eylül 1534'de Erciş'ten kalkan Pâdişâh; Bendimâhi, Karadere Ağzı, Seğmen ova, Destedereyi aşıp, Hoy'a doğru yürümüştü (*Matrakçı*, 1976).

Bu sırada İran ordusunun baskın yapmak niyetinde olduğunu haber alan İbrahim Paşa, ordusunu hemen Tebriz'in doğusundaki Avcan (Ucan) yaylasına çekmiş, düşman ordu sunu orada beklemeğe başlamıştı. Düşmanla temas mevcut olmadığından ricat muntazaman yapılmış ve Kanuni Sultan Süleyman'ın Erciş'ten tesrii(hızlı) hareketi üç merhaleyi bir günde kat edecek tarz üzere haberi gelmişti (*Solakzâde*, 1297; *Danışmend*, 1948). Ancak, Şah Tahmasb 'ın yakınlarına kadar gelmiş olması, orduda bir çaresizlik ve perişanlığa sebep olmuştu. Pâdişâhın gelmekte olduğu, Hoy'a yaklaştığı haberi, İbrahim Paşa'ya ulaştığı halde (*Peçevî*, 1281), Serasker yeniden bir ulak göndermiş, Pâdişâh'tan acilen gelmesini istiyordu (*Gökbilgin*, 1957; *Kırzioğlu*, 1993).

İbrahim Paşa'nın kendi el yazısı ile bu sefer esnâsında gönderdiği son mektubu harekeli olup; "Ferah çavuş geldi, Sultanım buyurmuşsuz şükür Allah'a bendenüz Sultanım nâmusuna malum ola imdi, benim güzel Sultanım,eğer kızılbaş için hal nedür buyurursanız bendenüz ki, yürüdüm haber almış dönmüş karavul gönderdim ki, Şah' dan gayri kim var ise buluşsunlar,eğer Şah kendi ise bendenüz buluşuruz erenler himmetiyle Sultanım

hayır dua'dan unutmam eğer cenk için buyurursanız hergün cenkdür amma hubbullah bize inâyet ider erenler himmeti ile heman Sultanım inâyet eylen Tebriz'e konman geçün bendenüz konağma konun esili vardır..." (T.S.M.A.). Bu vaziyette İbrahim Paşa'nın telaşa düştüğü ve gönderdiği son arizâ ile de Pâdişâhın hareketini tâ'cil etmesi istirhamında bulunduğu gözükmekteydi. Bir tarafta muhalifleri tarafından askerlerin kıskırtıldığını, aleyhine dedikodular yapıldığını duyan İbrahim Paşa gerçekten zor durumdaydı. Ama o Şah Tahmasb'la savaşmayı da göze almak cesaretini göstermişti.

Öte yandan, Şah Tahmasb, Herat'tan Mâve-râünnehr'e yürümeye hazırlanırken,acele ile dönerek, Osmanlı ordusuna karşı mücadele için hazırlıklarını tamamlayıp, önden Behrâm ve Elkâs Mirzâları sevk ederek Irak-ı Acem'e yönelmişti (*Kütükoğlu*, 1970 ; *Saray*, 1990:).

Kanuni Sultan Süleyman başvezir İbrahim Paşa'nın içinde bulunduğu durumun önemini anlayarak, Erciş'ten itibaren üç konağı bir ederek süratli bir şekilde ordusuyla 19 Rebiu'l-evvel 941/ 28 Eylül 1534 Pazartesi günü Tebriz'e ulaşmıştı. "Tebriz halkı cümleten çıkub Pâdişâhı istikbâl idüb(yollara)bî nihâye kumaşlar bezler döşediler".Şallar ve kumaşlarla şehri donatan Tebriz'liler Pâdişâhı Sâd-âbâd ovasında karşılamışlardı (*Celalzâde*, t.y; *Gelibolulu*, 1083).

29 Eylül 1534'de Salı günü Kanuni Sultan Süleyman ve Serasker İbrahim Paşa Avcan (Ucan) yaylağında buluşmuşlardı. Bu birleşme tam vaktinde olmuştu. Solakzâde: "Pâdişâh hazretleri Avcan sahrasına bedene can dühül eder gibi nüzul eylediler" cümlesi ile bu meselenin önemini beyan etmişti. İki Osmanlı ordusu burada birleşip, İbrahim Paşa ve askerleri, uğurlu Pâdişâhı istikbâl eylemişlerdi. Bütün asker sevinç ve huzura gark olmuştu (*Gelibolulu*, 1083; *Karaçelebiza-de'*, 1238).

Kanuni Sultan Süleyman'ın Serasker İbrahim Paşa ile, Irakeyn Seferi için, Şah Tahmasb'ın yazlık ordugâh-ı olan Ucan Yaylası'nda buluşması, Osmanlı Ordusu'nu çok mutlu ederken, öte yandan İran Ordusu ve Şah Tahmasb' ı büyük bir te-

laş, korku ve dehşet içerisine düşürmüştü. Osmanlı Ordusu' nun birleşmesi, İran Şah'ında taarruz şöyle dursun, savaş kabulüne bile cesaret bırakmayarak 30 Eylül 1534'den itibaren ricatlarına sebep olmuştu. Şah Tahmasb Çaldıran (1514) hâtıralarının da canlılığını koruduğunu düşünerek selâmeti tekrar doğuya doğru kaçmakta bulmuştu (*Hilmi, 1932; Danişmend, 1948*). Bu esnada Osmanlı Devleti ve Ordusu prestij ve güç kazanmıştı. Çarpışmaya cesareti kalmayan Şah Tahmasb, endişe ve çaresizlik içinde memleketinin iç taraflarına doğru çekilmişti.

Kanuni Sultan Süleyman bütün sorumluluk ve yetkiyi kendisinde toplayarak, itaatini arzylemiş olan Geylân Hâkimi Muzaffer Sultan'ın tekrar ülkesine dönmesine müsaade etmiş, Ulama Paşa'yı Azerbaycan valisi olarak tayin etmişti. Hazar'ın batı kıyısında Türkleşmiş olan Şirvanşah Hanadânlığı'nın itaatini kabul edip, Şirvanşah II. Halil'in oğlu Mehmed Mirzâ'yı Tebriz muhafızlığına bırakmıştı. Tebriz'e kadı tayin edilip, Şenb-i Gazân Kalesi'ne beyler ve askerler görevlendirilip, Tahran istikâmetine çekilmiş olan Şah Tahmasb'ın ordusunun takibine karar verilmişti (*Hilmi, 1932; Uzunçarşılı, 1988*). Bu sırada Şah Tahmasb başkentini güvenli görmediğinden ve Tebriz şehri Osmanlıların eline geçtiği için, hükümet merkezini Kazvin'e nakletmişti. Bu da ileride, Fars Kültürü' nün hâkim olduğu Kazvin'de, Safevîlerin Türk Kültürü'nden uzaklaşmalarına etki edecekti.

Kanuni Sultan Süleyman, bu safhadan sonra bir yıl kadar, İran topraklarında Şah Tahmasb ve askerlerini tâkip ve kovalamaya koyulmuştu. Tabîî olarak pek çok yeri ziyaret, bakım ve onarım faaliyeti ile arazi tahriri de yaptırmıştı. Şah Tahmasb bu süre içerisinde savaşmaya cesaret edemeyip, askerleriyle köşe-bucak kaçmıştı.

SONUÇ

Nihâyet, Kanuni Sultan Süleyman sefer dönüşünde, 5 Ekim 1535'de kurulan divanda; Erzurum Eyâleti'ni teşekkül ettirerek, buranın Beylerbeyliği'ne Dulkadırlu Mehmed Beyi tayin etmişti. Mehmed Bey, kardeşleri Mirzâ Ali ve Behrâm beyler ve yeğenleri Şah Mehmed'le beraberinde Dulkadırlu Uruğu yakınları ve Tebriz'den katılan ahaliyle Erzurum'a gönderilmişti. 5 Eylül 1534'de "Türbeleri ziyaret" sırasında, Kanuni Sultan Süleyman Erzurum şehrinin onarımını emretmişti. Erzurum'un onarımı henüz devam ettiği için, Dulkadırlu Mehmed Han'ın kardeşleri Pasin'in merkezindeki Avnik Kalesi'nde Tebriz'den gelen ahali ile geçici olarak yerleşmişti. Mehmed Han da Bayburt Kalesi'ne, Erzurum'un tamirâtı bitinceye kadar oturmuştu (*Celalzâde, t.y; Feridun, 1274*). Erzurum Eyaleti' nin kurulmasıyla birlikte, Erzurum ve Kars havalisindeki, Avşar Türkmen Beyliği'ne de son verilmişti. Çaldıran Seferi'nde Yavuz Sultan Selim'e itaat ve inkıyât etmiş olan Avşarlı Sevindik Han Korcubaşı, Yavuz Sultan Selim'in vefâtından sonra tekrar Safevîlere temâyül etmişti. 1534'de Kanuni Sultan Süleyman Erzurum'dan geçerken Avşar Beyliği'ni ilga etmişti. Dulkadırlu Mehmed Han'ın Erzurum Beylerbeyi olmasıyla, Erzurum ve Kars havâlisi artık bir Osmanlı vilâyeti şeklini almıştı (*Danişmend, 1948; Danişman, 1965*). Mehmed Han, üç yıl kadar Bayburt'ta oturduktan ve Erzurum şehri de bu süre içerisinde tamir ve onarımı tamamlandıktan sonra, gelerek buraya yerleşmişti (*Kırzioğlu, 1993*).

Sonuç olarak Irakeyn Seferi ile Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgeleri ve Azerbaycan bölgesi Osmanlı Devleti'ne bağlanmıştır. Erzurum, Diyarbakır, Adilcevaz, Erciş, Van, Bingöl vb. şehirlerimiz onarım ve bayındırlık faaliyetleriyle daha güzel ve mamur hale gelmiştir.

KAYNAKLAR

- ALİ, Gelibolulu Mustafa, 1083h.Kitabu't-Târihi Künhu'l-Ahbâr ,nr.920, Raşid Efendi Ktb., Kayseri.
- ASRAR, Ahmet Nihat, (?) Kanuni Sultan Süleyman ve İslam Alemi, 2.Baskı, Hilal Yayınları, İstanbul.
- B.O.A. : Fekete Tasnifi, Nr. 121.
- B.O.A. : Fekete Tasnifi, Nr.129.
- BOSTAN, Ferdi, (?) Süleymanâme ,Ayasofya Kitaplığı, nr. 3317, (Türkçe Yazma), Süleymaniye Ktb, İstanbul.
- CELÂLZADE, Koca Nişancı Mustafa Çelebi, (?) Tabakâtu'l-Memâlik Fi Deracâti'l-Mesâlik, Fatih Kitaplığı, nr. 4423, (Türkçe Yazma) Süleymâniye Ktb., İstanbul.
- DANIŞMAN, Zuhuri; 1965, Osmanlı İmparatorluğu Tarihi, I-XIV, Yeni Matbaa, İstanbul.
- DANIŞMEND, İsmail Hami; 1948, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, I-IV, Türkiye Yayınevi, İstanbul.
- FERİDUN Bey,1274-1275h. Münşeatu's-Selâtin, İstanbul.
- GÖKBİLGİN, M. Tayyib;1968, "İbrahim Paşa" , İ.A M.E.B.,İstanbul,C.V/2.
- GÖKBİLGİN,M.Tayyib,"Süleyman I", İ.A., C.XI.
- GÖKBİLGİN, M. Tayyib;1992, Kanuni Sultan Süleyman,2.Baskı,M.E.B., Yayınları, İstanbul.
- GÖKBİLGİN, M.Tayyib;1957 "Arz ve Raporlarına Göre İbrahim Paşa'nın İrakeyn Seferinde-deki İlk Tedbirleri ve Fütuhâtı", Belleten, T.T.K., Basımevi, Ankara.S.83, C.XXI.
- GÖYÜNÇ, Nejat; 1991, XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı, TTK. Basımevi, Ankara.
- HAMMER, Joseph Pustgall;1330 h. Devlet-i Osmaniyeye Tarihi, Terc. Mehmed Atâ,Selânik Matbaası, İstanbul.
- HİLMİ, M; 1932, Kanuni Sultan Süleyman'ın 1533-1535 Bağdad Seferi, Askeri Basımevi, İstanbul.
- KARAÇELEBİZÂDE, Abdu'l-Aziz;1248 h. Süleymanâme, Hacı Mahmut Kitaplığı, nr.4823, Süleymâniye ktb., (Bulak Matbaası, Mısır), İstanbul.
- KARAÇELEBİZÂDE; 1238,Tarih-i Ravzatu'l-Ebrâr, Hüsrev Paşa Kitaplığı, nr.397, Süleymâniye ktb., İstanbul.
- KEVSERÂNİ Vecih;1992, El-Fakih ve's-Sultan,(Osmanlı ve Safevilerde Din Devlet İlişkisi), çev. Muhlis Canyürek, Denge Yayınları, İstanbul.
- KIRZIOĞLU, Fahrettin; 1953, Kars Tarihi I, Işıl Matbaası, İstanbul.
- KIRZIOĞLU, Fahrettin;1993, Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi,T.TK. Basımevi, Ankara.
- KONUKÇU, Enver; 1992, Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum, Y.Ö.K. Matbaası, Ankara.
- KÜTÜKOÖLU, Bekir ;1970, "Tahmasp I", İ.A., M.E.B. İstanbul, C.XL
- MATRAKÇI, Nâsuh es-Silâhî;1976, Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i İrakeyn-i Sultan Süleyman Han, Nşr.Hüseyin Gazi Yurdaydın, TTK.Basımevi, Ankara.
- MÜNECCİMBAŞI, Ahmed b. Lütfullah; 1285, Sahâifu'l-Ahbâr fi Vekâiyu'l-A'sâr, Terc. Nedim Ahmed, Hacı Mahmud Kitaplığı, nr.4741, Süleymâniye ktb., İstanbul.
- NİŞANCI, Mehmed Paşa;1290, Tarihi Nişancı Mehmed, İzmirli İsmail Hakkı Kitaplığı, nr.2375, Süleymâniye ktb., İstanbul.
- ÖZTUNA, Yılmaz;1977, Büyük Türkiye Tarihi, I-XIV, Ötüken yayınları, İstanbul.
- ÖZTUNA, Yılmaz ;1989, Kanuni Sultan Süleyman , Kült. Bak. Yayınevi, Ankara
- PEÇEVÎ, İbrahim Efendi;1281-1283h., Tarih-i Peçevî, Amire Matbaası, İstanbul.
- SARAY, Mehmet; 1990, Türk-İran Münasebetlerinde Şiiliğin Rolü, T.K.A.E. Yayınları, Ankara.
- ŞEREF HAN, III. Şemseddin b. Şeref Bidli-sî;1051, Tarih-i Şerefnâme, (Farsça Yazma), nr.4539/12, Mehmed Paşa ktb., Darendede.
- SERTOLİ, Salis, Renzo;1963, Muhteşem Süleyman, Çev. Şerafettin Turan, A.U.Basımevi, Ankara.
- SOLAKZÂDE, Mehmed Hemdemî;1297, Solak-zâde Tarihi, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul.

-
- SÜHEYLİ, Ahmet b. Hemdem, (?) Tarih-i Şâhi, Fatih Kitaplığı, nr.4356, (müellif hattı, Türkçe Yazma), Süleymaniye ktb. İstanbul.
- SÜMER, Faruk; 1992, Safevî Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü, (Şah Tahmasb İsmail ile Halefleri ve Anadolu Türkleri), TTK. Basımevi, Ankara.
- T.S.M.A, Ev. nr.11997.
- T.S.M.A., Ev. nr.4080/1.
- T.S.M.A., Ev. nr.5878.
- T.S.M.A., Ev.Nr. 2759.
- T.S.M.A., Ev.Nr. 4080/2.
- T.S.M.A., Ev.Nr. 5860.
- T.S.M.A., Ev.nr. 6550.
- T.S.M.A., Ev.nr.6915.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı;1988, Osmanlı Tarihi, TTK.Basımevi, Ankara.
- YÜCEL, Yaşar;1991, Muhteşem Türk Kanuni ile 46 Yıl, TTK.Basımevi, Ankara.

**REASONS BEHIND THE IRAKEYN EXPEDITION
(1533-1535) OF KANUNİ SULTAN SULEYMAN TO
SOUTH AND SOUTH-EASTERN ANATOLIA**

Ass. Prof. Remzi KILIÇ
Niğde Univesity, Faculty of Education

ABSTRACT

This study is concentrated on the comparison of the situation in East and South-eastern Anatolia today and during the Irakeyn Expedition of the Kanuni Sultan Suleyman known in Europe as Suleyman the Magnificent. It explains how the Ottomans tried to wipe out the influences, propaganda, attacks and the tortures of Şii-Iran in the area. It also reveals the efforts of the Turkish-Kurdish local governors taken to preserve the peace and security among the local people. It gives further information about the activities of the Ottoman army and the precautions taken to keep peace and security in East and South-eastern Anatolia. Finally it discusses the roads followed, the problems encountered, the successes possessed during the Irakeyn expedition and the establishment of the Erzurum province.

Key Words :

Suleyman the Magnificent, The Ottoman Empire, Irakeyn Expedition, Tebriz, Ibrahim Pasha

---

**События в Восточной и Юго-Восточной
Анатолии во Время Похода Султана Сулеймана
Кануни в Ирак (1533-1535)**

Доц. Др. Ремзи Кылыч

Педагогический Факультет Университета г. Нигде

РЕЗЮМЕ

В статье исследуется ситуация в Восточной и Юго-Восточной Анатолии во время Иракского похода Султана Сулеймана Кануни, который известен в Европе под именем "Сулейман Великолепный". Автор показывает как турки пытались нейтрализовать влияния, пропаганды и пытки иранского шиизма в данном регионе. В статье также показываются усилия Османского государства, Османской армии и локальных правителей из турков и курдов, направленные на сохранения мира и безопасности в среди местного населения в Восточной и Юго-Восточной Анатолии. Кроме того, описываются дороги, через которые прошли войска при иракском походе, трудности, встречаемые на этом пути и в Эрзруме.

Слова-ключи :

Сулейман Великолепный, Османская Империя, Поход
в Ирак, Тебриз, Ибрагим Паша

KEMAL PAŞAZADENİN ESERLERİNDE AKIL VE AKLIN ÖNEMİ

Dr. Samil ÖÇAL

Kırıkkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Arş.Gör.

ÖZET

Osmanlı Şeyhülislamlarından Kemal Paşazade, çeşitli ilim dallarına ait Arapça Farsça ve Türkçe birçok eser vermiş bir Türk-İslam düşünürüdür. Bu makalede onun akıl konusundaki görüşleri ele alınmıştır. Kemal Paşazade'nin akıl konusundaki ifadeleri, Türk-İslam düşüncesi geleneği içerisinde akla verilen önemi göstermektedir. Kemal Paşazade akıl, Tanrı'nın yarattığı en şerefli varlık olarak görmektedir. Akıl Allah'ın ilk yarattığı varlıktır. Kemal Paşazade bu cihetle, aklın Allah'tan sonra tüm varlıkların nedeni olduğunu söylemektedir. Bu ifade, ilk yaratık olması bakımından aklın Allah nezdinde ne kadar kıymetli olduğunu göstermektedir. Ancak akıl bu şerefini Tanrı'nın buyruklarına uymakla kazanabilir. Ayrıca Kemal Paşazade aklın değerini ve Tanrı katındaki şerefini kaleme aldığı uzun bir şiirinde de dile getirmiştir. Bu şiirinde o, Tanrı'nın mecazî anlamda akli evrenin ilahı olarak yarattığını söylemektedir. Tanrı insanoğluna akıl ve iman ve hayadan sadece bir tanesini seçmesini istediğinde, insan hiç tereddüt etmeden akli seçmiştir. Çünkü iman ve haya derece bakımından akıldan sonra gelmektedir ve ona tabidir.

Anahtar Kelimeler:

Kemal Paşazade, Akıl, Baş gözü, Akıl gözü, İman, Haya, Din, Tanrı, İnsan.

GİRİŞ

Türk-İslâm kültürü geleneği içerisinde genel anlamda bir "düşünme yetisi" olarak kabul edilen aklın bu anlamda hiç bir zaman kötülenmediğini söyleyebiliriz. Akla karşı gibi görünen oluşumlar, orijinalinde bizatihi aklın kendisine karşı olmayıp, daha çok belli ekollere mensup kimselerin akıl anlayışına tepki olarak doğmuştur. Mesela çağdaş düşünür Fazlurrahman'ın da belirttiği gibi, içinde bulunduğumuz çağda ve bize yakın çağlarda ulema arasında yaygınlaşan anti entellektüalizm düşüncesi Mutezilenin akıl konusundaki rasyonel görüşüne bağlı olarak zuhur etmiştir. Bu tepkisellik daha sonra yaygınlaşarak dini metinlerin yorumunda esas haline geldi. Hatta günümüzde inançlarına rasyonel temel arayan birçok çağdaş müslüman bile, fıkıh ya da hukuk alanında sorular sormayı hoş karşılamamaktadır (*Fazlurrahman, 1969*). Mutezilenin dini metinleri akli ön plana alarak okuma biçimi, sünni ulema tarafından bu metinlerin aşkın ilâhî desteğini kaybetmeye yol açacağı gerekçesiyle reddedilmekteydi. Böyle bir tutumu en çok benimseyen sufilerin bile akli "Allah'ın ilk olarak yarattığı ve aziz kıldığı" mahluk olarak görmeleri, İslâm dünyasında mutlak bir akıl karşıtlığının bulunmadığını gösterir. Hatta ilahî tekliflere muhatab olması bakımından akla bir tür kudsiyetin atfedildiğini bile söyleyebiliriz. Filozoflar, kelimciler ve mutasavvıflar, her ne kadar hakikatin anlaşılmasında farklı metodlar kullanıyorlarsa da, hiç bir zaman akli ilahî köklerinden kopuk, evreni tek başına anlayabilen, pratik hayatımızda ortaya çıkan her türlü sıkıntımıza çare olacak bir şey olarak görmemişlerdir. Akla yönelik İslâmî eleştiri aklın reddedilmesini beraberinde getiren bir şey olmayıp, daha çok onun varlığın hakikatini anlamada insanî bilince ve duyarlılığa katkısının sınırlarını gösterme amacı gütmektedir. Sonuçta bu tür eleştirilerin İslâm medeniyetinin önünde duran rasyonalizm gibi insanı tek boyutlu değerlendiren bir tehlikeyi bertaraf ettiğini söyleyebiliriz. Çünkü insan hayatı, rasyonel esaslardan tamamen ayrılmamakla birlikte, daha çok sadakat, inanç ya da mitlerle

sürdürülmektedir. Bu, rasyonel esasların yadsınması anlamına gelmez. Söylemek istediğimiz şey, insanın bireysel ya da toplumsal hayatının "sadece planlanmış bir rasyonalite"ye bağlı olarak sürdürülemeyeceğidir. İslâmî düşünce ekolleri arasında Yunan felsefesi ile ilk temasa geçen akım olarak bilinen Mutezile mezhebinde bile aklın özerkliği, vahiy ve akıl düzlemleri arasında mutlak bir çatışmayı öngörmediği gibi, bir bilgi parçalanmasına yol açacak nitelikte değildi. Dahası Mutezilenin, akli bir bilgi kaynağı olarak öne çıkarırken amaçladığı şey, tevhid, tenzih ve adalet prensipleri etrafında Allah'ın farklılığını vurgulamaktı. Mutezile bu şekilde hem aynılaşmayı hem de çatışmayı bertaraf ederek bir dengeye ulaşmak istiyordu (*Davutoğlu, 1996*).

Şeyhülislâm Kemal Paşazâde (İbn-i Kemal) (1468/69-1534), tarih, dil ve edebiyat, tefsir, hadis, İslam hukuku, kelim, felsefe, mezhepler tarihi alanlarında 200 civarında Arapça, Farsça ve Türkçe eser kaleme almış olan bir Türk düşünürüdür. Özellikle XVI. yüzyılda, Osmanlı Devletinin Safevilerin yayımlı politikalarına karşı yürüttüğü kampanyada, verdiği fetvalarla kamuoyu oluşmasını sağlamıştır. Şeyhülislâmlık ve kazaskerlik yaptığı için o, aynı zamanda yönetimin bir parçası olmuştur (*Öçal, 1998*). Kemal Paşazâde'nin akıl konusunda Arapça kaleme alınmış iki bağımsız risalesi vardır. Bunlardan birisinde salt aklın tanımıyla ilgili yaklaşımlar ele alınırken, diğerinde, akıl ve akıl sahibi bir varlık olarak insanın çeşitli yönlerine dikkat çekilmektedir. Düşünürümüz ayrıca Türkçe kaleme aldığı "Nesâyi" adlı eserinde de aklın pratik kullanımından bahsetmektedir. Bu makalemizde bu üç risaleden hareketle Kemal Paşazâde'nin akıl konusundaki görüşlerini ele alacağız.

KEMAL PAŞAZÂDE'YE GÖRE AKLIN TANIMI VE MAHİYETİ

İslâmî kültür ortamında yetişen meşhur filozoflar akli çeşitli şekillerde tanımlamışlardır. Mesela Kindî'ye göre akıl "varlığın hakikatini kavrayan basit cevher"dir. (*Kindî, 1994*) Ünlü Türk-

İslam filozofu İbn-i Sina ise, Aristoteles'e bağlı kalarak aklın ilimden farklı olduğuna dikkat çeker:

"Akıl, nefiste fitri bir suret olarak varolan tasavvurlar ve tasdiklerdir. Halbuki ilim, iktisab yoluyla elde edilen bir şeydir (İbn-i Sina, 1987).

Filozoflar genellikle aklı, hem kendi özü itibarıyla hem de fiili itibarıyla mücerred bir cevher olarak kabul etmektedirler. Yani onların anlayışına göre akıl cisim olmadığı gibi, fiilleri itibarıyla cisme bağımlı değildir. Akıl bu anlamda Allah'tan ilk sadır olan şey olarak kabul edilir. Sudur nazariyesinde önemli yer işgal eden "Bir'den bir çıkar" kuralı gereğince Allah'tan ilk sadır olan şeyin akıl olduğunu kabul eden Kemal Paşazade, bu cihetle aklın Allah'tan sonra tüm varlıkların nedeni olduğunu söylemektedir. Bu ifade, ilk yaratık olması bakımından aklın Allah nezdinde ne kadar kıymetli olduğunu göstermektedir. Fakat daha sonra değineceğimiz üzere, aklın Allah katındaki azizliği, O'nun emirlerine eksiksiz bir şekilde itaat etmesinden ve insanların Allah'a yakınlaşmasını sağlamasından kaynaklanır. Bu da göstermektedir ki İbn-i Kemal'in, eserlerinde bahsettiği akıl, Allah'ın ilk yarattığı şey ve O'nun emirlerine itaat eden bir yaratık olması dolayısıyla övülmektedir. Esasında Mutezile dahil tüm müslüman düşünürlerin teosentrik bir akıl anlayışından hiç bir zaman sapmadıklarını söylemek yanlış sayılmaz kanaatindeyiz.

Akıl konusundaki bir başka anlaşmazlık metafizik boyutludur: Akıl cevher midir, araz mıdır? Filozoflar genel olarak aklın bir cevher olduğunu söylerler. Böyle olmasına rağmen onların akıl konusunda ortak bir düşünce etrafında birleştikleri söylenemez. Onun bir mekanda yerleşik (*mütehayyiz*) olmadığına inanan bazı filozoflara göre akıl, cisim olmadığı gibi, bir cismi mahal edinmiş de değildir. Akıl, onlara göre kendine özgü etkinliklerde bulunabilmesi için cisme muhtaç değildir. Bu yüzden akıl, nefisten daha şereflidir. Yine bu görüşte olanlara göre akıl, soyut bir töz olup, cisim üzerindeki tede bir ve tasarrufunda cisme hiç bir bağımlılığı yoktur. Başka bir deyişle bu, insan nefsinin cevherini tamamlama aşamalarında-

ki durumudur. İnsan nefsi ilk ma'kûlâtı kabul edebilme isti'dadı gibi bir potansiyele sahip olması dolayısıyla "heyûlanî akıl" adını alır. Gene insan nefsinde, birincil anlamlar (*makûlat-ı ûla*) ın ortaya çıkmasıyla birlikte beliren fikirlerin oluşmasına zemin hazırlayan bir kuvvet vardır ki, buna da "*mükteseb akıl*" denir. Aklın belli bir mekanda bulunduğu inananlara göre ise akıl, Allah'ın dimağda yarattığı ve ışığını kalbe salan aydınlatıcı bir cevherdir. Bu görüşte olanlara göre akıl, duyu algılarının alanına girmeyen (*gâibât*) şeyleri dolaylı olarak, duyusal şeyleri ise müşahede ile idrak eder. Kemal Paşazâde, bazı filozofların insan aklını ruhanî bir cevher olarak gördüklerine değinir. Bunlara göre akıl Allah tarafından insan bedeniyle tasarruf ve tedbir ilişkisi içinde yaratılmış olup tümelleri algılar ve düşünsel eylemleri gerçekleştirebilir (*Paşazâde, 1864 b*). Bu görüşü savunanların iddiasına göre, nefsin bedenle olan ilişkisi eylemlerinde bedene tasarruf etme ilişkisidir.

İbn-i Kemal, akıl konusunda kelamcıların görüşlerine değinirken şuna işaret eder :

"Kelamcılara göre akıl basit bir cevherdir. Eşyanın gerçekliğini hiç bir zamansal aralık olmaksızın tek bir defada idrak eder"(Paşazade, 1864 b).

İbn-i Kemal akıl konusunda kelamcılar arasındaki farklı görüşlere de değinir. Mesela Taftazanî (1322-1390) bunlardan birisidir. Taftazani, akli nefsin bir gücü ve yeteneği olarak görür. İnsan bu güçle ilimleri öğrenme isti'dadına sahip olur. Akıl insanda fitri bir nitelik olarak bulunur. Organlarımızın işlevlerini sağlıklı bir şekilde yerine getirmeleri halinde, aklımız zarûriyyat olarak kabul edilen temel prensipleri bilecektir. Düşünürümüze göre, Taftazanî'ye ait olan bu cümleler, onun akli bir cevher olarak görmediğine delalet eder. Benzer bir görüşe göre de akıl, insanın içinde yaratılıştan gelen fitrî bir ışık olup, işitme okuma, düşünme gibi eylemlerle güçlenir (*Paşazade, 1864 b*).

Düşünürümüz, usulcülerin de akli bir cevher olarak kabul etmediklerine dikkat çeker. Kemal Paşazâde'nin verdiği bilgiye göre Gazzali, *el-Mustesfa* adlı fıkıh usûlüne ait eserinde aklın anlamları üzerinde durmaktadır. Ona göre akıl şu anlam-

lara gelir: Zorunlu bilgiler, insanın kendisiyle zorunlu bilgileri elde ettiği içgüdüler, tecrübe yoluyla elde edinilen bilgiler, kendisinde belli bir vakar ve heybet bulunan kimselere verilen bir nitelik ve son olarak da "akıl" ilmiyle amel eden kimsenin bir sıfatı anlamında kullanılır. Bilene "akıllı" sıfatının verilebilmesi için, bilginin eyleme dönüşmesinin şart olduğunu söyleyen Gazzalî, bu yüzden dinden yüz çeviren kimselere "akıllı kafir" denilemeyeceğini ileri sürer. Kemal Paşazade ise bu konuda daha ihtiyatlıdır. Çünkü eğer kafirler akılsız olmuş olsaydı, onları tevhide davet eden çağrı yapılmazdı. Halbuki Allah sürekli olarak onları dinin doğrularını benimsemeye çağırmaktadır. Diğer yandan Furkan suresinde geçen bir ayet küfredenleri akılsızlıkla suçlamaktadır:

" Yoksa sen, onların çoğunu söz işitir ya da aklını kullanır mı sayıyorsun? Onlar ancak hayvanlar gibidirler; hayır onlar (yol bakımından) daha da şaşkın(ve aşağı) dırlar" (Furkan 25).

Düşünürümüze göre bu ayet kafirlerde aklın olmadığı anlamına gelmez. Ancak Allah kafirlerin içinde bulunduğu son derece olumsuz durumu anlatmak için mecazî ifadelerle başvurmuştur. İbn-i Kemal gündelik dilden buna ait örnekler verir. Cahil terimi hiç bir şey bilmeyenler için kullanıldığı gibi, ilmiyle amel etmeyen, ilminin gerektirdiği şekilde davranmayanlar için de kullanılır. Aynı şekilde oğlunu döven bir babaya bir kimse gelerek "o senin oğlun, niçin dövüyorsun! ?" demesi de mecazi anlamda olup babanın cehaletini, yani onun kendi oğlu olduğunu bilmediğini göstermez. Namaz kılmayan birisine "namaz senin üzerine farzdır" dediğimizde bu ifade, o adamın namazın farzietini bilmediği anlamına gelmez. Sadece hatırlatma babından söylenmiş bir sözdür (Paşazâde, 1864 b).

Akıl her zaman tek bir durumda olan homojenize edilmiş bir güç değildir. Aksine eksik-fazla veya güçlü-zayıf olarak nitelendirilebilir. Akıl insan hayatının başlangıç yıllarında tam olgunluğuna erişmemiştir; doğal bir içgüdü, potansiyel bir güç (el-garîze el-fitriyye) olarak bulunur. Daha sonra güçlenir ve ışığını kalbe salar. Böylece teklifler için bir esas teşkil etmiş olur. Kemal Paşaza-

de akla ışık (nur) denmesinin sebebinin ise şöyle izah eder:

"Zira nur kendi özünde zahir, başkası için ise mazhar (görünülen yer)dır. Akıl bu anlamda, kendi özünde zahir; ancak basiretin mazharıdır. Basiret bu anlamda, tıpkı güneş ve kandil gibi batındır. Duyusal algularımız ilk önce akla geldiklerinden, kalbin eylemleri aklın nuru ile işlevsel hale gelir" (Paşazade, 1864 b).

İnsan, bakışlarını göklere çevirse gözleriyle göklerin yüksekliğini, yıldızları, ayı ve orada bulunan ilginç gök cisimlerini zahiri görünümüleri itibarıyla kendi gözüyle görecektir. Daha sonra kalb, akıldan kendisine yansıyan ışık sayesinde, gökyüzünde gözlerin gördüğü şeylerin mümkün ve hâdis (zamanda varolan)olduğu ve hadisin bir muhdise gereksinim duyduğu sonucuna ulaşacaktır. Gördüldüğü üzere Kemal Paşazâde' ye göre düzenli ve mantıksal bilgilerin üretildiği yer kalbtir. Kalb aklın saldıği ışıklar sayesinde eşya hakkında bir takım yargılarda bulunur. Müslüman düşünürlerin bilginin asıl üretim merkezi olarak kalbi görmeleri, deneysel bir çıkarsama olmaktan ziyade, dinî nasların esas alınmasıyla oluşturulan bir bakış açısıdır.

Bahşedilmiş bir şey olması hasebiyle, herkese verilen aklın farklı olması normaldir. Şayet böyle bir fark olmasaydı o zaman insanlar ilimleri anlamada birbirlerinden farklı olmazlar, zekiler ve aptallar şeklinde ayrılmazlardı, ibn-i Kemal akılların farklılığı görüşünü desteklemek için çeşitli hadislerden bahseder. Bu hadislerden birisinde melekler ile Allah arasında geçen akıl konusundaki bir konuşmadan söz edilir. Melekler Allah'a şunu sorarlar: Ya Rabbi! Sen, Arş'tan daha büyük olan bir şey yarattın mı? Allah," evet akılı yarattım." şeklinde cevap verir. Melekler ise "bunu anlamak bizim gücümüzü aşar" derler. Allah, "heyhat, o ilimle kuşatılmaz. Siz, kum taneciklerinin sayısını bilebilirmisiniz?" buyurduğunda onlar, "hayır" derler. Allah, bunun üzerine şöyle buyurur: "Ben akılı, sayılar gibi çeşitli sınıflarda yarattım. Kimine bir buğday tanesi, kimine iki, kimine üç, kimine dört buğday tanesi kadar verilmiştir. Kimine de bir ölçek ya da bundan daha fazlası verilmiştir" (Paşazâde, 1864 b).

Hiç bir cinsiyet farkı gözetmeksizin herkesi içine alan Kemal Paşazâde'nin yukarıdaki ifadeleri belki makul görülebilir. Ancak asıl zorluk, insanların akıl bakımından farklılığını ortaya koyarken nakli delil olarak zikrettiği, "kadınlar aklen ve dînen eksiktirler" hadisini zikretmesiyle birlikte ortaya çıkar. Kemal Paşazâde'nin insanların akıl bakımından farklı oluşunu kadınların, "eksik akıllı" olduğunu söyleyerek ispat etmeye çalışması kabul edilebilir bir tutum değildir. Çünkü Allah'ın kendi yarattığı ve aynı tür bir yazgıya tabî kıldığı bir cins arasında ayırım yaparak onlardan bir kısmına daha az akıl vermesi düşünülemez. Böyle bir anlayış doğal olarak sorumluluğun da azlığını beraberinde getirecektir. Halbuki peygamberimizden gelen bir başka rivayette "cehennemın çoğunun kadınlardan oluştuğu"ndan söz edilmektedir. Akla gelen soruyu tahmin etmek zor değildir. Aklen eksik yaratılan bir insan cinsinin çoğunun cehenneme gitmesini de normal karşılamak gerekmez mi?! Aslında birinci delil ile ikinci delil arasındaki korelasyon, birinin kabul edilmesinin diğerinin de kabul edilmesini gerekli kılmaktadır. Bunun açık bir önerme ile izahı şu şekilde yapılabilir. Madem ki bize akıl bahşedilmiştir, o halde onun farklı derecelerde bahşedilmesi de mümkündür. Bu durumda kadınların da bahşedilenden daha az pay almaları, böyle bir mantıksal çıkarsama sürecinde normal karşılanması gerekir! Şüphesiz evrende varolan diğer şeyler gibi akıl da bize Allah tarafından bahşedilmiştir. Fakat Allah'ın hîbesi, adaletinin ve hikmetinin bir gereği olarak sıradan bir hîbe olayı gibi düşünülmemelidir. Unutmamak gerekir ki, biz hayatımızı Allah'ın hîbeleriyle sürdürüyoruz. Bu sebeple Allah'ın hikmeti, hîbe ederken de adaletli davranmasını gerektirmez mi? Akıl bakımından herkesin aynı derecede olmadığı bir gerçektir. Ancak bu farklılık cinsiyetlere göre oluşan bir farklılık değildir.

Kemal Paşazâde'ye göre, Allah'tan ilk sadır olan aklın araz olması mümkün değildir. Çünkü akıl, Allah'ın ilk ma'lulu olması hasebiyle, aralarında cevherlerin de bulunduğu kendinden sonra gelen tüm mümkün varlıkların illetidir. Arazlar

cevherlere illet olamayacağına göre aklın araz olarak kabul edilmesi mümkün değildir. Aklın ilk yaratılan şey olması hasebiyle diğer cevherlerden farklılığını ortaya koyan hususlardan birisi de cisim, madde, suret, nefis ve akıldan oluşan beş cevher arasında sadece aklın mürekkebe şeylerin illeti olabilmesidir (*Paşazâde, 1864 b*). Aklın cevher mi yoksa araz mı olduğu konusu, hem filozoflar hem de kelamcılar arasında tartışmalıdır. Kemal Paşazâde'nin "ilk akıl"ın cevher olduğu konusundaki ısrarı, daha sonra üzerinde duracağımız "Allah'ın ilk yarattığı şeyin akıl" olduğunu söyleyen hadise dayanmaktadır. Diğer yandan düşünürümüzün de mensubu olduğu Maturidi mezhebinde, ilahi emirlere muhatab oluşu ve insanın bu emirlerin yerine getirmesini sağlaması dolayısıyla aklın bir cevher olarak kabul edildiği bilinmektedir.

Kemal Paşazâde'ye göre akıl, "nefis bir inci ve şerefli bir cevher"dir. Peygamberimiz bir hadislerinde, "Allah'ın ilk yarattığı şey akıldır" buyurmuşlardır (*Paşazade, 1781*). Kemal Paşazade'nin zikrettiği bu hadis Gazzâlî'nin İhyâ-u Ulûmiddîn adlı eserinde de geçmektedir (*Gazzâlî, 1939*). Ancak Mehmet Bayraktar bu rivayeti hadis olarak görmemekte, sadece İslâm Felsefesindeki Yeni Eflatuncu akıl teorisinin *hadisleşmiş* şekli olarak kabul etmektedir (*Bayraktar, 1988*).

İbn-i Kemal'e göre, Kur'an-ı Kerim akla nazil olmuş ve onda yeralan emir ve nehiyeler akıl sahiplerine sunulmuştur. Birçok ayette geçen "ya ulu'l-elbâb" (ey akıl sahipleri!) ifadesi bunu açıkça ortaya koymaktadır. Gene bir hadiste Peygamberimiz, "Allah kullarına akıldan daha güzel bir şey bahsetmemiştir" buyurmuştur (*Paşazâde, 1781*). İnsanın cismânî varlığı nasıl can ile kaim ise, can da sonuçta akıl ile kaimdir. Kemal Paşazâde "Nesâyih" adlı eserinde aklın önemine dair Aristoteles'in ve Plato'nun sözlerinden örnekler verir. Aklın herkes için gerekli olduğu doğrudur ancak, padişahların ülkeyi yönetirken akıldan başka ortakları yoktur. Memleket işlerinin adalet üzerine yürütülebilmesi ve doğru bir istikamet tutturulabilmesi, aklın rehberliği olmaksızın zor, hatta muhaldir (*Paşazâde, 1781*).

Düşünürümüz, bilgi edinmede duyu organları-

nın önemini inkar etmez. Ancak bu süreçte aklın önemi duyulardan daha fazladır. İnsan baş gözüyle göremediği şeyleri akıl gözüyle görebilir. Dahası akıl gözünün katkısı olmaksızın baş gözüyle görülen şeyler görülmüş sayılmaz.

Kemal Paşazâde, akıl gözünün önemine ilişkin bir hikaye nakleder. İmam Şâtübî' nin çok okuyup yazmaktan gözleri görmez olmuştu. Yaşadığı dönemde yöneticilerden birisine şifreli bir mektup ulaşı. Yöneticinin çevresinde bulunan alimler mektubun yazısının bir türlü okuyamazlar. Sonuçta Şatıbî'ye müracaat ederler. Şatıbî katiplerden birisine mektupta yazılanları aynen bir buz parçasının üzerine kazımasını söyler. Şâtübî, elleriyle dokunarak şifreli yazıyı okumaya muvaffak olur (*Paşazade, 1781*). Kemal Paşazâde'nin insan aklının önemini vurgulamak için seçtiği bu iki misal bizce çok önemli ve yerindedir. Aklın "Arab diyarında olduğu halde Acem diyarında olanları seyretmesi" adeta **M. Scheler'** in geist teorisini hatırlatmaktadır.

Scheler'e göre insanın geist varlığı, psiko-vital varlığından öte bir anlam ifade eder ve kişinin karşısına dünyayı koyar. Akıllı ve algılama aktını içeren geist-varlık (insan olma durumu) insanı çevresinden özgürleştirerek onu dünyaya açar. Buna karşılık insan biyolojik bir varlık olarak adeta çevresinin mahkumudur (*Mengüşoğlu, 1988*).

Kemal Paşazade "*Enne'l Akle ma Hüve?*" adlı risalesinde, akıl sahiplerini ikiye ayırır. Birincisi, üstün bir olgunluğa ve sezgi gücüne (*işrak*) sahip olan ve nitelik ve nicelik bakımından diğerlerinden farklı olan kimselerin akıl- larıdır. Bu tür akıllara sahip olan kimseler, herhangi bir mantıksal öncüle ihtiyaç duymadan bilgiye doğrudan ulaşırlar. Kemal Paşazâde'ye göre nadiren bulunan böylesi kutsal akılların başkasından bir şey öğrenmeye ihtiyaçları yoktur. Bunlar her şeyin bilgisine, içlerinde meydana gelen aydınlanma (*işrak*) yoluyla doğrudan ulaşırlar. İkinci kısım akli güçlere sahip olanlar ise böyle değildirler. Bunlar nazari bilgileri elde etmede ta'lime, başkalarından yardım istemeye ve onu hatalardan koruyacak mantıksal yasalara (*kanun-u smâi*) muhtaçtırlar. İbn-i

Kemal'e göre, Kaf Suresinde geçen bir ayette bu iki tür akla işaret edilmektedir:

"Hiç şüphesiz, bunda **kalbi olan ya da bir şahid** olarak kulak veren kimse için elbette bir öğüt vardır" (*Kaf 50: 37*).

Ayette geçen "kalbi olan" ifadesi ile birinci tür kutsal akla, "şahid olarak kulak veren" ibaresi ile de ikinci tür akla işaret edilmektedir. "Kalbi olanlar", kutsal dünyaya vakıf olma isti'dâdı bakımından büyük bir dereceye sahiptirler; bunlar idrak gücü bakımından tamdırlar. "Şahid olarak kulak veren" akıl ise araştırmaya, düşünmeye, başkasından yardım almaya gereksinim duyar. İşte bu akıl mantık ilminin üzerine bina edildiği akıldır. Mantığın önemli bir konusu olan tümeller tamamen bu ikinci tür akılla ilgilidir ve "verilen" bir şey olmaktan ziyade "istenilen" ve "kazanılan" bir şeydir (*Paşazâde, 1864 a*).

Müslüman filozofların akılla ilgili başlangıçtan beri kabul ettikleri genel ilkelerden biri de, pasif akıl (*akl-ı münfail*) olarak insan aklının kendi başına bilgi üretmede yetersiz kalması ancak, faal aklın yardımıyla aktif hale geçebilmesidir. Faal akıl müslüman filozofların terminolojisinde daha kutsal bir anlam kazanarak Cebrail'le aynıleştirilmiştir. Mâturîdî kelamcılara göre ise akıl parlak latif bir cisim olup etkisini kalpte göstermektedir. Kalb aklın nuruyla eşyayı idrak etmektedir (*Pezdevî, 1980*). Akıl konusunda Maturidî'lerden farklı düşünmeyen Kemal Paşazâde, insan aklını, Peygamberimizin "Allah'ın ilk yarattığı şey akıldır" hadisinde haber verilen aklın aydınlatmasıyla ortaya çıkan "kalbin bir nuru" olarak görür. İnsan nefsi, idrak edebilme potansiyeline sahiptir. Hadiste geçen "ilk yaratık olan akıl" onu aydınlatınca, insan nefsinde potansiyel olarak bulunan idrak edebilme gücü aktif hale gelir. Akıl dediğimiz şey, ilk aklın aydınlatmasıyla hasıl olan manevî bir nurdan ibarettir. Kemal Paşazade bu konuda filozoflardan farklı düşünmektedir. Bu yüzden Suhreverdî'yi, "insan aklını aydınlatan "ilk akıl" değil, onuncu akıl olan faal akıldır" dediği için eleştirmektedir (*Paşazade, 1864 a*). Düşünürümüze göre akl-ı evvelin insan aklını aydınlatması, güneşin ışıyla eşyadaki şekilleri renkleri

ortaya çıkarması gibidir. İnsan ancak eşyayı güne-şin aydınlatmasıyla birlikte görebilir. İşte kalpte bulunan görme gücünün pasif halden aktif hale geçebilmesi için, ruhanî bir aydınlatmaya gerek duyar. Nasıl ki evrende, güneş, ay, yıldızlar ve ateş gibi dört çeşit ışık kaynağı varsa, ruhanî alemde de dört çeşit ışık kaynağı vardır: Mebde-i Evvel (Allah), en şerefli ve en büyük ruh, (Hazret-i Muhammed ?), meleklerin dereceleri ve insan ruhu. İnsanların ruhları da iki kısımdır. Birincisi, dışarıdan aldıkları ışıkla faal hale geçen ruhlar. Peygamberlerin ruhları böyledir. İkincisi de, kendi gayret ve çabasıyla faal hale gelen ruhlar. Allah'a inanan filozofların ruhu ikinci tür ruhlar arasında sayılır (Paşazâde, 1864 a). Görüldüğü üzere Kemal Paşazâde peygamberlerin aklını, filozofların aklının önüne koymak suretiyle, İbn-i Sina' dan farklı düşünmektedir.

KEMAL PAŞAZÂDE'YE GÖRE AKLIN ŞEREFİ

Aklın önemini ve değerini bilgi üretmedeki rolü bakımından ele alan Kemal Paşazâde, "aklın şerefi, üzerine yöneldiği nesnenin (ilmin) şerefiyle ölçülür" demektedir. Aklın kendisine yöneldiği şeyin ilim olduğu, düşünürümüzün cümlelerinden anlaşılmaktadır. İbn-i Kemal ilmin önemiyle ilgili olarak Kur'an' dan bazı ayetler zikreder. Bunlardan birisi En'am Suresinde geçen şu ayettir:

"Ölü iken kendisini dirilttiğimiz.."(En'am 6: 22) Düşünürümüz, ayette geçen dirilmenin "ilim" ile gerçekleşeceğini savunur. Kemal Paşazâde ayrıca eserlerinde Peygamberimizden aklın şerefi ile ilgili rivayet edilen hadisleri de zikretmektedir :

"Ey insanlar aklediniz ve birbirinize akı tavsiye ediniz; onunla bilirsiniz; akıllı kimse genel görünüm olarak kötü olsa bile Allah'a itaat etmiş olmaktadır."

"Melekler akılla Allah'a itaat ederler. İnsanlar' dan mümin olanlar akılları kudretince çalışır çabalar. Onların Allah'a itaat etmeyi en çok bilenleri en iyi olanlarıdır".

Peygamberimizin eşi Hz. Aişe şöyle dedi:

"Ya Resulallah ! ,-Temim Dari'ye "sizin için derecesi en yüksek olan şey nedir?" diye sordum, o da

"akıldır" dedi. (Size göre) insanların dünyada birbirlerine olan üstünlüğü ne iledir ? Peygamberimiz şöyle cevap verdi: Ben de Cebrail'e sordum: En yüksek derece nedir? O da "akıldır" dedi."

" Her şeyin bir aleti vardır. Mü'minin aleti ise akıldır. Her şeyin bir bineği vardır, mü'minin bineği ise akıldır; her kavmin bir gayesi vardır, kulların gayesi ise akıldır; her kavmin bir çobanı vardır, kulların çobanı ise akıldır; her tüccarın malı vardır; müctehidlerin malı ise akıldır. Her ev halkının bir gözeteni (kayıyum) vardır, doğruların evlerinin gözeteni ise akıldır. Akıl bakımından en güçlü olanınız Allah'tan korkma bakımından en şiddetli olanınızdır"(Paşazade, 1864 b).

Buna rağmen genelde sufilerin çoğunlukla akılı kötiledikleri bilinmektedir. Kemal Paşazade, Gaz zâlî'nin görüşlerine başvurarak bunun sebeplerini ortaya koymaya çalışır. Sufilerin kötiledikleri akıl, insanların ismini sürekli olarak anlamsız kısır tartışmalarda andığı akıldır. Yoksa, Allah Teala ve Peygamberin doğruluğunu bilen ve Allah Teala'nın övgüsüne mazhar olan "batınî görüş nuru"nun kötülenmesi nasıl düşünülebilir? (Paşazade, 1864 b).Öyle anlaşılmaktadır ki Kemal Paşazade de tıpkı Gazzâlî gibi, sufilerin mutlak anlamda akılı kötilediklerini, ancak aklın olur olmaz her yerde yanlış bir şekilde kullanımını hoş karşılamadıklarını düşünmektedir.

İbn-i Kemal aklın önemini ve şerefini nesirle anlatmanın mümkün olmayacağına inanmış olmalı ki, uzunca bir şiirinde aklın ne kadar şerefli bir varlık olduğunu anlatmaya çalışır. Şiir, aklın yaratılmasından sonra Allah'la aralarında geçen bir konuşmayı konu edinmektedir Akılla Allah arasında geçen İbn-i Kemal'in şiirle dile getirdiği bu diyalogun kaynağı genellikle muhaddisler tarafından uydurma kabul edilen şu hadise dayanır : "Allah buyurdu ki akıldan daha güzel bir şey yaratmadım. Ona gel dedim, geldi. Git dedim gitti. Dedim ki bana senin vasıtanla ibadet edilir; senin vasıtanla mükafaat verir, senin yüzünden cezalandırırım" (Yavuz, 1989).

Düşünürümüzün akılla ilgili bir başka eserindeki ifadeler, buna benzer bir hadisin Gazzâlî' nin "İhya-u Ulûmu'd-Din adlı kitabında geçtiğini

göstermektedir (*Paşazâde, 1864 b*). Bu hadisin niçin uydurma bir hadis olduğu hadisçiler tarafından geniş bir şekilde ele alınmıştır (*Yavuz, 1989*). Bu meselenin teknik bir yönüdür. Ancak bize göre bu hadis, içerisinde İslamî rasyonalitenin en güzel bir biçimde ifade edildiği özdeyiş gibidir.

Kemal Paşazâde'nin şiirinde akıl, Allah tarafından nur görünümlü ve sevimli bir şekilde yaratılmış bir varlık olarak takdim edilir. Buna rağmen yaratıcısının mutlak hakimiyeti altında olup O'nun emirleri dışına çıkamaz:

*Yarattı akli çün Bâri Teâlâ
Münevver hey'et ve mahbûb zîbâ
Dedi Hazret: gel ey akl-ı mükerrem
Yönünü bana dön; döndü hemândem
Buyurdu Hak yine, Ey akl-ı dâna!
Dön ardn, diyincek döndü hemânâ
Dedi, "dur!", durdu," otur!" oturdu
Her ne emrettiyse yerine getirdi (Paşazâde,
1781).*

Görüldüğü üzere bu beyitler aklın Tanrı katındaki değerini vurgulamakla birlikte, onu her bakımdan Tanrı'ya bağımlı olduğuna dikkat çekmektedir. Daha sonra Tanrı, akıldan kendisini tanıtmamasını ister. Akıl büyük bir tevazu içinde, kendini tanıtırak, kendinde bulunan tüm meziyetleri Tanrı'nın verdiğini dile getirir :

*Çün aklı böyle gördü Rabb-i İzzet
Dedi; kimsin sen ey pakize-fitrat?
Dedi; Ya Rabbi ben ol fitrat-ı münhâyenem
Ki cevdim feyz vermiştim anâyenem
Kîm evvel çün senindir varlık ey Hak!
Ki mevcud senin kamu mevcûd-u mutlak
Görünen bende bu hüsn dilarâ
Cemâlin pertevidir âşikârâ
(Paşazade, 1781).*

Aklın kendisini tanıtmamasını müteakip, Tanrı tekrar akla dönerek ona taltifler yağdırır ve kendisinin yaratılış amacını ve evrendeki pozisyonun ne olduğunu açıklar. Akıl burada evrenin ilâhı olarak gösterilmektedir. Ancak bu ifade bize göre aklın evrendeki tasarruf gücüne dikkat çekmekte olup, mecazî olarak anlaşılmalıdır :

*Dedi Hakk, ey azîz-âferîneş!
Meded bahş ve hayat efzây-ı dâniş!*

*Celal-i izzetime içerim and
Ki kılam seni âlemde hudâvend!
Anın kim fazlun ola hem tarîkî,
Ki seni ol kulumun kılam refîki
Muhakkak bil sen ey abd-ı müeddeb!
Bana seninle olurlar mukarreb.
Anı kîm devlet etdî sana hemrâh,
Dû âlemde ânundur izzet ve câh
(Paşazâde, 1781).*

Bundan sonra akıl, hayâ ve iman arasında bir karşılaştırma yapılır. Her üçü de Cebrail tarafından insanın (Hazreti Adem) önüne getirilerek bunların ayrı ayrı meziyetleri sayılıp dökülür ve ondan bunlardan birisini tercih etmesi istenir. Ancak insan sonunda aklı seçer. Cebrail, iman ve hayaya Tanrı'nın huzuruna geri dönmelerini söyler:

*Nazar kılarken ol deryây-ı temîz
Göründü hüsn-i akl ana dilâvîz
Çün akla gâlib geldi meyl-i âdem
Kabul etti safâ ile hemândem*

(...)

*Dedi Cibril imân ve hayâ
Dönün imdi Cenab-ı Kibriyâya
Nasibi imiş oldu ademin akıl
Sezâyı ki kılam Hazret'e nakil.
(Paşazâde, 1781).*

İman aklın ve akılla birlikte olmanın öneminin farkındadır ve Cebrail'e dönerek kendisinin akılla birlikte kalmak istediğini söyler:

*Dedi iman ey Tâvus-ı Şehr
Gürûh-ı enbiyâyâ dahî rehber
Benim kadr-i celâlim akılladır
Benim fark-ı cemâlim akılladır
Haber ver bana ey şâh-ı eflâk
Kim eder beni akıl olmasa idrak!
Hak üdî çün beni aklın refîki
Ki oldur bana dildâr-ı hakîkî*

(...)

*Beni yâr-i azizimden ayırma!
Sıcak dem sâhibinden ayırma!
(Paşazâde, 1781).*

Cebrail çaresizlik içinde hayaya dönerek tekrar Tanrı'nın huzuruna gitmesini söyler. Ne var ki

haya da, kendisinin imanın bir parçası olduğunu söyleyerek iman gibi akıldan ayrılmayı reddeder:

Haya imana tâbi', iman akla tâbi'
İkisin dahî akl oldu câmî
Kimin ki akl oldu kendine yâr
Haya ona muhibb iman hevâdâr
 (Paşazade, 1781).

Kemal Paşazâde, bundan sonraki aşamada akıl ve nefsi karşılaştırarak, kötülüklerin kaynağı olan nefsi alt etmek için akla uymak gerektiğini söyler:

Yarattı çün Hakk nefsi-i müennes
Kim ona basılan olur muhannes
Velî oldur virüb nefse tasarruf
Ki avret altında ede tasarruf! (...)
Kimin ki akl ola peşivâsı
Anın arza değer dikse livası
 (...)

Direş, nefis üzere aklını emîr et
Muin ol akla nefsin esîr et
 (Paşazâde, 1781).

Din, iman, Tanrı gibi kutsal değerlere ilgisiz davrananlar, İbn-i Kemal'e göre akıl bakımından eksik kimselerdir:

Kimi görürsen yok meyli dine
Anı hamleyle akl eksikliğine
 (Paşazâde, 1781).

Kemal Paşazâde eserinin bir başka yerinde de akıllılarda bulunması gereken on hasletin en başına "Allah'tan korkma"yı koyar. Bu sebeple Kemal Paşazâde'nin yukarıdan beri sözünü ettiği akıl, mutlak anlamda akıl değildir. Akıllılarda bulunması gereken diğer dokuz özellik ise şunlardır. Aklını nefsin arzularına hakim kılmak, doğru sözlü olmak, her şeyi tedbir ile işlemek, sürekli başkalarına danışarak iş görmek (zira danışılarak görülen işlerde akıllar çoğalarak birbirlerine yardım ederler), güzel sözlü olmak, haya sahibi olmak, yaratıklara iyi davranmak, Allah rızası için alçak gönüllü olmak, nefsin emrettiğini işlememek (Paşazade, 1781). Kemal Paşazâde'nin "akıllıların hasletleri" olarak söz ettiği bu on unsurun çoğunun gündelik pratik hayatla ilgili olan ahlakî davranışlara ait olduğu görülmektedir. Böylece mo-

dem ortaçağın akla yüklediği ve değerlerle bağı zayıflamış fonksiyon ile, Türk-İslam düşünürlerinin akla yüklemiş olduğu fonksiyonun farklılığı bu şekilde bariz hale gelmektedir.

Akıl, şerefli olmakla birlikte birtakım ayıpları da bünyesinde barındırmaktadır. Daha önce de, İbn-i Kemal'in akli aydınlatıcılığı bakımından ateşe benzettiğini görmüştük. O, akla arız olan eksiklikleri de ateşle kıyaslayarak ele almaktadır. Nasıl ki ateş, elbiseleri kirleten dimağı kurutan dumanla karışık bir halde bulunursa, akıl da şüphelerle karışık bir halde bulunur. Keza ateşin doğasında varolan aydınlatıcılık ve yakıcılık, aklın doğasında da vardır. Akıl güçlü delillere dayalı olarak düşünürse aydınlatır, diğer yandan şüpheli şeylere dayalı olarak faaliyet gösterirse yakar. Örneğin yanan bir kandil en küçük bir şeyden etkilenerek sönebilir. Diğer yandan aklın aydınlığı da, kendisinde oluşan en küçük bir şüphe dolayısıyla sönebilir. Kandili küçük bir eve koyduğunuzda evi çok güzel aydınlatır. Oysa geceleyin uçsuz bucaksız çölde yanan bir kandilin değil aydınlatması ışığını fark etmek bile zordur. İnsan akli da matematik ve geometri gibi basit konular üzerinde düşünürken, ışığını çok parlak bir şekilde salarken, daha geniş ve ulvî konulara yöneldiğinde adeta kendi etrafını bile ısıtmaz. Hatta insan ruhu kendisi hakkında bilgi edinmek, ışığını kendi üzerine salmak istediğinde sönmüş bir lamba gibi olur ve her taraf şüphelerle dolar. İnsan aklının verdiği aydınlık geceleyin lambanın verdiği aydınlığa benzer. Halbuki gündüzün güneşin doğmasıyla birlikte lamba artık hiç bir işe yaramaz. İşte insan akli da, temiz ruhların karşısında ışığını belli edemez. İnsan akli, şu ya da bu şekilde insanın önünü ölünceye kadar aydınlayabilir. Ancak bedeninin ölümüyle birlikte, gayb alemin- den üzerine düşen ışığın etkisiyle aklın nurundan ortada hiç bir eser kalmaz (Paşazade, 1864 a). İnsan aklının sınırlarını ortaya koyan bu ifadeler, tıpkı Gazzali'nin yaptığı gibi filozoflara yönelik bir eleştiri olarak görülebilir.

Ruhani alemde gelen bu ışığı daha iyi alabildikleri için bazı akıllar diğerlerinden daha üstündür. Kemal Paşazade, ünlü filozof Suhrever-

dî'nin "Elvah" adlı kitabından alıntılar yaparak eski İran padişahlarına verilen "*kiyan-ı hurre*" nitelemesinin bu anlama geldiğini söylemektedir. İbn-i Kemal'e göre yöneticilerde bulunan bu kutsallık dolayısıyla halk onlara boyun eğer ve isyan duygusu beslemez (*Paşazâde, 1864 a*). Şeyhulislam İbn-i Kemal'in yukarıda kullandığı "*kiyan-ı hurre*" terimi eski İran padişahları için uygun görülen kutsal bir ünvandır. *Kiyan*, Farsça bir kelime olup sözlüklerde, "padişah" ve "büyük kimseler" anlamına gelmektedir. "*Hurre*" ise Farsça'da, padişahlara ve din adamlarına Tanrı tarafından verilen kutsal paye demektir. Bu durumda "*Kiyan-ı hurre*" nin "kutsanmış padişah" anlamına gelen bir kelime olduğu anlaşılmaktadır. Bu sıfat mecusilik inancına göre padişahlara veriliyordu. Kemal Paşazade bu şekilde yöneticilerin, Tanrı tarafından kutsanmış kimseler olmaları dolayısıyla, akıl bakımından üstün bir melekeye sahip olduklarına işaret etmiş olmaktadır.

Düşünürümüze göre pratik hayatın devamı için gerekli olan akıl, insana bahşedilen bir özelliktir. Buna rağmen çeşitli hayvanlarda bulunan özellikler insanı büyülemekte, onların da akıllı olup olmadıkları konusunda şüpheye düşürmektedir. Kemal Paşazade, arının peteklerini belli bir geometrik şekilde yapmasını bir tedbir harikası olarak görür. Ünlü Mutezile düşünürü Cahız'ın "Kitabu'l-Hayavân" adlı kitabından iktibaslarla bulunarak uzun uzadıya bu konudan bahseder. Peteklerin yan yana dizilmesiyle birlikte kenarlarda hiç bir boşluk kalmayacağı için, arı peteklerini başka bir şekilde değil altıgen şeklinde yapmıştır. İşte bu durum arıda da akla benzer bir şeyin bulunduğunu gösterir. Kemal Paşazâde, karınca, örümcek, tilki, eşek, deve gibi bazı hayvanların özelliklerinden de bahsederek, konuyu daha da açar. Hatta Kur'an'da yer alan bazı ayetleri zikreder. Tüm bu olgulardan hareketle bazılarının hayvanların akıl sahibi olduklarını ileri sürdüklerini söyleyen Kemal Paşazade, bu görüşe katılmaz. O, hayvanların akla sahip olduğunu söylemenin ifrat, bu ve benzeri işaretlerin, onlarda *hakim* olan Allah'ın tedbirinin varlığına işaret etmediğini ileri sürmenin ise tefrit olduğunu söylemektedir.

Ona göre en mutedil tutum, hayvanların Allah'tan gelen ilhamla bu gibi tavırlar içinde bulduklarını kabul etmektir (*Paşazâde, 1864 a*). Şayet hayvanların da akla ve ilme sahip olduklarını söylersek, bu durumda insanın ayrıcalıklı durumu ortadan kalkar. Neticede hayvanların fiil ve hareketlerinin de kasıtlı ve irvâdî olduğunu kabul etmememiz gerekir. Oysa bu hayvanların içinde buldukları gerçekliğe aykırıdır (*Paşazâde, 1864 a*). Nahl Suresinde Allah'ın bal arısına vahyettiği vurgulanmıştır:

"*Rabbin balansına şöyle vahyetti: "(Halktan ayrılıp Hakk'a sarılmak için) dağlardan evlerden, ağaçlardan ve insanların kurdukları çardaklardan da..." (Nahl 16:68.)*

Kemal Paşazâde'ye göre özel anlamda vahye mazhar olan arının, diğer hayvanlardan üstünlüğü ile tasavvuf ehlinin diğer insanlardan üstünlüğü arasında bir kıyaslama yapmak mümkündür. Arılar yuvalarını kimsenin göremeyeceği ıssız yerlere yaparlar. Tasavvuf ehli de genelde halktan uzak bir yaşamı tercih eder. Gene bunların niteliklerinden birisi de yaşadıkları yerleri, elbiselerini ve yiyeceklerini temiz tutmalarıdır. Aynı şekilde arılar da temiz olmasıyla bilinir. Karnında taşıdığı balı, çamur, toprak vb. pisliklere karışmaması için, temiz taşların ya da temiz tahtaların üzerine koyar. Pisliğin ya da necasetin üzerine konmaz. Bu davranışıyla üzerine necaset bulaşmasından kaçınmak ister (*Paşazâde, 1864 a*).

İbn-i Kemal Kur'an'da zikredilen arıya vahy edilmesi gerçeğinden hareketle, hayvanların hayatlarını sürdürmeye yönelik tedbirlerinin, dışarıdan bağımsız kendi içgüdüleriyle olup biten bir şey olmadığına, bunların Allah'ın ilhamı olduğuna işaret eder. Ayetteki ilham fiilinin "vahiy" kelimesiyle ifade edilmiş olması, arının diğer hayvanlar arasında rüşd bakımından daha ileride olduğunu gösterir.

SONUÇ

Evrendeki mevcut varlık türlerinden her birinin bağlı olduğu bir "müdebbir nefis" olduğunu söyleyen İbn-i Kemal, bu nefislere bazen İşrak

felsefesinin etkisiyle "rabbü'n-nev" (türlerin sahibi) bazen de "melek" adını verir. Düşünürümüze göre insanın durumu diğerlerinden çok farklıdır. Aslında insan da "nefs-i natıka" denilen bir aklın kontrolü altındadır. Buna rağmen her insan ayrı bir tür mesabesindedir. Her bir türün bağlı bulunduğu müderris nefisler ya da melekler o türe yönelik afetleri bertaraf ederek türün evrende bekasını temin eder. İnsanın tür olarak bağlı bulunduğu "nefs-i natıka" adlı müderris dışında birey ola-

rak kendi fiillerinde özgürdür. Ancak evrenin diğer yaratıkları belli bir dereceleme içinde de olsa kendi türlerinin müderrislerine insandan daha fazla bağlıdırlar. Kemal Paşazâde'nin bu görüşlerindeki müracaat ettiği kaynak Fahreddin Razi'nin (1149-1210) "*Metalib-i Aliye*" adlı kitabıdır. Razi, Peygamberimizden bazı sözler naklederek göklerdeki varlıklar gibi yeryüzündeki her bir varlığın da tür olarak ayrı bir meleği olduğunu ileri sürer (*Paşazade, 1864 a*).

KAYNAKLAR

BAYRAKTAR, M; 1968, İslam Felsefesine Giriş, Ankara.

DAVUTOĞLU, A; 1996, İslam Düşünce Geleneğinin Temelleri Oluşum Süreci ve Yeniden Yorumlanması, Divan, c.1.

FAZLURRAHMAN; 1965, islamic Methodology İn History, Karaçi / Pakistan.

GAZZALÎ; 1939, İhyau Ulûmiddîn (c. 1) Mısır.

İBN-İ SİNA; 1987, Kitabu'l-Hudûd, Tahran.

KİNDÎ; 1994, Felsefî Risaleler, çeviri ve inceleme Mahmut Kaya, İstanbul.

MENGÜŞOĞLU T; 1988, İnsan Felsefesi, İstanbul.

ÖÇAL, Şamil; 1998, Kemal Paşazâde'nin Felsefî ve Kelâmî Görüşleri, Ank.Ün.. Sos. Bil. Enst. Yayımlanmamış doktora tezi, Ankara.

PAŞAZÂDE, Kemal; 1864, Akıl İnnel-Akle ma Hüve?, Sül. Ktb. Tırnovalı, vr.92a-96 1781, Nesâyih Nesâyih, Sül. Ktb., Esat Efendi.

1864, Tarif Ta'rîfi'l-Aki, Sül. Ktb., Tırnovalı, 99a-101b.

PEZDEVÎ, M; 1980, Ehl-i Sünnet Akaidi, çev. Şerafeddin Gölcük, İstanbul.

YAVUZ, Y. Ş; 1989, Akıl, Türk. Diy. V. İslam Ansk. C. II.

**IMPORTANCE OF HUMAN INTELLECT AS OBSERVED IN
THE WORKS OF KEMAL PASHAZADE**

Dr. Şamil ÖÇAL

Kırıkkale University, Faculty of Science and Letters

ABSTRACT

Kemal Pashazade, (d.1534), a Şeyhu'l-İslam in Ottoman Empire, wrote many books in Arabic, Turkish and Persian Languages. In this article his views on human intellect has been considered. Kemal Pashazade's views on the human intellect show the importance giving to the mind within the Turkish-Islamic philosophical tradition. According to K. Pashazade, the human intellect is God's first and most important creature. Therefore he argues that the intellect is the second - After Allah, who is the first - reason of all creatures. However, the intellect can gain it's value only by obeying in the rules of God. He also emphasizes the importance of the intellect in a long poem. In this poem he claims that Allah created the intellect as a "god of universe." When Allah asked the first man (Adam) to choose only one among the intellect, faith and modesty, Adam choose the intellect without any hesitation. According to Kemalashazde, the faith and modesty come after the intellect.

Key Words :

Kemal Pashazade, Intellect, Eyes, Faith, Modesty, Religion, God, Man.

Разум и Значение Разума в Произведении К. Паша-заде

Др. Шамил Оджал
Университет Кырык-кала

РЕЗЮМЕ

Османский шейх-уль-ислам Кемаль Паша-заде был автором многих произведений на арабском, персидском и турецком языках. В данной статье рассматриваются его воззрения о разуме. Слова К. Паша-заде о разуме показывают важное значение, придававшееся разуму в традиции тюрко-исламской философской мысли. С точки зрения К. Паша-зады, разум - это самое почтенное и самое первое создание бога. Тем самым, разум есть вторая - после бога - причина всех созданий. Однако, разум приобретает ценность если только он придерживается воли бога. К. Паша-заде также подчеркивает ценность разума и его почетное место перед богом в одном своем длинном стихотворении. Здесь образно говорится о том, что бог создал разум как господа вселенной. Когда бог предложил выбрать между разумом, верой и стыдом, человек без всякого колебания отдал предпочтение разуму. Потому что, вера и стыд занимают не столь высокое место в сравнении с разумом и подчинены ему.

Слова-ключи :

Кемаль Паша-заде, Разум, Глаза Головы, Глаза Разума,
Вера, Стыд, Религия, Бог, Человек

EĞİTİMDE YENİ DEĞERLERE DOĞRU

Doç. Dr. Zuhal CAFOĞLU

Gazi Üniversitesi, TEF, Eğitim Böl. Öğr. Üyesi

ÖZET

Bilgi çağı ile başlayan dönüşüm hareketleri günümüzde büyük bir ivme kazanmıştır. Sektörler küreselleşme yolunda önemli dönüşümlere imza atarken dönüşümlerin, yönetsel, sosyal, teknik ve davranış sistemleri içinde bir bütün olarak gerçekleştirilmesine dikkat edilmelidir.

Bu dönüşümde en önemli görev örgüt liderlerine ve eğitim kurumlarına düşmektedir. Artık örgüt liderleri geleneksel roller yerine, yeni roller (takım çalışması, iletişim, işbirliği, yaratıcı düşünme, güven) benimseyerek örgütlerini dönüştürme çabası içine girmelidirler.

Eğitim örgütleri de artık insanı yalnızca bireysel veya entelektüel boyutuyla görmeyip, bu boyutları sosyal boyutlarla bütünleştirme çabası içinde olmalı ve dönüşümlerini bu doğrultuda gerçekleştirmelidir. İnsan sosyal kimliğine sahip çıktığı oranda örgütsel başarı zirveye ulaşabilecektir. Bu sosyal kimlikte en belirgin özellikler değerleri paylaşma, güven, insanlarla birarada yaşayabilmedir.

İşte eğitim örgütlerinin yapmaları gereken şey kendi kültürel değerlerini özümsemiş, ona sahip çıkan, bu değerler doğrultusunda hareket eden, etik değerlere sahip, paylaşan, güvenen ve güvendirilen insanların yetiştirilmesidir.

Anahtar Kelimeler :

Dönüşüm, Eğitim, Güven, Liderlik

GİRİŞ

Küresel hareketlenmeden bütün ülkeler nasibini almış ve özellikle 1980'lerden sonra hızlı bir değişim süreci içine girmişlerdir. Diğer alanlar gibi eğitim sistemi de bu değişimden önemli boyutlarda etkilenmiştir. Değişimden kaçmak mümkün değildir ama değişimin yönlendirilmesi ve toplumun kendi değerleri içinde yorumlanabilmesi mümkündür.

Çünkü değişme yeni bir düşünme yolu gerektirir. Örgütsel sistemde değişme, yeni bir düşünme, yorumlama ve harekettir. Çünkü değişme temelde olumlu ve yaratıcı özelliğe sahiptir. Oh-*mae*'nin ifade ettiği "**sınırsız dünya**"ya ulaşabilmede düşüncenin yeniden şekillenebilmesi gerekir ki bu da ancak yaratıcı düşünceyle mümkün olabilecektir.

Covey, yaratıcı düşüncenin temelinde paradigma değişiminin bulunduğunu ifade ederken (1998), Albert Einstein da "karşılaştığımız önemli sorunları, o sorunları yarattığımız düşünce düzleminde kalarak çözemezsiniz" şeklinde ifadelendirmektedir. İşte düşünce metodundaki değişim, son günlerde ivme kazanan değişim ve dönüşümün dayanak noktası olmuştur.

DÖNÜŞÜM

Artık değişim ve dönüşümün yoğun olarak gündemde olduğu çağımızda yapısal geçişler önem arz etmektedir. Bu konuda çalışma yapan bilim adamları, değişimin ivme kazandığı bu ortamda sistemleri dönüştürmenin zorunluluğundan bahsederken bu dönüşümü gerçekleştirecek uygulayıcıların niteliklerini de belirtmişlerdir. Dönüşüm ve değişimin bütün aşamalarında (*James'in, 1997*) ifade ettiği gibi **gelecek zaman da düşünmek, yüksek sesle düşünme yeteneğini, başka bir deyişle konu üzerinde özgürce konuşabilmeyi gerektirir.**

Özgürce düşünme ve konuşma zemininin hazırlanmasında en önemli rol eğitim örgütlerine düşmektedir. Bireysel insanı toplumsal insana dönüştürmesi gereken eğitim kurumları acaba kendilerinin sorumluluk alanında olan bu görevleri

yerine getirebiliyorlar mı? Şu andaki eğitim kurumları ne durumda? ve Özgürce düşünme ve konuşma zemininin hazırlanmasında rol oynayacak olan eğitim kurumları bu çerçevede kendilerini özgürce ifade edebiliyorlar mı? Kendisini özgürce ifade edemeyen, statüsünü belirleyemeyen ve aynı zamanda tartışamayan eğitim örgütlerinin, özgürce düşünme ve konuşma zemini hazırlayabilmesi de mümkün değildir. Çünkü yalnızca bireysel insanı yetiştirmeye yönelik eğitim kurumları, sürekli olarak toplumsallık boyutunu ihmal ederken, bu ihmal edişle beraber kendi geleceğini de tehlikeye sürüklemektedir. Bireysellik kültürü ile yetişen nesillerin de eğitim örgütlerinin geleceğini sahiplenmede çok fazla bir performansları olmayacaktır. İşte bu gerçeğe bağlı olarak özellikle gelişmiş ülkelerin eğitim sistemlerine ilişkin olarak yaptıkları reform hareketleri bu problemlere çözüm arayışları olarak görülebilir. Gelişmiş ülkelerin bilgi çağı gerçeğini göz önünde bulundurarak eğitim sistemlerini "sürekli gelişme" felsefesiyle küreselleşen dünyayla bütünleştirme çabaları eğitim kurumlarının konumları açısından ve geleceği yaratmaları açısından önemli çalışmalar olarak ifade edilirken yetersiz kaldığı da görülmektedir.

Sanayi devrimi ile başlayan toplumsal çözülme sonucu, mekanik bir kitle kültürünün oluştuğu gözlenmektedir. Toplumsal değerler, etik ve güven gibi kavramlar hızla değer yitirirken, bireysel çıkarlar ve bireysel rekabetin yükselen değerler arasında oldukları gözlenmeye başlanmıştır. Hatta bir çok sosyolog çeşitli araştırmaları ile de bu konuya dikkat çekmeye çalışmışlardır (örneğin Durkheim).

Bilgi çağına gelindiğinde aynı problemler daha karmaşık boyutlara sahip olurken, bazı sosyal kurumların da değer kaybına uğradıkları gözden kaçmamaktadır. Aile ve eğitim kurumları bunların başında gelmektedir (*Gibson, 1997*). Özellikle modernizmin ağır etkisi ile şekillenen eğitim kurumlarında "belirlenen çerçevenin dışında" farklı bir düşünce sistematığının işlenmesine yer verilmezken, dürüstlük, güvenilirlik, tutarlılık, adalet ve birçok toplumsal erdemler görmemezlikten gelinirken, hala beyaz ile siyah renklerin hakim ol-

duğu dünya düzeni ile bütünleşmeye çalışılırken gelecekte çok fazla bir şey beklenmemektedir. Zaten geleceğe bakıldığında nereye gidildiğinden ve ne de gidilen yere nasıl ulaşılabileceği konusunda endişe vardır. Artık önümüzdeki ufka doğru uzanan uzun ve düz bir yol yok. Ama bunların hiçbiri bizi geleceği şekillendirmekten alıkoymamalıdır. Kısaca geleceği bazı değerler çerçevesinde yeniden düşünmek gerekmektedir. Bu yeniden düşünüş içinde de John Naisbitt' in de (1997) belirttiği gibi artık "küresel düşün ulusal karar ver" olarak değil, "ulusal düşün, küresel karar ver" olarak ifade edilmektedir. Çünkü artık küreselleşme ile beraber insanların kimliklerini ifade eden temel değerlerin korunması gerektiği tezi de ağırlığını gittikçe artırmaktadır.

Artık eğitim örgütlerine farklı, yeni misyonlar yüklenip, eğitimde çok seslilik temel alınıp ve sosyal insan yetiştirilmeye çalışılırken, farklı çıkan sesleri istenilen tonda çıkarmak gibi bir gayret içine girilmemelidir. Bilgi çağıyla birlikte eğitim örgütlerinde de birçok değişimler gündeme gelmiştir. Birçok devletin, özellikle küreselleşme çerçevesinde eğitim sektörü ile ilgili çeşitli tedbirler alma çabası içine girdiği gözlenirken, eğitimin içeriğinde, esas olarak yetiştirilmesi gereken insan tipinde ve oluşturulması gereken topluma ait kararlı bilgiler sunulmamaktadır. Drucker'ın (1993) da ifade ettiği gibi önümüzdeki gerçek zorluk teknoloji değildir, onun ne için kullanılacağıdır. Bugüne kadar hiçbir ülkede bilgi toplumunun ihtiyaç duyduğu tür bir eğitim sistemi kurulmuş değildir. Esas beklentiler üzerinde sürekli çalışılmakta ama başarılı sonuçlar elde edilememektedir. Cevapları şimdilik hiç kimse tam olarak bilememekte, hiç kimse ihtiyaç duyulan şeyi yapamamaktadır. Değişim çok ama gerçekte değişen çok fazla bir şey yok. Eğitim kurumlarının bu geleneksel ve hantal yapıları ile değişim ve dönüşümü gerçekleştirmeleri zor görünürken, ufuklarını "küresel dünya"ya çeviren diğer örgütler arasında daha ne kadar ayakta kalabilecekleri de şüphelidir. Çünkü bu hızlı değişim içinde küresel ekonomide yüksek kalite ve düşük maliyet olmadan ne rekabet edilebilir ne de yaşanabilir. Covey'in (1997) ifade ettiği gibi "yüksek güven" kültürü ol-

madan da yüksek kalite ve düşük maliyete ulaşabilmek zorlaşacaktır. Örgüt içinde mutlak olarak güvenilirliğe dayalı "yüksek güven" kültürü oluşturulmalıdır. Güven ise sahip olunan ilkelerden elde edilebilmektedir.

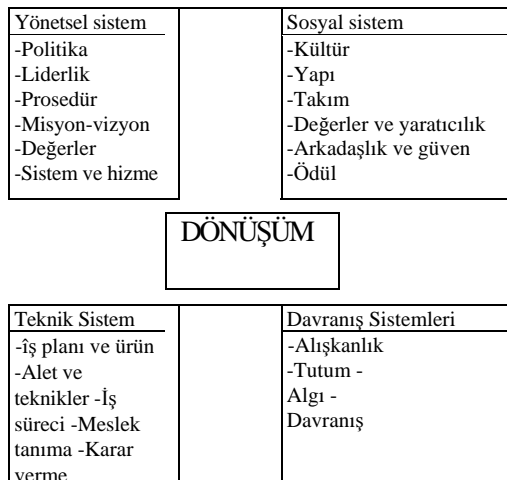
Değişim yönetimini başarmaya çalışan örgütlerinin "sürekli eğitim"i temel prensip olarak kabul etmeleri eğitim örgütlerinin hem değişen, hem de değiştiren yönü ile iki farklı boyutunu ortaya çıkarmaktadır. Her şeyden önce eğitim örgütlerinin değişimi benimsemeleri ve bu kültürü içine sindiren bireyler yetiştirerek topluma önderlik etmeleri gerekir. Eğitimde örgütsel dönüşüm, rekabetçi avantajların elde edilmesinde önemli rol oynarken, dönüşümün de;

- Sürekli yeniden düşünme,
- Değerlendirme,
- Yeniden dizayn,
- Prosedürler,
- Yapıların geliştirilmesi,
- Liderlik, çalışmaları ile gerçekleştirilebileceği

unutulmamalıdır. İşte eğitim kurumlarının 21 .yy' la hazırlanmasında ve diğer örgütlere önderlik etmelerinde rekabetçi performansın yaratılması gerekir.

Bu rekabetçi performansın yaratılmasında yönetsel, teknik, sosyal ve davranış sistemlerinin bütünlüğü içinde bir dönüşüm gerekir.

(Şekil 1)
Örgütsel Dönüşüm (Edmosomwon, 1996).

Örgütsel dönüşüme bakıldığında çok boyutlu bir yapının gündeme geldiği görülmektedir. Bireysel boyut, teknik boyut, yönetsel boyut ve sürekli ihmal edilen sosyal boyutun bir arada etkileşimleri sonucunda ancak dönüşüm olabilecektir.

Örgütlerdeki başarılı dönüşüm, formal ve informal süreçlerin anlamlı bir şekilde bütünleşmesini gerektirir. Eğitim kurumları açık sistem özelliği çerçevesinde toplum içindeki her bir kurum ile etkileşerek yapısal değişikliğe yönelmelidir. Ama değişimi kontrol etmek gerçekten çok güçtür. Günlük gelişme ve değişme çalışmalarında önemli adım olan karar verme, problem çözme ve bilgi elde etme gibi grup etkileşim prosesinde değişimin, kimler tarafından yönlendirileceği önemli problemler arasındadır. Çünkü yeniliğin takdimi, adaptasyonu, öğrenilmesi otomatik olarak kendiliğinden ve kolay olmaz, bu profesyonel ve işbirlikçi çalışmaları gerektirir.

Yeniliğin ve dönüşümün küresel gerçekler doğrultusunda başarılması sistematik çalışmalara ihtiyacı gündeme getirir. Çünkü değişme sürekli bilimsel çalışmalarla desteklenen ve alanında uzman, sürekli gelişmeleri takip eden, perspektifinde bütün farklılıklara yer veren yöneticileri gerektirir. Değişme yönlendirilebilen ve yönlendirilemeyen olmak üzere iki boyutta ele alınıp incelenebilir *Felkin, (1993)*. Örgütlerdeki yönetimin gelişme prosesi temelinde bu kavramlar tanınmalı, belirlenmeli ve değerlendirilmelidir. *Felkin (1993)* değişimin dört temel özelliğinden bahsetmektedir. Bunlar;

- Örgütsel değişme zıtlıkları ihtiva eder,
- Örgütsel değişme sürekli bir prosesdir.,
- Örgütsel değişme insanların algı ve etkileşimleri doğrultusunda yorumlanır,
- Örgütsel değişme takım çalışması ve işbirliği ile kolaylaştırılır.

Eğitim örgütlerinin tespit edilen vizyonları çerçevesindeki etkileme güçleri, değişimi ve dönüşümü başarabilmeleri, entelektüel sermaye olarak ifade edilen insanda kilitlenmektedir.

Şimdiye kadar entelektüel varlıklar çok önem arz etmiş ama şimdiki kadar da dikkatleri üzerlerinde toplamamışlardır. 1990'ların başları-

da bilgi devrimi ve bilgi birikiminin sonucu olarak, bilgiyi herkesin kapısının eşliğine kadar getirecek dönüşüm hakkında yayımlanan yazıların da çığ gibi arttığı görülmektedir (*Fukuyama, 1998*). Bilgi toplumu gerçeği devletlerin yeni politikalar geliştirmesinde önemli rol oynamıştır. Bu politikaların merkezinde "eğitilmiş insan" yetiştirme politikası bulunmaktadır. Çünkü bilgi insanlarla birlikte vardır ve bilgi insanın içindedir. Bilgi toplumuna geçişle birlikte bilginin biçimi, içeriği, anlamı ve sorumluluğu değişmiştir. Bilgi toplumunun eğitilmiş insanı küresel değerlere sahiptir ve kendini sürekli geliştirmek zorundadır (*Erkan,1998*). Bilgi formasyonu bu nedenle her gelişmiş ülkede daha şimdiden en büyük yatırımı temsil etmektedir. Bir ülkenin ve örgütün bilgiden ne kadar bir kazanım elde edeceği kuşkusuz giderek onun rekabet edilebilirliğini tayin edecek olan önemli faktör durumuna gelecektir. Bilginin verimi giderek ekonomik ve sosyal başarının saptayıcı etkeni, hatta tüm ekonomik performansında saptayıcı faktörü durumuna gelmektedir (*Drucker,1993*).

Bilgi artık tek başına örgütlerin en önemli kaynağı haline geldiği için (*Stewart, 1997*), entelektüel varlıkların eğitimi ve yönetimi de, eğitim kurumlarının en önemli görevi olmaya başlamıştır. İşte entelektüel sermayenin eğitimi ve yönetiminin çok önem arz ettiği günümüzde, gerçekten buna önem veriliyor mu? veya entelektüel sermayenin gelecek için değeri biliniyor mu? gibi sorulara net olarak cevap aranmalıdır. Artık eğitim kurumlarında keskin çizgilerle belirlenmiş sınırlar içerisindeki öğrenciler, bireysel ve sosyal kimliklerini tanımları yönünde yönlendirilerek, geleceğe güvenle bakabilmelidirler. Çünkü Stewart'ın da belirttiği gibi tarih boyunca zafer, bilginin ufuk açıcı ucunda yer alan ve toplumsal kimliğinin farkında olan insanlara gülmüştür.

Bilgi üretilen, yapılan, satılan ve satın alınan şeylerin asıl bileşeni haline gelmiştir. Bunun sonucu olarak, bilgiyi yönetmek entelektüel sermayeyi bulup geliştirmek,saklamak, satmak, paylaşmak bireylerin, örgütlerin ve ülkelerin en önemli ekonomik görevi haline gelmiştir. Fakat

burada önemli bir problemle de karşı karşıya kalındığı belirtilmektedir. Özellikle "insan sermayesi" veya "entelektüel sermaye" kavramlarının toplumsal boyut açısından eksik kaldığı ifade edilirken, bunların yerine daha geniş bir anlamı çağrıştıran "sosyal sermaye" (Coleman 1988; Fukuyama, 1998'den) kavramının yerinde olacağı belirtilmektedir.

İnsan sermayesi kavramının günümüzde daha çok ekonomistler tarafından kullanıldığı belirtilirken, artık sermayenin de bilgi ve insanoğlunun çeşitli becerileri gibi niteliklere büründüğü belirtilmektedir. İnsandaki bilgi ve beceriye ek olarak, insan sermayesinin belli bir oranının, insanların birleşmeler, bütünleşmeler ve iletişimler oluşturma yetenekleri ile ilgili olduğu öne sürülürken bu durumun yalnızca ekonomik yaşamda değil, toplumsal yaşamın diğer tüm alanları için de çok önemli olduğu ifade edilmektedir. İşte bahsedilen bu birleşme yeteneği toplumda ne ölçüde normların ve değerlerin paylaşılabilirliğine dayanırken bu paylaşılan değerlerin bütününden de güven kavramı ortaya çıkmaktadır.

Artık toplumsal sistem içindeki bilgi işçisinin yükselişi, çalışmanın niteliğini ve örgüt yönetiminin gündemini temelden değiştirmektedir. Çünkü bu çağda işlerin en değerli parçaları, en temel insani görevlere; ilişkileri sezme, yargılama, yaratma ve kurmaya dönüşmüştür. Artık örgütlerde entellektüel sermayeyi oluşturan soyut varlıklarla, çalışanların yetenekleri, yönetim sistemlerinin etkinliği ilişkilerin niteliği, ahlaki değerler ve güvenin diğerleri kadar önemli olduğu anlaşılmaya başlanmıştır.

LİDERİN DEĞİŞEN ROLÜ

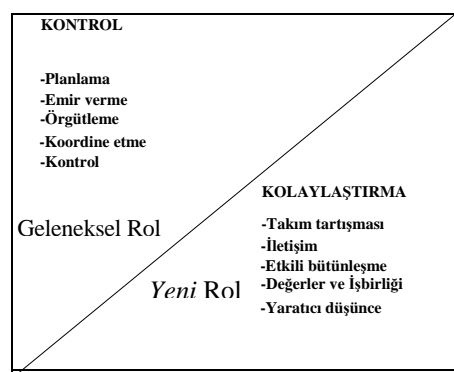
21.yy örgütleri nereye yönelmeleri gerektiği konusunda nasıl bir öngörü geliştirecek? Anlamli bir vizyonu ve hedeflerini nasıl yaratacak ? (Bu yaratacağı, yalnızca kendine özgü olan ve ona sürdürülebilir bir rekabet avantajı sağlayacak hedef olmak zorundadır.) Bu kalabalık ve akıl karıştırıcı dünyada bir anlamli olmasını sağlayacak şeyi nasıl

yaratacak? Cevabı tek bir kelime ile ifade edebilmek mümkündür. Bu da liderlik kavramıdır. Bu liderlik de geleneksel liderlik değil, 21. yy liderliğidir. Çünkü yeni örgütsel amaçlar artık yeni bir liderlik türüne ihtiyacı gündeme getirmektedir (Gibson, 1997).

Örgütlerde dönüşümün kolaylaştırılmasında örgüt liderlerine yüklenen sorumluluk artmıştır. Kotter'in (1997) de belirttiği gibi değişime uyumlu bir kültür ancak dönüşümcü bir lider ile mümkün olacaktır. Çalışanın katılımı, kendini yöneten takımlar, değerlerle yönetme, yerinden yönetilen yapılar yöneticiler için oluşturulan yeni rollerdir.

(Şekil 2)

Yöneticinin Değişen Rolü (Felkin,1993)

Şekil 2'de de görüldüğü gibi geleneksellik ve modernizmin şekillendirdiği yöneticinin geleneksel rolleri yerlerini yeni çağdaş rollere bırakmaktadır. İşte "örgütsel karmaşa" ve "örgütsel zıtlıkların" ortaya çıkardığı değişimin yönetiminde insanlar en büyük kaynaktır.

Örgütsel değişimde birey ve grup öğrenmesi ve bilginin yeni durumlara adaptasyonu önemli uygulamalar arasındadır. Örgütler artık küresel ve ulusal perspektifleri bütünleştirerek değişime cevap verebilecek hale getirilmelidirler.

Bunun için de örgütsel süreklilik ve yeniliği dengeleyecek, etkili olabilecek liderlere ihtiyaç vardır. Fakat bu liderler belirli özelliklere sahip olmalıdır (Bennis,1997). Liderlerde öncelikle iyi

tanımlanmış bir amaç duygusu olmalıdır. Bu vizyon duygusu ile de ifade edilebilir. İşte liderlik etmek ile yönetmek arasındaki temel fark burada yatmaktadır. Çünkü liderlik doğru şeyleri yapmak iken, yönetmek ise işleri doğru yapmak olarak ifade edilebilir. Lider yalnızca vizyon duygusuna sahip olmanın ötesinde bunu bütün örgütü ile paylaşabilmelidir. Çünkü insanların neden bir arada bulduklarını bilmeye ve ona inanmaya olan ihtiyaçları sürekli. Liderlerin ikinci özelliği bir vizyonu açıkça ifade edebilme kapasitesidir. Bu yalnızca vizyon iletiminin dışında, vizyonu günbegün yaşamaktır. Liderlerin diğer önemli özelliği de en önemli özellik olarak ifade edilebilecek bir özelliktir ki bu da güven yaratmaktır. Liderler açık sözlü olmalı ve önem verdiklerini göstermelidirler. Güvenilir insanlar olarak görülmelidirler. Örgütsel süreklilik ve yeniliği destekleyecek liderlik özelliği de Stewart (1997) tarafından "yanında çalışana inanan bir patrone daha büyük bir teşvik olmaz" ifadesiyle belirtilirken, örgüt içinde güven kazanabilmek için önce güven vermenin önemi vurgulanmaktadır. Artık güven örgütlerin çalışmasını mümkün kılan bir tür yağlama maddesi olarak ifade edilmektedir. Çünkü kişisel çıkarlar, sözleşmeler toplumsal kurumların önemli kaynağı olsalar da en etkin örgütler artık ahlaki değerlere sahip topluluklar üzerinde yükselcektir.

İşte değişimi dikkate alarak eğitim örgütlerinde yeniliğe girişecek olan liderin artık örgütün "ruhu"nu ve "kişiliği"ni tanıması gerekiyor (Handy,1997). Artık insanlar işlerine ruhlarını ve tutkularını da katmalıdırlar. Bu iki kavramla özellikle verilmek istenen örgütlerde oluşan kültürdür. Bu kültürün yapının, sistemlerin, hatta finansal ödüllerin ötesinde birşey olduğu iddia edilmektedir. Çünkü insanları örgüte bağlı kılabilmemiz sürekliliğe ve bir tür aidiyet ve duygusuna bağlıdır. Örgüt kültürü yukarıda da belirtildiği gibi insanların ruhlarını ve kişiliklerini de katarak diğer insanlarla değerlerin paylaşıldığı ortamlar olarak ifade edilmektedir. İşte üyelerinin ortaklaşa paylaştığı normlara dayalı, düzenli, dürüst ve işbirliğine dayanan toplumlarda güven duyguları

gelişecek ve bu güven duyguları da artık süreklilik arz edecektir. Üyelerinin birbirleri ile yoğun rekabet içinde olduğu, hiçbir değerler ortaklaşapaylaşmadığı, birbirlerine dürüstçe davranmayan ve düşmanca gören toplumlarda dönüşümün olması beklenemez. Özellikle liderlerin sahip olmaları ve yansıtmaları gereken özellikler olarak bunlara dikkat edilmesi gerekir. Güven olmaksızın başarılı ortamlara doğru dönüşüm yapabilmek de zorlaşmaktadır. İşte Johan Galtun'un (1997) Gandhi'yi anlattığı çalışmasında lider ile güven-etik arasındaki ilişkiyi öz de olsa görebilmek mümkündür.

"Gandhi sosyal örgütlenmenin her düzeyine uygulanabilecek bir politik etik yaratmaya çalışmış, ömrünün vefa ettiği sürece bunu uygulamış ve önemli olumlu sonuçlar elde etmiştir. O ahlak sembolü bir dev, bir etik dahi idi. Ancak biz başka bir dönemde ve muhtemelen hak ettiğimiz yöneticilerle yaşıyoruz. Ahlak olarak cüce, etik olarak az gelişmiş, ancak bir seçim döneminden diğerine uzanacak genişlikte düşünce ufkuyla sınırlı ve ancak kendi çıkarlarını kollayacak düzeyde zeka sahibi yöneticilerle..."

Artık çalışanların kişiliklerini bir bütün olarak iş alanlarına taşımak, bağlı oldukları kuruluşların hedef ve değerlerini içlerine sindirmek ve bunlarla bütünleşmeye olan ihtiyaçları giderek yükselmektedir. IBM' in ilk liderlerinden Tom Watson örgütlerdeki başarı ve mutluluğun basit birkaç şeye bağlı olduğunu ifade ederken, günümüzde gerçekten ihtiyaç olan ve şu anda üzerinde durulan değerler olacağına belki de farkındaydı (Quigley, 1998).

Kazançlar

- Vizyon
- Cömertlik
- Sevgi
- İyi tavırlar
- Gerçek dostluk
- Geçmişle gurur
- duyma

Kayıplar

- Tepkisel Düşünceler
- Para aşkı
- Güvenilir olmayan ortam ve arkadaşlar
- Zayıf karakter
- Sahte dostlar

Tom Watson Kayıplar hanesinin kabarıklığının örgütün sonunu hazırlayacağını ifade eder-

ken, kazançlar hanesinin de örgütün geleceğini hazırlayacağını ifade eder ve kazançlar hanesinin yalnızca bunlarla kalmayıp daha birçok olumlu bireysel ve toplumsal davranışların da ekleneceğini belirtmektedir. *Handy* (1997)de örgütleri, temel özellikleri bakımından insanların bir toplumu olarak ifade ederken, onu zihnimizdeki bir makina parçasından çok, bir kasaba ya da köy olarak tasarlamak gerektiği üzerinde durmaktadır. Bu düşünce tarzı örgütlerle ilgili yaklaşımları etkileyecektir. Zaten yukarıda da belirtildiği gibi planlama, kontrol hatta yönetim gibi kavramlar ortadan kalkarken yerini liderlik etki güç güven paylaşım gibi kavramlar almaktadır. Liderlerin başarması gereken şey örgütlerdeki insanları sorumlu kılma, belirli değerlere sahip bir topluluk olmaya doğru yöneltme, takipçilerine güven duygusu aşılmasıdır. Hatta *Handy* (1997) son yıllarda çok sık kullanılan "insan kaynakları" ifadesinin duygu yüklü olmaktan çok mekanik bir ifade olduğunu ve duygusal boyutu olmadığını belirtirken, yetenekli insanların kendilerinin kaynak olarak görülmekten ziyade, dostça bir etkileşim ve iletişim ortamında saygı duydukları birinin etrafında, onunla dostça iletişim halinde, onun rehberliğine ve yönlendirmesine olan ihtiyacı dile getirmektedir. İşte bu ihtiyacın temelinde bulunan ortak kavram ise güven kavramıdır.

"GÜVEN" KAVRAMI

Güven yalnızca toplumsal çerçevede ortaya çıkan bir kavramdır. Yasalar, sözleşmeler ve birçok akılcı davranışlar sanayi sonrası toplumların büyümesi, gelişmesi ve zenginleşmesi için gerekli, fakat yeterli olmayan unsurlardır. Artık rasyonel çıkarımların yanı sıra, alışkanlıklara dayalı karşılıklı ilişkiler, ahlaki yükümlülükler ve topluluğa karşı görev ve güven gibi değerlere de toplumların sahip olması gerekmektedir. Fukuyama'nın (1998) da belirttiği gibi bunlar modası geçen şeyler olmayıp, bilakis modern toplumların başarısı için vazgeçilmez özelliklerdir.

Bilgi devrimi ile oluşan değişim yeryüzündeki bütün dengeleri sarsmaya başlamıştır. İnsanlar ar-

tık gönüllü olarak ortak faydaya doğru yönelmeye başlamışlardır. Artık insan kendisini keşfetmeye başlamıştır. Ama burada toplumsal boyutu ihmal edildiği, "toplum içindeki insan"ın ihmal edildiği ve soyutlandığı dikkatlerden kaçmamalıdır. Daha önceki bilgilerimizde "entelektüel sermaye" ve "sosyal sermaye" olarak bu farklılığa dikkat çekilmişti. İnsan sosyal bir varlık olduğu için toplumdaki soyutlanarak irdelenmesi ve değerlendirilmesi yanlış varlıkları gündeme getirecektir ki; günümüz buna en güzel örnek oluşturmaktadır. Fukuyama'nın da ifade ettiği gibi sosyal sermaye insan sermayesinin diğer alanlardaki gibi rasyonel yatırım kararlarıyla oluşturulamaz. Sosyal sermayenin edinilmesi, bir topluluğun ahlaki normlarının alışkanlık haline gelmesini ve sadakat, dürüstlük gibi erdemlere sahip olması ve bireylerin birbirlerine bağlılığını gerektirir. Sosyal sermayede önemli olan bireysel değerlerden çok, sosyal değerlerin hakim olmasıdır. Sosyalleşme eğilimini kazanabilmek, ahlâki alışkanlıklara dayandırıldığı için, bu biraz zor gerçekleştirilmektedir. Fakat insanların bu alışkanlıkları kazanması ve bu değerlere sahip olması sonucunda da bunların yok edilmesi veya değiştirilmesi kolay kolay mümkün olmamaktadır. Dünyadaki bir çok aktivitelere bakıldığında bunların hiçbiri bireyler tarafından değil, sosyal işbirliğini bünyesine sindirmiş örgütler tarafından başarılırken, bir de bu örgütlerin sosyal sermaye ve güven ile bütünleştikleri dikkate alınırsa küresel rekabetteki konumları çok daha farklı olabilecek ve daha iyiye doğru yönelebilecektir (*Fukuyama, 1998*).

Eğitim örgütlerinde insanları tamamen kontrol altında tutamazsınız. Burada uygulanacak temel ilke insanların güvenini kazanmaktır.

Çünkü güven verimli ilişkilerin temeli olarak, duygusal işbirliği ve iletişim için gerekli bir unsurdur. Verimli ilişkiler ancak başarılı eğitim örgütlerini yaratabilir. Güvensizlik insanları huzursuz hale getirir ve insanların bütün enerjilerini başkalarının gösterdiği davranışları ve göstermeleri olası davranışları tahmin etmek ve değerlendirmek için harcamalarına neden olur. Örgüt yönetiminin davranışlarının güvenilir olması diğer perso-

nelin yönetime güvenini etkilerken, personelin davranışlarının güvenilir olması da birbirlerine olan güvenini etkilemektedir. (*Uline ve diğer, 1998*). Çünkü karşılıklı güven ve sadakate sahip örgütler diğerlerine göre daha fazla yaratıcı, yenilikçi ve verimli olabilmektedirler.

Handy (1997) "güvenilir insanların" şirket için çok önemli olduklarını vurgularken 21.yy örgütlerinin getirisini, paylaşılan bağlılık ve karşılıklı güven olarak saptamakta; güvenin yedi ana ilkesini de aşağıdaki gibi belirlemektedir:

'Güven kör değildir: Yakından tanınmayan, zaman içinde, iş üzerinde gözlemlenmeyen ve örgütle aynı hedeflere bağlı olmayan insanlara hemen güvenmek sağlıklı olmamaktadır.

-Güven sınır gerektirir: Sınırsız güven uygulamada gerçekçi değildir. Dostlara hayatın bazı alanlarında güvenilir fakat bu mutlaka bütün alanlar için geçerli olamaz.

-Güven sürekli öğrenmeyi gerekli kılar: Kişinin kendi başına arayışa girmesi ve öğrenmeyi hayatın sürekli bir parçası olarak görme yeteneği daha en başta güven duyulmasını sağlayan özellik ve başarı anahtarı haline gelmektedir.

-Güven katıdır: İnsanlar, beklentileri karşılayacak yapıda olmadığını görülmesi ya da gerekli iş yapma özelliklerine sahip olmamasının anlaşılması nedeniyle güvenin boşa çıktığı anlaşıldığında söz konusu insanlar sonuçta ayrılmak ya da ciddi biçimde daraltılmış sınırlara çekilmelidir.

-Güven bağlantılı olmayı gerektirir: Bütünün işleyebilmesi için, parçaların hedeflerinin bütünün hedefleriyle kaynaşması zorunludur. Vizyon ve misyon belgelerinin çiçek açar gibi çoğalması bunun üstesinden gelmek için sunulan çabaların göstergesi olarak alınmalıdır.

-Güven teması gerektirir: Ne kadar iyi konuşmacı olurlarsa olsunlar, vizyon sahibi liderler yeterli değildir. Paylaşılan bir bağlılığın elle tutulur hale gelmesi için kişisel temas gerekir.

-Güvenin kazanılmış olması gerekir: İş görenlerin kendilerine güven duymasını bekleyen bir kuruluş önce kendisinin güvene layık olduğunu göstermelidir. İş etiği, kişisel etik gibi bireysel erdemlerin gelişmesi için sosyal erdemlerin önce-

den varolması gerektiğini bildiren *Fukuyama (1998)*, bireysel erdemlerin en iyi sosyal dayanışma derecesi yüksek toplumlarda oluşan aile, okul, işyeri gibi güçlü grup ortamlarında ortaya çıkacağını ifade etmektedir.

Bu açıdan eğitim kurumları değerlendirildiklerinde, büyük boşluklar olduğu ifade edilebilir. Çok çalışma, tutumluluk, akılcılık, yaratıcılık ve risk alabilme gibi bireylere atfedilen özelliklerin hepsi girişimciliğe özgü erdemler olarak verilirken, dürüstlük, güvenilirlik, işbirliği ve diğer insanlara karşı görev bilinci gibi sosyal niteliği olan erdemlerde ihmal edilmemelidir.

Yukarıda ifade edildiği gibi 21.yy örgütlerinin önemli özelliklerinden olan, paylaşılan bağlılık, karşılıklı güven ve insancıl olma özellikleri bugün eğitim örgütlerinde gerçekten üzerinde durulması gereken çok önemli özellikler olarak kavranabilmelidir.

Daniel Goleman'ın (1997) "Duygusal Zeka" olarak tanımladığı etkileşim, kendini tanıma, bireysel kontrol ve iletişim odaklı çalışma özellikle 21. yy' la girerken eğitimin içinde bulunduğu kaos açısından önemli adımlar olarak görülmelidir. Bireyin kendisinin farkında olması, diğer insanlarla etkileşimini önemli derecede etkileyecektir. Goleman "duygusal zeka" özelliklerini beş boyutta toplamaktadır. Bunlar;

'Kendinden Haberdar Olma : İnsanın kendi kendisinden haberdar olması, insanda güven teşkil eden önemli özelliktir. İnsan kuvvetli yanlarını ve sınırlılıklarını bilmek zorundadır. Kendi kendisinin farkında olmalı ve yeteneklerini fark etmelidir.

'Duygularla Başedebilme : İnsanlar toplum içinde diğer insanlarla beraber yaşamaktadır. Toplum içinde başarıyı etkileyen önemli etkilerden bir tanesi de duygularını kontrol edemeyen insanlardır. Eğer insanlar kırgınlıklarını, saldırganlıklarını ve taşkın hareketlerini kontrol edebilirlerse önemli adımlar daha rahat atılabilecektir.

-Motivasyon : Hedeflere doğru hareket duygusal zekanın üçüncü elemanıdır. Motivasyonun önemli elemanları umut, hedef sahibi olmak, hedefe giden yollardaki küçük başarılabılır adımları bilmek ve bu konuda ısrarcı olmak,

başarıda kilit noktalar olarak ifade edilebilir.

-Empati : Başkalarının sözlerinden, yüz ifadelerinden duygularını okumaktır. Başkalarının ne hissettiğini bilmek temel insan yeteneğidir. Empati insanlardaki hayvaniliği törpüleyen önemli bir adımdır.

-Sosyal Beceriler : Sosyal beceriler geçişme özelliğine sahip olarak bir insandan diğer bir insana geçebilmektedir. İyi duyguları; neşeyi-sevinci, sevgiyi huzuru insanlara aktarabilme özelliğidir. Onlarla ortak değerleri, dürüstlüğü, güveni paylaşabilirlerdir.

Son yıllarda yapılan çalışmalar modernizmin etkisiyle şekillenen eğitim kavramının içeriğini dolduran önemli alt kavramların postmodernizmin etkisiyle yeniden tanımlanmasını gündeme getirmiştir. İnsanın kendi kendisinin farkına varma ihtiyacı, İnsanın birçok zekaya sahip olabileceği başarıda yalnız IQ'nun değil EQ'nun da önemli etken olduğu, karizmanın yalnızca özel insanlarda olmayıp, herkesde olabileceği, ve insan olma özelliklerine sahip olmanın sağlayacağı mutluluğun etkileri, eğitim kurumlarındaki öğretmenler, eğitim liderleri, öğrenciler, toplum ve küresel dünya açısından tartışmaya açılmıştır.

Bir çok ülkede insanların okulda ve hayatta başarılı olması için gerekli unsurların belirlenmesi ile ilgili olarak yapılan araştırmalar da merak, amaçlı olma, özdenetim, ilişki yanlısı olma, iletişim, işbirliği, paylaşım yeteneği, sosyal erdemler gibi insan olma özelliklerini yükselen değerler olarak vurgulamaktadır. Bilimsel alanda yapılan "insan merkezli" çalışmalar bütün dikkatleri eğitim örgütlerine çevirmektedir. Eğitim sistemi sorgulandığı zaman nelerin irdelenmesi gerektiği konusunda ciddi problemlere sahip olduğu ortaya çıkmaktadır.

Gerçekten bütün dikkatler eğitim örgütlerine çevrildiğinde ve nelerin öğrenilmesi üzerinde durulduğunda ortaya ciddi problemler çıkmaktadır.

-Acaba okullarda öğretilen bilgiler yapılan yeni çalışmalar ile paralellik gösteriyor mu?

-Öğrencilerin güçlü yanları bulunup bunlar başarılı olarak yönlendiriliyor mu?

-Okullar insanlara gerçek hayatı ne derecede

tanıtıyorlar?

-Öğrenciler hayatı okuldan sonra bizzat yaşayarak mı öğreniyorlar?

-Acaba aldıkları bilginin ne kadarını iş ortamlarında ve gerçek hayatta kullanabiliyorlar?

Bu kadar sorudan sonra acaba eğitim sisteminden çok fazla şeyler mi bekliyoruz? sorusu da gündeme gelebilir. Fakat özellikle bilgi çağında hiç kimse hiçbir hatayı kaldıramayacak derecede hassas olan insan sermayesini böyle sorumsuzca harcama lüksüne sahip olmadığı gibi, Drucker'in (1993) de ifade ettiği gibi **"yüzyılımızda eğitim hesap sormaktan feragat edeceğimiz kadar ucuz değildir"**. Bunun için değişen dünyanın perspektifi ile paralel giden ve bu perspektife önemli katkılarda bulunabilecek insanları yetiştirmede eğitim kurumlarında köklü bir yenilenme hareketi başlatılmalıdır. Bu yenilenme hareketi çerçevesinde dönüşen eğitim sisteminin, "insan olmaya" ve güven temelli gerçek toplumsal hayata yönelik eğitim ortamlarını hazırlayarak, kendi kimliğine ve benliğine sahip çıkan küresel insanı yetiştirme çabası vizyonunu oluşturmalıdır. İşte insanların kendilerini duygusal ve zihinsel olarak geleceği yaratma düşüncesine (Hamel,1997), yani vizyonlarına odaklanabilmeleri için de;

-Baskalarının uyguladığı düşünce süreçlerini analiz edebilme,

-Bir kararla boğuşurken, zihnin nasıl çalıştığını gözleyebilme,

-Bir problemi çözmede kullandığı düşünce tarzını göz önünde bulundurabilme,

-Bir görevi yerine getirmek için gerekli düşünce tarzını anlamaya çalışabilme,

-Konuya gerçekten odaklanabilme yeteneklerine sahip olabilmelidir (James, 1997).Düşünmek üzerine düşünmek ilk başta zor olsa da zaman geçtikçe insanın ikinci doğası haline gelecektir.

Handy'nin (1997) ifade ettiği gibi hayata ve çalışmaya yönelik bir eğitim kurumunun yetiştirdiği öğrenciler kendi hayatları, dünyaya ilişkin inançları ve birlikte çalışacakları ya da yaşayacakları veya karşılaşacakları diğer insanlar için sorumluluk üstlenmeye başlamalarına yardımcı olması, ayrıca onların hayal gücüne temas etmesi ve

ruhlarını ilhamla, tutkuyla doldurması için aşağıdaki önermeler altına imza atmış olması gerekir.

1-İnsanın kendisini keşfetmesi dünyayı keşfetmesinden daha iyidir.

2-Herkes bir şeyde iyidir.

3-Hayat bir at yarışı değil maratondur.

4-"Ne" sorusunu bilmek "nerede" "nasıl" ve "niçin" sorularını bilmek kadar önemli değildir.

5-Okul iş hayatı, iş hayatı da okul gibi olmalıdır.

6-Hayat evde başlayan bir yolculuktur.

7-Öğrenme tecrübenin sakın kafa ile kavranmasıdır.

SONUÇ

Bilgi devrimi sonucu ortaya çıkan teknolojik değişiklikler önemli yapısal değişiklikleri gündeme getirirken, en önemli değişim daha doğrusu dönüşümün insanların zihninde olması gerektiği unutulmamalıdır. İşte insanların zihninde dönüşümleri gerçekleştirecek en önemli kurumlardan birisi eğitim kurumlarıdır. Eğitim kurumlarının küreselleşen dünyanın ihtiyaç duyduğu insan tipini yetiştirmeye doğru yönelmesi ve kendi dönüşümünü gerçekleştirmesi gerekmektedir. İnsanı yalnızca bireysel boyutu veya ekonomik bo-

yutuyla düşünülmesi bir çok eksikliği ve problemi beraberinde getirmektedir. Çünkü insan toplum içinde yaşamakta ve bu yüzden de birtakım toplumsal erdemlere sahip olmak zorundadır.

Özellikle entelektüel sermaye olarak görülen insanın, sosyal boyutları dikkate alınırken ve insanlarla bir arada çalışabilme, bulunabilme, yaşayabilme ve paylaşabilme yeteneği gibi bir çok erdemler de ihmal edilmemelidir. Hatta entelektüel sermayeden tam olarak faydalanılmak isteniyorsa mutlaka toplumsal normların sahiplenilme derecesi, güven boyutu ve toplumla, insanlarla bütünleşme davranışları üzerinde hassasiyetle durulmalıdır.

Özellikle başarılı dönüşüme hazır ve geleceği düşleyen toplumlar güven düzeyleri yüksek toplumlardır. Böyle bir topluluğu oluşturmak için ise liderlere ihtiyaç vardır. Fakat artık bu liderlerin yeni rolleri ile toplum karşısında bulunmaları gerekmektedir. İşte bu liderlerin yönlendirdiği toplumlarda artık, küresel dünyanın gerçekleri doğrultusunda kendi kültürel değerlerini özümsemiş, ona sahip çıkan, bu değerlerle hareket eden, etik değerlere sahip, paylaşabilen güvenen ve güvendirilen insanların yetiştirilmesi eğitim sektörünün en önemli uygulamaları arasında olacaktır.

KAYNAKLAR

- BENNİS, Warren;1997, "Liderlerin Lideri Olmak" Geleceği Yeniden Düşünmek. Sabah Kitapları, İstanbul, 134
- BENVENİSTE, Guy;1994, The Twenty First Century Organization.Jossey-Bass Pub. USA
- COVEY, Stephen; 1998,Etkili İnsanların Yedi Alışkanlığı, Varlık yayınevi, İstanbul.
- COVEY, Stephan; 1997, "İkelere Öncelik Vermek" Geleceği Yeniden Düşünmek. Sabah Kitapları, İstanbul.
- DRUCKER, Peter; 1993, Kapitalist Ötesi Toplum, İnkılap Kitabevi, İstanbul,
- EDMOSONWAN, A. Johnson; 1996, Organizational Tranformation and Process Reengine-ering. St.Luice Press. USA.
- ERKAN, Hüsnü; 1998, "21.yy'a Girerken Bilgi Toplumu ve Türkiye" Yeni Türkiye, Ocak-Şubat, n: 19
- FELKİNS, Patricia, and Others; 1993, Change Management: A Model For Effective Organizational Perfor- mance. Quality Resources, USA.
- FUKUYAMA, Francis; 1998, Güven, Sosyal Erdemler ve Refahın Yaratılması, İş Bankası Yayını, Ankara.
- GALTUNG, Johan; 1997, "Gandhi ve Alternatif Hareket. Teoride Styag raha-Normlar" Kamu Vicdanına Çağrı. Sivil İtaatsizlik, Ayrıntı yayınları, İstanbul.
- GİBSON, Rowan; 1997, "İşi Yeniden Düşünmek" Geleceği Yeniden Düşünmek. Sabah Kitapları, İstanbul.
- GOLEMAN, Daniel; 1997, Duygusal Zekâ, Varlık Yayınları, İstanbul.
- HAMEL, Gary and Prahalad, G.K; 1997, Geleceği Kazanmak, İnkılap Kitabevi, İstanbul.
- HANDY, Charles,1997, Ruhun Arayışı.: Kapitalizmin Ötesi. Modern Dünyada Amaç Arayışı, Boyner Yayınları,İstanbul.
- JAMES, Jennifer; 1997, Gelecek Zamanda Düşünmek, Yeni çağın Liderlik Becerileri, Boyner Yayınları, İstanbul.
- KOTTER, John; 1997, "Kültürler ve Koalisyonlar" Geleceği Yeniden Düşünmek, Sabah Kitapları, İstanbul.
- NAİSBİTT, John ;1977, "Ulus devletlerden Ağlara" Geleceği Yeniden Düşünmek. Sabah Kitapları, İstanbul.
- ÖDEN, W. Howard ; 1997, Managing Corporate Culture, innovation and Intraprerueurship, Quorum Books, USA.
- ÖZEL, Mustafa ;1995, Değişim ve Kriz, İz Yayınları, İstanbul.
- QUİGLE, W. Joseph;1998, Vizyon: Oluşturulması, Geliştirilmesi ve Korunması. Epsilon Yayınevi, İstanbul.
- STEWART, Thomas; 1997, Entelektüel Sermaye: Örgütlerin Yeni Zenginliği. MESS, İstanbul.
- ULİNE, Cynthi; L. and Others, 1998 "School Effectiveness: The Under lying Dimension" Educational Admi nistration Quarterly. Vol:34, No:4.

TRANSFORMATIONAL MOVEMENTS ON EDUCATION

Asoc. Prof. Zuhal CAFOĞLU

Gazi University, Dept. of Education.

ABSTRACT

Started with the information era, transformational movement got big acceleration. While important transformation take place on the way to globalization, care should be given to realize transformation as a whole in the managerial, social, technical and behavioral systems. Prime responsibility for this transformation go to organization leaders and educational organizations. Today's leaders should take new roles (group works, communication, collaboration, creative thinking) instead of traditional ways. Educational organization should not see human only as individual or only their intellectual dimension but they should try to combine these with social dimension and realize their transformation in this way. As much as individual realize and show has social identity, organizational success reach to it's peaks. Most common characteristics of these social identities are thrust, sharing the same values, and living together. Creating people who own ethical values, accept and live their cultural values and share these with others, who thrust to others and trustable is the most important thing that educational organizational should do.

Key Words :

Transformational movements, Educational or-
ganisation, Ethical values, Trustable
organization

Новые Ценности в Образовании

Доц. Др. Зухал Джафоглу
Преподаватель Университета Гази

РЕЗЮМЕ

В наши дни заметно ускорились трансформационные движения, являющиеся продуктами информационной эры. В процессе глобализации, наряду с важными преобразованиями, следует обратить внимание и на реализацию как целое в административных, социальных, технических и поведенческих системах.

В этом преобразовании самая важная роль выпадает на долю лидеров организаций и учреждений образования. Современные лидеры вместо традиционных методов должны выполнять новые роли (работа в группе, коммуникация, сотрудничество, творческий ум). Образовательные учреждения должны видеть в человеке не только его индивидуальные или интеллектуальные качества, но и должны комбинировать эти качества с социальными характеристиками и реализовать преобразования таким путем. Организационные успехи достигают своего пика только тогда, когда человек реализует и показывает свою социальную личность. Наиболее явными характеристиками социальной личности являются доверие, разделение ценностей и совместная жизнь с людьми. Образовательные учреждения должны воспитать именно таких людей, которые воспринимают и защищают свои культурные ценности, действуют согласно этим ценностям, доверяют другим и сами являются честными.

Слова-ключи :

Преобразование, Образование, Доверие, Лидерство

BILIG/EDITORIAL PRINCIPLES

BILIG is published quarterly: Spring, Summer, Autumn and Winter. At the end of each year, an annual indice series will be offered. Each issue will be forwarded to the subscribers and to the libraries and international institutions to be determined by the editorial board within one month after its publication.

GOALS AND OBJECTIVES

The goals in publishing BILIG are :

To bring forth the cultural riches, historical and current realities of the Turkish World in a scholarly manner.

To reach the experts and scholars who show interest in and produce and / or offer ideas related to the Turkish World.

To follow the studies related to the Turkish World internationally and inform about them to the experts, scholars and public.

SUBJECT MATTERS

BILIG is the social science Journal of the Turkish World. The articles to be published in this journal should be dealing with the historical and current issues and problems and suggesting solutions for the Turkish World.

CONTENTS

The contents of the articles to be published in BILIG are to include ;

Those that are based on an original research which contribute knowlegde and scientific information in its area.

Those that bring forth new views and perspectives on previously written scholarly works based on extensive research and resources.

Those that are the result(s) of studies /researches executed by well reputed individuals and research groups in the Turkish World on contract basis.

Those that inform/ announce briefly about new/original works, articles, indiviuals and activities related to the Turkish World.

In order for any article to be published in BILIG , it should not have been previously published or accepted to be published elsewhere, papers presented at a conference or symposium may be accepted for publication if stated so beforehand.

EVALUATION OF ARTICLES

The articles forwarded to be published in BILIG are first studied by the Editorial Board in view of the Journal's objectives, subject matter, rules and regulations in writ-

ing. Those that are found acceptable are then sent to two referees who are authorities in their field for scientific evaluation. Referee reports are secret and safe-kept for five years. In case one referee report is negative and one is favourable, the article may be sent to a third referee for re-evaluation.

The authors of the articles are to consider the criticisms, suggestions and corrections of the editorial board and referees. If they are in disagreement with the editorial board and / or the referees, they are entitled to counterpresent their views and justifications. Only the original copy of the unaccepted articles may be returned upon request.

The royalty rights of the accepted articles are considered transferred to the Ahmet Yesevi University Foundation. However the overall responsibility for the published articles belongs to the author of the article. Quotations from articles including pictures are permitted during full reference to the articles.

Payments to the authors and referees for their contributions are made within one month of publication. The amounts of payments are determined by the Editorial Board subject to the approval by the Board of Managers.

THE LANGUAGE OF THE JOURNAL

Turkiye Turkish is the language of the journal. Articles presented in other Turkish dialects may be evaluated after they are translated into Turkiye Turkish if necessary.

Abstracts in English and Russian along with Turkish are given for each article published in BILIG.

WRITING RULES

The Structure of the Articles

In general the following are to be observed in writing the articles for BILIG:

1. Title of the Article

2. Name(s) and address(es) of the author(s). (All in Latin letters. Nam.es and surnames are in capital letters. Addresses in normal italic letters)

3. Abstracts (with key words)

4. Each article is to begin with an introductory section stating the purpose, scope and methods utilised; and should continue with main section to include data, observations, views, comments and discussions (pros and cons) and should end with a final section to include important results and, conclusion.

5. Acknowledgements (if necessary)

6. List of references.

7. Title and abstract in English (as in Turkish Abstract)

8. Title and abstract in Russian (as in Turkish Abstract)

TITLE

Should state the subject clearly. Should not exceed 12 words and should be capitalised in bold.

ABSTRACT

Should not exceed 250 words. It should be written in a clear, concise and complete way to reflect the purpose and conclusion of the study so that it could be re-published separately from other parts of the article. The summary with its title should be written in italics. Within abstract no referances and formulae should not be given. At least 3, maximum 8 key words should be given at the bottom of the abstracts after a double space.

MAIN SECTION

Articles should be written in computer 10 points (Times New Roman or similar other characters with double space on A4 (29.7*21 cms) papers. 3cms margins should be left on both ends of the pages. Pages should be numbered. Each article should be composed of at least five thousands and maximum ten thousands words.

SUB-SECTIONS

In order to provide an orderly transition of information and ideas of the main text and to determine a clear structure of the article other sub-titles may be used for different sections and parts of the article.

Main Heading: These can be used for the summary , sections of the main text, acknowledgement (if any), referances and appendice (if any). **THESE HEADINGS SHOULD BE CAPITALISED.**

Interval Headings : Only The First Letters Should **Be** in Bold Capital.

Sub-headings : Only the first letter should be in bold capital, and writing should continue on the same line after a colon (:).

FIGURES AND TABLES

Figures should be drawn on transparent or white paper in ink so as not to cause problems in printing or reducing in size. Each figure should be on a separate page and should be numbered with a caption of the title in Turkish first and English below it.

Tables should also be numbered. It should have the title in Turkish first and English below it. The titles of the figures and tables should be clear and concise. The first letters of each word should be capitalised. When necessary footnotes and acronyms should be below the captions.

PICTURES

Should be on highly contrasted photo papers. Rules for figures and tables are applied for pictures as well. In special cases colored-pictures may be printed.

The number of pages for figures, tables and pictures should not exceed to ten pages. Authors having the necessary technical facilities may themselves insert the related figures, drawings and pictures into text. Those without any technical facilities will leave the proportional sizes of empty space for pictures within the text numbering them.

Stating the Source within the Text:

The following examples should be observed when giving the source within the text. Sources will not be given as footnotes.

a. Quoting a single or multi-authored source; first the last name of the author is written and then the date is written in parenthesis as shown in the example.

..... Koksoy (1998)

..... Some authors (Bilgegil, 1970; Kaplan, 1974; Aktaş, 1990)

b. When multi-authored sources are mentioned , the name of first author is written for others (et.al) is added.

.....Ipekten,et.al, (1975).

Full reference including all the names should be given in the list of references at the end of the article.

.If an unreachable source is quoted within the text from an available source it should be indicated as follows :

.....Köprülü (1911: in Çelik 1998)

d. Personal communications can be indicated by giving the last name(s), the date(s) but full references should be stated at the end of the article.

LIST OF REFERENCES

List of references should be listed in alphabetic order by authors' last names.

a. For periodicals :

The name(s) of author(s), date, the title of the article, the name of the periodical in full, volume #,issue# and page numbers should be quoted.

b. For submitted papers at conferences and /or symposiums:

The name(s) of author(s) , the date, the title of the paper(s), the name/title of the conference /symposium, editor(s), publishing company, volume number, place of organization and page number should be indicated.

c. For books

The name(s) of author(s) , the date, the title of the book (first letters capitalised) publishing company, , the city where it was published , number of pages should be specified.

d. For reports, theses and dissertations

The name(s) of author(s), the date, the title of the theses or report, name of the institution or university, archives number, published or unpublished should be specified.

HOW TO FORWARD THE ARTICLES

The articles duly prepared in accordance with the principles set forth on the foregoing pages are to be sent in three copies (one original, two photocopied forms) to BILIG for publication to the address given below. The last corrected fair copies in diskets and original figures are to reach BILIG within not later than one month. Minor editing and re-arrangements may be done by the editorial board.

CORRESPONDENCE ADDRESS:

*Bilig Dergisi Editörlüğü Ahmet Yesevi Üniversitesi
Mütevelli Heyet Başkanlığı Taşkent Caddesi,
10.sok. No: 30 06430 Bahçelievler, Ankara-
Türkiye*

Tel: (0312)215 22 06

Fax: (0312) 215 22 09

e-mail : Bilig @ [yesevi.edu.tr](mailto:Yesevi.edu.tr)

BİLİG/ YAYIN İLKELERİ

Bilig bahar, yaz,sonbahar, kış olmak üzere yılda dört sayı yayımlanır. Her yılın sonunda derginin yıllık dizini çıkarılır; Yayın Kurulu tarafından belirlenecek kütüphanelere, uluslararası endeks kurumlarına ve abonelere -yayımlandığı tarihten itibaren bir ay içerisinde- gönderilir.

AMAÇ

Bilig 'in yayım amacı;

- Türk dünyasının kültür zenginliklerini, tarihî ve güncel gerçeklerini bilimsel ölçüler içerisinde ortaya koymak;
- Türk dünyasına ilgi duyan, bu konuda fikir üreten uzman ve bilim adamlarına ulaşmak;
- Türk dünyası ile ilgili olarak, uluslararası düzeyde yapılan bilimsel çalışmaları izlemek, bunları ilgili bilim adamlarına, uzmanlara ve ilgili kamuoyuna duyurmaktır.

KONU

Bilig, Türk dünyasının sosyal bilimler dergisidir. **Bilig'de** yayımlanacak yazılar sosyal bilimler alanı ile ilgili konular başta olmak üzere, Türk dünyasının tarihî ve güncel problemlerini ortaya koyan, bu problemlere çözüm önerileri içeren yazılar olmalıdır.

MUHTEVA

Bilig'e gönderilecek yazılarda;

- Alanında bir boşluğu dolduracak; araştırmaya dayalı özgün makale,
  - Daha önce yazılmış yazı ve çalışmaları zengin bir kaynakçaya dayanarak değerlendiren, eleştiren ve bu konuda yeni ve dikkate değer görüşler ortaya koyan araştırma ve inceleme yazısı,
  - Türk Dünyası ile ilgili konularda eser ve çalışmalarıyla tanınmış kişi ve gruplara anlaşmalı olarak yaptırılacak araştırma,
  - Türk Dünyası ile ilgili eser, yazı, şahsiyet ve yeni faaliyetleri tanıtan, duyuran, haber veren kısa yazılar,
- olma özelliği aranır.

Araştırma ve inceleme yazılarının **Bilig'de** yayımlanabilmesi için daha önce bir başka yayın organında yayımlanmamış veya yayımlanmak üzere kabul edilmemiş olması gerekir. Daha önce bir bilimsel kongrede sunulmuş tebliğler, bu durumu belirtmek şartıyla yayıma kabul edilebilir.

YAZILARIN DEĞERLENDİRİLMESİ

Bilig'de yayımlanmak üzere gönderilen yazılar önce amaç, konu, muhteva, sunuş tarzı ve yazım kurallarına uygunluk yönlerinden Yayın Kurulu'nca incelenir. Bu yönleriyle uygun bulunanlar, bilimsel bakımdan değerlendirilmek üzere, alanında eser ve çalışmalarıyla tanınmış iki hakeme gönderilir. Hakem raporları gizlidir ve 5 yıl süreyle saklanır. Hakem raporlarından biri olumlu, diğeri olumsuz olduğu takdirde, yazı üçüncü bir hakeme gönderilebilir.

Yazarlar, hakem ve Yayın Kurulu'nun eleştiri, öneri ve düzeltmelerini dikkate almak zorundadırlar. Katılmadıkları hususlar olduğunda bunları ayrı bir sayfada, gerekçeleri ile birlikte açıklama hakkına da sahiptirler. Yayına kabul edilmeyen yazıların yalnızca birinci nüshaları istek halinde yazarlarına iade edilir.

Bilig'de yayımlanması kabul edilen yazıların telif hakkı **Ahmet Yesevi Üniversitesi'ne Yardım Vakfı'na** devredilmiş sayılır.

Yayımlanan yazılardaki görüşlerin sorumluluğu yazarlarına aittir. Yazı ve fotoğraflar, kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir.

Yayımlanması kararlaştırılan yazıların yazarlarına ve hakemlerine, telif ve inceleme ücreti, yayım tarihinden itibaren 1 ay içerisinde ödenir. Ücret miktarı **Yayın Kurulu'nun** önerisi üzerine **Yönetim Kurulu'nca** belirlenir.

YAZIM DİLİ

Bilig'in yazım dili Türkiye Türkçesi'dir. Ancak her sayıda derginin üçte bir oranını geçmeyecek şekilde İngilizce yazılara da yer verilebilir. Türkiye Türkçesi dışındaki Türk lehçelerinde hazırlanmış yazılar, gerektiği takdirde Yayın Kurulu'nun kararı ile Türkiye Türkçesi'ne aktarıldıktan sonra değerlendirilir.

Yayımlanacak yazıların Türkçe özetlerinin yanısıra İngilizce ve Rusça özetleri de verilir.

YAZIM KURALLARI

Makalenin Yapısı

Makalenin genel olarak aşağıda belirtilen düzene göre sunulmasına özen gösterilmelidir:

1) Başlık

2) Yazar ad(lar)ı ve adres(ler)i

(Hepsi Lâtin/Türk harfleriyle olmak üzere yazar adları, soyadı büyük harflerle olmak üzere koyu karakterde, adresler normal italik karakterde)

3) Özet (anahtar kelimeler eklenerek)

4) Makale, çalışmanın amaç, kapsam, çalışma yöntemlerini belirten bir **giriş** bölümüyle başlamalı; veriler, gözlemler, görüşler, yorumlar, tartışmalar.. gibi **ara** ve

alt bölümlerle devam etmeli; ve nihayet **tartışma ve sonuçlar** (veya sonuçlar ve tartışmalar) bölümüyle son bulmalıdır.

- 5) Katkı belirtme (gerekiyor ise)
- 6) Kaynaklar Dizini
- 7) İngilizce başlık ve İngilizce Özet (Türkçe özetle olduğu gibi)
- 8) Rusça başlık ve Rusça Özet (Türkçe özetle olduğu gibi)

Başlık

Konuyu en iyi şekilde belirtmeli, 12 kelimeyi geçmemeli, tamamı büyük harflerle ve **bold** olarak yazılmalıdır.

Özet

250- kelimeyi geçmeyecek şekilde ve yayının diğer bölümlerinden ayrı olarak yayımlanabilecek düzeyde yazılmış, yazının tümünü en kısa, öz biçimde (özellikle çalışmanın amacını ve sonucunu) yansıtacak nitelikte olmalıdır. Özetin başlığı ve metin kısmı italik karakterle yazılmalıdır. Özet içinde, yararlanılan kaynaklara, şekil, çizelge ve eşitlik numaralarına değinilmemelidir. Özetin altında bir satır boşluk bırakılarak en az 3, en çok 8 anahtar kelime verilmelidir.

Ana Metin

Makale, A4 boyutunda (29.7x21 cm.) kâğıtların üzerine bilgisayarda 1,5 satır aralıkla ve 10 punto (Times New Roman veya benzer bir yazı karakteri ile) yazılmalıdır. Sayfa kenarlarında 3'er cm. boşluk bırakılmalı ve sayfalar numaralandırılmalıdır. Yazılar en az beşbin, en çok onbin civarında kelimedenden oluşmalıdır.

Bölüm Başlıkları

Makalenin yapısını belirlemek ve ana metinde düzenli bir bilgi aktarımı sağlamak üzere yazıda **ana**, **ara** ve **alt** başlıklar kullanılabilir. Başlıklara numara veya harf verilmemelidir.

Ana Başlıklar: Bunlar, sıra ile özet, ana metnin bölümleri, teşekkür (varsa), kaynakça, ekler (varsa)'den oluşmaktadır. ANA BAŞLIKLAR BÜYÜK HARFLERLE YAZILMALIDIR.

Ara Başlıklar: Yalnız Birinci Harfleri Büyük Bold harfle yazılmalıdır.

Alt Başlıklar: Yalnız birinci harfleri büyük bold harflerle yazılmalı ve hemen başlık sonunda iki nokta üst üste konularak yazıya aynı satırdan devam edilmelidir.

Şekiller ve çizelgeler

Şekiller, küçültmede ve basımda sorun yaratmamak için siyah mürekkep ile, düzgün ve yeterli çizgi kalınlığında aydıngeç veya beyaz kağıda çizilmelidir. Her şekil

ayrı bir sayfada olmalıdır. Şekiller 1 (bir)'den başlayarak ayrıca numaralandırılmak ve her şeklin altına başlığıyla birlikte önce Türkçe, sonra İngilizce olarak yazılmalıdır.

Çizelgeler de şekiller gibi, 1 (bir)'den başlayarak ayrıca numaralandırılmak ve her çizelgenin üstüne başlığıyla birlikte önce Türkçe, sonra İngilizce olarak yazılmalıdır. **Şekil** ve **çizelgelerin** başlıkları, kısa ve öz olarak seçilmeli ve her kelimenin ilk harfi büyük, diğerleri küçük harflerle yazılmalıdır. Gerekli durumlarda açıklayıcı dipnotlara veya kısaltmalara şekil ve çizelgelerin hemen altında yer verilmelidir.

Resimler

Parlak, sert (*yüksek kontrastlı*) fotoğraf kâğıdına basılmalıdır. Ayrıca şekiller için verilen kurallara uyulmalıdır. Özel koşullarda renkli resim baskısı yapılabilecektir.

Şekil, çizelge ve resimler toplam 10 sayfayı aşmamalıdır. Teknik imkâna sahip yazarlar, şekil, çizelge ve resimleri aynen basılabilecek nitelikte olmak şartı ile metin içindeki yerlerine yerleştirebilirler. Bu imkâna sahip olmayanlar, bunlar için metin içinde aynı boyutta boşluk bırakarak içine şekil, çizelge veya resim numaralarını yazarlar.

Metin İçinde Kaynak Verme

Metin içinde kaynak vermede aşağıdaki örneklere uyulmalı, kesinlikle dipnot şeklinde kaynak gösterilmemelidir:

a) Metin içinde tek yazarlı kaynaklara değinme yapılırken, aşağıdaki örnekler de olduğu gibi, önce araştırmacının soyadı, sonra parantez içinde yayım tarihi verilir.

... *Köksoy (1998)*

... *Bazı araştırmacılar (Bilgegil, 1970; Kaplan, 1974; Aktaş, 1990)*

b) Çok yazarlı yayınlara metin içinde değinilirken, aşağıdaki gibi ilk yazar adı belirtilmeli, diğerleri için vd. harfleri kullanılmalıdır. Ancak kaynaklar dizini'nde bu tün yazarların isimleri yer almalıdır.

... *İpekten vd. (1975)*

c) Ulaşılamayan bir yayına metin içinde değinme yapılırken bu kaynakla bir likte alıntının yapıldığı kaynak da aşağıdaki gibi belirtilmelidir.

.. *.Köprülü (1911; Çelik, 1998 'den)*

d) Kişisel görüşmelere metin içinde *-soyadı ve tarih belirtilerek-* değinilmek, ayrıca kaynaklar dizini'nde de belirtilmelidir.

Kaynaklar Dizini

Kaynaklar dizini yazar soyadlarına göre alfabetik sıraya dizilmelidir.

a) Süreli yayınlar için:

Yazar ad(lar)ı, tarih, makalenin başlığı, süreli yayının adı (*kısaltılmamış*), cilt no (sayı no), sayfa no.

b) Bildiriler için:

Yazar ad(lar)ı, tarih, bildirinin başlığı, sempozyumun veya kongrenin adı, editör(ler), basımevi, cilt no, düzenlendiği yerin adı, sayfa no.

c) Kitaplar için:

Yazar ad(lar)ı, tarih, kitabın adı (*ilk harfleri büyük*), yayınevi, basıldığı şehrin adı, sayfa sayısı.

d) Raporlar ve tezler için;

Yazar ad(lar)ı, tarih, raporun veya tezin başlığı, kuruluş veya üniversitenin adı, arşiv no (*varsa*), sayfa sayısı, yayımlanıp-yayımlanmadığı.

YAZILARIN GÖNDERİLMESİ

Bilig'de yayımlanmak üzere -yukarıda belirtilen ilkelere uygun olarak- hazırlanmış yazılar, biri orijinal, diğer ikisi fotokopi olmak üzere aşağıdaki adrese gönderilir. Yayına kabul edilen yazıların son düzeltmeleri yapılmış bilgisayar disketleri ile şekillerin orijinalleri en geç bir ay içinde yukarıda belirtilen adrese ulaştırılır. Yayın Kurulu'nca, esasa yönelik olmayan küçük düzeltmeler yapılabilir.

YAZIŞMA ADRESİ

Bilig Dergisi Editörlüğü

Ahmet Yesevi Üniversitesi

Mütevelli Heyet Başkanlığı

Taşkent Cad. 10. Sok. No: 30 06430

Bahçelievler /ANKARA

Tel: (0312)215 22 06

Fax: (0312) 215 22 09

e-mail: bilig @ yesevi. edu. tr